

EÖTVÖS KÁROLY MUNKAI

VIII. KÖTET

GRÓF KÁROLYI GÁBOR FÖLJEGYZÉSEI

II

EÖTVÖS KÁROLY MUNKÁI

VIII

GRÓF KÁROLYI GÁBOR
FÖLJEGYZÉSEI

MÁSODIK KÖTET

BUDAPEST MDCCCCH
VIII., ÜLLŐI-ÚT 18. SZÁM.

RÉVAI TESTVÉREK
IRODALMI INTÉZET R.-T.

I 3.

mag. ár. 38.91

EÖTVÖS KÁROLY

GRÓF KÁROLYI GÁBOR
FÖLJEGYZÉSEI

MÁSODIK KÖTET

BUDAPEST MDCCCCH
VIII., ÜLLŐI-ÚT 18. SZÁM.

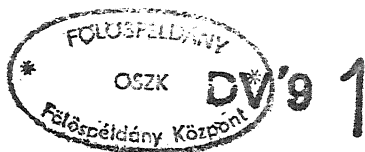
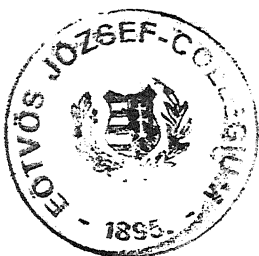
RÉVAI TESTVÉREK
IRODALMI INTÉZET R.-T.

829379

2

AZ ÖSSZES JOGOK FENTARTÁSÁVAL

KOSSUTH LAJOS „IRATAI“.

(Genuai uzsorásomhoz utazom. — Látogatásom a Kormányzónál. — Szerződése az Athenaeum embereivel. — Kossuth Ferencz aláírása hasonlít apjéhez. — Miért kell Kossuth aláírásához közjegyző? — Kossuth szegényül hagyta el hazáját. — Az ég alatt hál. — Uti málhája? — Mit ér a magyar korona? — Miből élt Jézus Krisztus? — Mac Ádám mint jó barát. — Gunszt Bertalan a titkár. — Mi volt fizetése? — Miként dolgozott Kossuth? — Tolla, téntája, papirosa. — Buvárkodások a könyvtárakban. — A két lutheránus diák. — Titkárát elbocsájtja.)

Az 1879-ik év őszen, október végén vagy november elején, föl kellett keresnem Genuában signore Goutot, magyarul Gaut urat. E kirándulásomnak története van s az a történet elég érdekes. Ekkor ismertem meg a Kormányzó iratainak történetét s anyira-menyire vagyoni viszonyait.

Ekkor már Párisban laktunk. Átkozottul megszorultam pénz dolgában. Kimerült minden hitelem, nagyon megfogytak zálogba adható tárgyait is, pár ezer frankra mulhatlanul szükségem volt, szomszár zsebem tehát egyik genuai forrásomhoz, Gout vagy Gaut urhoz kívánczozott.

Ez a Gout ur kisebb fajta uzsorás volt Genuában. A kegyetlen, de mindig jókedvű fajtából. Sokat sohase adott, de mindig adott. Istentelen kamatot számított ugyan, néha husz százalékot is, de üres kézzel sohase eresztett el.

Ott lakott egy kis utczában, mely az Aqua Sola-térre torkollott. Volt egy kis boltja, abban kirakata nyakkendőkből. Szébb és drágább nyakkendők Párisban se voltak. Száz lirán alul alig adott nyakkendőt. De ez csak ürügy volt, hogy a legelső gavallérok is bemehessenek hozzá. Különösen idegenek, utazók, turisták, montekarlói játékosok voltak pártfogoltjai. Ezek közt sok angol is.

Az angolok adták neki a Gout nevet is. Eredeti neve olasz vagy görög volt, nem is emlékszem már rá. Én is csak Gout néven ismertem s úgy is szólitottam.

Gout angol szó. Magyarul azt teszi: száraz fájás vagy köszvény. Ha uzsorás-pénzt kellett fölvennünk, magunk közt még Párisban is azt mondtuk: meglepett bennünket Signore Gout.

Hitelműveletem szerencsésen sikerült.

Épen indulni akartam Páris felé, mikor véletlenül találkoztam az utcán vagy talán a vasuti indóháznál Kossuth Tivadarral s ő kérdezte tőlem, nem látogatom-e meg az öreg urat?

Igazán nem volt szándékom, nem is jutott eszembe, de e kérdésre rögtön Turin felé indultam s másnap már kint voltam Collegno al Baracconeban. Jó ideje nem láttam a Kormányzót,¹ jól esett fölkeresnem, ő is különös örömmel és szíveséggel fogadott.

Néhány nap előtt voltak nála az Athenaeum emberei Budapestről. Ekkor szerződött meg velük iratai kiadására nézve.

Ott volt Vérei József, az Athenaeum igazgatója. Eszes, mozgékony, ügyes üzletember. A nyakkendője vagy az

inggallérja mindig nyomta valahol a nyakát, mert a fejét folyton igazgatta. Valami régi idegbaj lehetett nála. Folytonos fejbólintása feltűnt a Kormányzó urnak.

Urváry Lajos a Pesti Naplónak volt szerkesztője már nyolcz vagy kilencz év óta s az Athenaeumnak szintén valami igazgatója. Hebegve beszélt s szemeivel örökké pislogott. Ezt is a Kormányzótól hallottam. Különb jó alaku, üde színü, fiatalos külsejü ember volt. Később hallottam, hogy ez ember életének nagy titkai voltak. Első házassága borzasztó erkölcsi szerencsétlenséggel végződött. Utóbb el kellett hagynia a lapot s nagy nélkülözések közt élt. Már itthon laktam, a mikor nyelvrákban meghalt.

A harmadik Sigray Pál volt, az Athenaeum jogtanácsosa. Erre is tett a Kormányzó valami jókedvü megjegyzést. Ha jól emlékszem, azt, hogy sohase nyitja föl szemét egészen, csak félig, — mintha a napba nézne.

Hogy Helfy barátunk ott volt-e a szerződéskötésnél: erre bizony most már nem emlékszem. Alig képzelem, hogy ott ne lett volna, hiszen ő volt a Kormányzó és az Athenaeum közt a közbenjáró. De meglehet mégis, hogy nem volt ott. Ha ott lett volna: saját nevének minden esetre helyet szorított volna a szerződésen.

A szerződés 1879-ik évi október hó 15-én készült el véglegesen.

Tartalma hosszú és bő. Tartalmára bizony nem emlékezem. Annyit tudok, hogy az iratok tiz kötetre voltak tervezve s hogy az első három kötet megjelenése meglehetősen szabatosággal időhöz volt kötve.

Nekem feltűnt ez.

Hiszen akkor a Kormányzó már 76—77 éves öreg ember volt. Oly életkor, a melyben az emberek nagy és terjedelmes irodalmi munkát nem szoktak végezni. S tíz kötet! Ha minden kötetre egy évet számítunk is: 86 vagy 87 éves kora előtt a Kormányzó be nem fejezheti művét.

Kérdeztem a Kormányzót, hogy csupán iratokat ad-e vagy azokat fel is dolgozza s megfelelő megjegyzésekkel s történelmi felvilágosítással kíséri? Nagy különbség van a kettő között.

Csupán iratokat rendezni sajtó alá: könnyebb munka. Szorosan véve, ez nem is irodalmi működés. Nem írói, nem szerzői, nem költői munka. Erre kivételesen nyolczvan éves ember is képes lehet.

De a Kormányzó azt felelte nekem, hogy semmi esetre se nyers anyagként adja át iratait, hanem azokat emlékiratszerű megjegyzésekkel világítja meg. S szándéka az, hogy az iratokat nemzetünknek s a külföldnek főbb történelmi eseményei szerint csoportosítsa s ez eseményeket önálló részekben külön is megírja.

Ez hát nehéz irodalmi mű lesz.

De hát lehet-e erre 77 éves életkoru embert kötelezni? S lehet-e arra, hogy nyolcz-tíz éven keresztül végezzen ily munkát?

Ember és ember közt nagy a különbség. Akkora, mint a jellem és jellem közt.

Mi az, a mit jellemnek nevezünk?

A nemes felelősségérzet. A kötelesség teljesítésének

önmagunkra szabott erkölcsi kényszere. Az a fenséges adósság, melyet magunkra vállalunk a hazával, a nemzettel s az emberekkel szemben s azokkal szemben, a kik szívünknek részesei, — hogy érzést, lelket, munkát, örömet, egészséget s minden sikert és vagyont, mely a miénk, az ő boldogulásukra áldozunk fel. S hogy feláldozhassuk: ebből álljon minden boldogságunk.

Ez a jellem a maga teljes tisztaságában és épségében. Ilyen volt Kossuth Lajos.

Minő csodálatos nagy lélek volt ő!

Mikor a vajdával nála voltunk s a vajda a munka negyedik és ötödik kötete után kérdezősködött: akkor mondta a Kormányzó:

— A negyedik kötet egészen kész s az ötödikből is csak három-négy ivnyi van hátra. De azért nagy lelki nyugtalanságot okoz nekem, hogy eddig is késlekednem kellett. Talán nem én vagyok az oka, de azért nekem fáj az. Sietek is a legelső napon, a mint tehetem, Emich urtól mentséget szerezni a magam számára. Nem tudnék meghalni, míg kötelességemet egészen nem teljesítettem.

Emich ur alatt Emich Gusztávot értette, a képviselőház volt tagját s az Athenaeum vezérigazgatóját. Nemes gondolkozású férfiú, a ki sokkal több figyelemmel volt a Kormányzó iránt, mint a mennyire a szerződés kötelezte. A Kormányzóban nemcsak a szerzőt s nem csak a szerződő felet látta.

Bizonyosan tudom, hogy Turinból elutazásunk után egy-két napra meg is kapta a Kormányzó levelét. Ha e levél egykor napvilágot lát: ebből látja meg a világ,

ha semmi más bizonyosság nem volna is, miként érzett, miként gondolkodott a Kormányzó a kötelességről.

A szerződés természetesen magyar nyelven van szerkesztve. Készítéskor otthon volt Kossuth Ferencz is s Lajos Tivadar is. Ki fogalmazta: nem tudom.

A szerződés keltének helye így van megörökítve: Baraccone-Collegnoi terület, turini provincia. Szerződő felekként aláírták Kossuth Lajos, Kossuth Ferencz és ifju Kossuth Lajos. A könyvkiadó-vállalat részéről Urváry és Vérei irták alá. Tanuk gyanánt az okiraton Ihász Dániel és Sigray Pál szerepelnek.

Azért gondolom, hogy Helfy barátunk nem volt jelen az aláírásnál, mert az ő neve még a tanuk közül is hiányzik. Ha ott lett volna: legalább tanuként aláírja.

Kossuth Ferencz a »Kossuth« szót csaknem tökéletesen úgy írja, mint édes apja a Kormányzó. A két név, a mint egymás mellett fekszik, nyilvánvalóvá teszi ezt.

Gyakori tünet, hogy a fiu névaláírása hasonlít az apáéhoz. Különösen gyakori akkor, ha mind az apa, mind a fiu igen sokszor írja le saját nevét; ha élete foglalkozásához tartozik a sok névaláírás.

De ez természetes is. Ha száz kéznek kell ugyanazon nagy és kis betűt százszor meg ezerszer gyorsan leírni; utóbb mind a száz kéz egyenlően írja le azokat a betűket. Csak akkor lesz állandó eltérés, ha a kéz alkatában van valamelyes különösség vagy ha a kéz a kisgyerekkortól kezdve egészen más természetű íráshoz szokott.

Ugy látom, ily eset van Lajos Tivadarnál. Az ő betűi s vonásai messze térnek el a Kormányzó betűitől s vonásaitól.

Az írásszakértők intézménye buta és gaz intézmény. Ostoba vagy lelketlen bíró az, a ki az írásszakértők véleményét figyelembe veszi. Mekkora eltérés van ugyanazon kéz írása közt, ha a tinta, a toll, a papiros vagy a testi és lelki állapot különböző. S minő könnyű és természetes az idegen betűk és vonások utánzása, ha az utánzó fiatal, keze ép s gyorsan és sokat szokott írni.

De hát hagyjuk ezt.

A szerződést közjegyző is hitelesítette. Természetesen olaszul. A közjegyző neve Vittorio Angley volt Pianezzából. Ráütötte pöcsétjét is, a melynek czimere egy kövér fehér kereszt.

Minek kellett ide a közjegyző?

Meglehet, Olaszországban nem érvényes az olyan kétoldalu kötés, melyet közjegyző nem hitelesít. Nem tudom. Ha így van: akkor ott kellett lenni a közjegyzőnek.

De ha nem így van: akkor csakugyan mosolyogni való dolog az a közjegyzői hitelesítés.

Hát eltagadhatná valaha valaki Kossuth Lajos nevét vagy neve aláírását? Kellott oda még tanu is? S ha kellett: Ihász Dani öreg barátom neve nem lett volna elég önmagában is?

A királyok aláírásához miért nem kell tanu? A spanyol király még a nevét se írja az okiratra. Csak annyit ír: »én a király«. A napkeleti fejedelmek néme-

lyike csak a tenyerét üti a papirosra, mintha legyet csapna agyon s még se kételkedik senki az ő sajátkezeírásában. Van-e annyi király és napkeleti fejedelem a világon, a kinek kezeírása összevéve érne annyit, mint Kossuth Lajosé?

Hajh de hát magánjogi dolog, szerződés, pénz, részvénytársaság s több e féle: így szólnak a jogtudósok.

Hát hiszen épen ez a nevetni való, mikor Kossuth Lajos kötelezvényéről van szó.

Deák Ferencz csak egy iskolásgyerek palatáblájára írta föl irónnal, hogy vagyonát halála után adják a szegényeknek. Alá se írta a nevét, mert haldokló szemei előtt már sötét volt a világ s keze nem engedelmeskedett többé az elhervadt akaratnak.

Kételkedett azért valaki abban az írásban? Vagy meg merte volna támadni valaki azt a végrendeletet? Száz szegény rokona maradt apjának testvérei után. Jogtudós is volt köztük akármennyi. Vagyon is tisztességes maradt, a mint a kegyelet fölverte az ő szegényes tárgyainak értékét. Még se találkozott senki, a ki éhes örökösként elő mert volna állani, hogy a szegények pénzét magának követelje. Még azt se hiszem, hogy bíró akadt volna, a ki megsemmisítse azt a végrendeletet.

Igy lett volna bizony Kossuth Lajos szerződésével s névaláírásával is.

De hát végre is, miért kellett a 77 éves agg embernek arra vállalkoznia, hogy tíz nagy kötet irodalmi munkát készít az életnek még hátralevő éveiben?

Szomoru kérdés ez és szomoru a felelet rá.

— Anyagi körülményeim szigorúsága kényszerített, hogy a terhes munkára vállalkozzam.

— Agyam és kezem munkájával kerestem meg hon-
talanságomban mindennapi kenyereimet.

— Így akarom kenyereimet megkeresni életem vég-
napjaiban is, ha lehetséges.

Ez a felelet nagyon szomoru.

De fönséges is!

Oh ti császárok, királyok és mindenféle biboros feje-
delmek! Ti nem ismeritek a mindennapi kenyérnek
gondját, még akkor se ismeritek, ha nyomorgatott
népetek pokolba kerget benneteket. Mert a kincsek
özöne akkor is megvan kezetekben, a hogy népetek
verejtékéből azt összeharácsoltátok.

Az oroszlán nem gyűjt. S nem fogad el senkitől
mindennapi élnivalót. Hanem élte alkonyán is önmaga
keresi meg kenyerét — büszkén, bátran, nyugodtan.

A hogy Kossuth Lajos.

Kossuth Lajos szegényül hagyta el hazáját, a mikor
bujdosóvá lett. Talán pár száz arany volt erszényében,
kormányzói fizetésének nem is egészen egy hónapra való
része. Ezzel vágott neki idegen földön, idegen népek
közt a hányt-vetett életnek.

Pedig nagy állam feje volt egy ideig. Kormányzó
czimén választott fejedelme Magyarországnak. Hatalma
és tekintélye akkora az ő országában, mintha királya
és vallásalapítója lett volna nemzetének. S minő élet
várt rá!

Az idegen földön töltött első éjszaka némi sejtelmet nyújtott arról az életről előre. A hogy ezt a Kormányzó a vajdának röviden elbeszélte.

Alkonyat felé járt az idő, mikor társaival, a bujdosókkal együtt Kossuth a Duna jobb partjára, török földre lépett. Kis számu török katonaság és partórség várta. A nap lenyugodott, de még világos volt, a mikor a partórség által értesített török főtiszt lóháton néhány lovastiszt kíséretében közelgett. Ezredes volt a főtiszt, Kossuth eléje ment.

Az ezredes e szóval fogadta :

— Tudom, ki vagy. Tudom, hogy ellened fordult a szerencse. A padisah palástjának árnyékában nyugalmas pihenőd lesz. Allah nevében üdvözöllek.

A kormányzó néhány szót szólt. A főtiszt nem akart tárgyalásba bocsátkozni.

— A nap lenyugodott, este van. Feküdjél le nemes vendég, majd ha a nap fölkel: beszéljünk sorsodról. Készítettem számodra éjjeli tanyát.

Valami kisázsiai tanulatlan ember, de jó ember volt az a török főtiszt. Sejtelme se volt arról, ki az a Kossuth Lajos s az ő alakjában mekkora történelmi egyéniség áll előtte. Nagy nemzet üldözött, bujdosó fejedelme! Az a jó török ezredes csak egy urat ismert. Az a szultán, a ki az ő fölséges uralkodója. Ő hozzá képest mindenki csak egyenlő szegény és kis ember.

Kossuth sötét színű, de ékszer nélkül való magyar diszruhában volt. Kalapja mellett toll, csizmáján sarkantyú, oldalán kard.

— Ragyogó öltözet nem lett volna méltó se az én helyzetemhez, se nemzetem sorsához, de mégis diszesebb ruhát kellett felöltötenem, mert keleten voltunk már s hiába, a tisztességet ott is csak a ruha után osztogatják.

Igy mondta a Kormányzó.

Volt kényelmes hintókocsija s podgyász-kocsija is. Három jókora utazó ládája volt s minden holmija ezekben. Fehérneműje tizenöt pár, teljes öltöző két ruha s a most rajta valón kívül még egy magyar diszruha. Lábbelik, harisnyák, kendők, keztyűk, rojtos nyakravalók elegendő számban. Néhány könyv, azután irások, írószerek, néhány fegyver s talán négy pár diszes művü pisztoly az egyik ládában. Fegyverek, pisztolyok elajándékozni valók. Keleten ez a jó és régi szokás.

Nem messze volt az éjjeli tanya, melyet a Kormányzó számára a török ezredes készített.

Biz ez nem palota volt. Nem is hán vagyis keleti vendégfogadó. Még csak nem is csárda az utszélén, de még sátor se.

Hát mi volt?

Lombos iharfa s alatta buja gyepp.

A gyepre volt terítve gyékényfonat, annak tetejére egyszínű gyapjuszőnyeg, derékalj semmi más. Még fej-alja se volt. Ruhával tömött kis kényeztetést tettek a Kormányzó feje alá, palástja volt takarója s így töltötte az első éjszakát idegen földön Magyarország bujdosó fejedelme.

Szép enyhe nyári éjszaka volt. Nem nagy messze-

ségben volt a Duna, melynek zugó moráját mintha hallotta volna a bujdosó füle. Egyéb zaj nem hallatszott az éjszakán át.

Vajjon hogy töltötte az éjszakát a nagy bujdosó?

— Hajnal felé elaludtam. Alvásom nem volt hosszú, de azért felüditett. Mióta Világost elhagytam, még ilyen álmom se volt.

— De mielőtt elaludt volna: merre járt elméje a csillagos ég alatt?

Ezt írja erről:

»Arczomon öntudatlanul a kifejezhetlen fájdalom könnyzápora omlott alá.«

»Minden volt e könnyzáporban, a mi a hazafi szívének fáj; — minden! Csak egy nem! A reménytelenség nem; a kétségbeesés hazám jövője felett nem.«

»Ugy tetszett nekem, — még akkor a fájdalom első lázrohamában is úgy tetszett nekem, mintha az ég csillagainak fényszikrázatából könyeim fátyolán keresztül egy sugár lövellene felém, mely azt hirdeti borult lelkemnek, hogy nemzetem szenvedni fog ugyan, irtózatossan fog szenvedni, mert boszuja rettenetes a féktelen uralomvágynak: — hát szenvedni fog nemzetem irtózatossat, de nem hal bele!«

Ime tehát sirt.

Sirt, mert nemzetének irtózatoss szenvedéseire gondolt.

De szentül hitte akkor is, hogy fel fog támadni nemzete.

Ime az első éjszaka idegenben. És ettől kezdve még negyvennégy és fél esztendő kellett töltenie idegenben.

De hát miért akart szegény maradni? Miért nem vitt pénzt, aranyat, kincset magával? Ha király lett volna, bizonyosan nem üres kézzel bujdosik el hazájából!

Joga lett volna hozzá. Egy egész esztendőre járó tisztí fizetés még a polgári jog, még a hétköznapi felfogás szerint is megillette volna őt. Negyedévre ugylis előre volt hozzá joga. A mostani királyi udvartartás költségeit is előre fizeti ki országos kincstárunk. S aztán néhány ezer főre rugott bujdosó társainak száma. Szent-séges joga volt ahhoz, hogy ezek tisztos ellátását az ő bölcsesége intézze egyelőre.

Módja is lett volna benne.

Hiszen kezében volt, hatalmában volt a kincstár, a melyet Duschek őrzött. Mintegy három millió forint volt ez aranyban, ezüstben. A nemzet ajándékából gyűlt ez össze. Haynau vitte el, az osztrák nyelte el ezt a nemzeti kincset. Kossuth szavára adták ezt össze a hazafiak. A nemzetnek adták s nem az osztráknak. Az osztráknak nem adtak volna egy fillért se. A hadijog és a nemzetközi jog szerint is ezt magukkal vihették volna a bujdosó honvédek. Hisz az üldözött, a menekülő harcász magával viheti még idegen földre is tábora minden kincsét, egész pénztárát.

A Kormányzó nem nyult ehhez.

Kezében volt a korona is. Ez is országkormányzó fejedelmi jogánál fogva volt kezében. A nádor elszökött, itt hagyta, de elvinnie jogában se állott volna. Az uralkodó családot trónjavesztettnek nyilvánítá a debreczeni

országgyűlés, tehát ez országgyűlés felfogása szerint az uralkodó család kezében se lehetett a korona. Az országot osztrák és orosz hadak árasztották el. Ők a hódítás jogára hivatkoztak. A hódítási jog nem jog, hanem csak hatalom és erőszak. Csak az az övé, a mit erőszakkal elvehet. De a korona nem jutott kezébe. Azt a nemzet jogának alapján Kossuth kezelte teljes joggal. Az osztrák és orosz sereg kezébe át nem adhatta. Ez nem állott kötelességében, sőt jogában sem.

Erzsébet királyné négyszázhatvan év előtt ellopta a koronát s zálogba adta Frigyes császárnak. Pedig nem volt rászorulva s nem kellett a magyar nemzet bujdosó hőseit tartania. Kossuth fenséges lelkéhez még gondolatban se fért oly terv, hogy ő a nemzet vagyonát érintse. De ha zálogba teszi a koronát azért, hogy a zálogösszeget hontalan bujdosóink közt kiossza: én bizony ezért nem kárhoztattam volna soha.

Furcsa legények azok a jó történetíró urak. Azt a királynét nem mondják tolvajnak, mert királyné volt. Hanem tolvajnak mondják szobalányát, Kottaner Ilonát, a ki kézi kosarában asszonya parancsára vitte el karján a koronát. Mintha bizony koronát lopna egy szobalány, ha már épen lopni akar s mintha bizony szobalánynál állana a koronaszekrény kulcsa!

Csak igazságosan történetíró urak!

De mit ér hát az a korona, melyet Kossuth nem vitt át a Dunán, nem vitt el magával, hanem elásatott Orsova határában mélyen a föld alá?

Azt mondják, a kik jól megnézték, hogy aranya,

ékköve amugy nyersen megér hét-nyolcz ezer forintot. Tehát megér annyit, mint hires méntől származott három-négy telivér csikó, ha nem idősebb egy évesnél.

Teringettét! A római pápa és a bizanci császár nem nagyon erőltették meg magukat pénz dolgában, mikor ezt a koronát nekünk ajándékozták. Mert hiszen nekik akkor nem sokkal került több pénzbe, mint a nyers anyag értéke.

Mint műtörténeti tárgy természetesen mégis sokat ér ma már.

Frigyes császártól nyolczvan ezer arany forinton váltották ki őseink. Alább nem adta a császár. Sőt még így is kísérletet tett hamis koronát adni át az igazi helyett. S a rendőrség még csak be se zárta a csalót és sikkasztót. Mivelhogy császár volt a csaló és sikkasztó. Az a nyolczvan ezer forint mai értékben fölér tizezer ökörrel. Szép összeg volt tehát akkor is.

Ma mint műtárgy is többet ér a korona. A frankfurti Rothschild, ha élne, megadna érte három vagy négy millió forintot. Mert a korona felső abroncsainak zománca a VIII-dik vagy IX-ik századból való s abból a korból ily ép, ily szép s ily nagy zománcz nincs már a világon. Még Rómában sincs.

De még ez se az igazi érték. Hanem az a szentséges szent kegyelet és áhitatos ragaszkodás, melylyel a magyar nép szive ezt a koronát körülveszi. Mint az urnak testét. Mivelhogy alkotmányának és szabadságának biztosságát látja benne.

Ezért hagyta itthon a Kormányzó is. És azért, hogy

abból, a mi a nemzeté, ne legyen nála semmi. Csak az a »csipetnyi por«, melyet az orsovai Duna balpartján magához vett a hazai földből.

Hejh nagy bujdosónk — jó voltál, nemes voltál, bölcs voltál, hogy önmagadnak semmit el nem vittél, hanem mindent itthon hagytál! Hanem azért bujdosó társaid panaszt ki nem kerülhetted idegen országban s a becsülettépő lelkek rágalmait ki nem kerülhetted itthon!

— — De miből is élt hát a Kormányzó negyvennégy éven keresztül?

A történetírók, a regényírók, a költők, a színműírók elsiklanak e kérdés fölött. Még az ókor nagy íróinak se jutott eszébe, mikor a hősökrol szól dicsőítő szavuk, hogy mit is ettek-ittak, hol laktak, miként ruházkodtak, miből költek azok a hősök, a mikor csak emberek voltak?

Homérosz leírja Akhilleusz paizsát és fegyverét. De azt nem írja le, hogy mibe került az a paizs és az a fegyver, ki adta hozzá a vasat és a munkát, mibe került az egész készség, kifizette-e Peleusz király dicső fia a fegyverkovácsot és vasművest vagy most is adós a munka árával?

Miből élt Szokratesz és Demoszthenesz? Ki tudták-e fizetni házbérüket s miből? Hány öltöző ruhája volt Kszantippe urnő ő nagyságának s Párisból hozatta-e illatszereit vagy Bécsből, mint a budapesti urnők?

Volt-e valami vagyona Jézus Krisztusnak? Vagy mestersége vagy műhelye vagy állandó lakása? Hol és miből szerezte a vemhes számarat, a melynek hátán

bement Jeruzsálembe? Mibe került palástja, a melyen megosztottak a tömlöcztartó emberei, a mindenféle hajduk, porkolábok, biztosok és fogházőrök? Pedig az a palást értékes lehetett, mivelhogy méltónak tartották arra, hogy szétdarabolják s maguk közt elosztogassák.

Miből élt Kossuth Lajos?

Elmondja maga.

Beszédeket és felolvasásokat tartott Angliában és Amerikában. A felolvasásokat zárt helyeken, nagy ünnepre való termekben tartotta. A közönség hallani akarta őt a kornak minden nagy kérdéséről. Őt, a magyar nemzet bujdosó fejedelmét, két európai nagyhatalom üldözöttjét, a népek szabadságának tiszta bajnokát, a bölcsét, a lángszavu nagy szónokot. De beszédeit se nem kérték, se el nem fogadták az ő ingyen kegyelméből. Minden nagy városban akadt néhány nagy miveltségű, előkelő, kitűnő férfiú, a ki társasággá állt össze, rendezte a beszéd ünnepét, belépti díjat szabott, értesítette a közönséget, meghívta a Kormányzót s felolvasását magas tiszteletdíjjal jutalmazta.

A felolvasás elmemunka. Ép olyan munka, mint az iparosé. A lángelme és egészség mellé még nagy tudást is kell szerezni a felolvasónak s ennek megszerzése szintén sok munkába és sok pénzbe került.

Régóta jól tudják ezt Angliában. S a hogy a vasiparostól ingyen nem fogadnak el kályhát vagy gépet, a költőtől verset vagy színművet: ugy nem fogadják el a lángelmétől se a nyilvános beszédet.

— Mint munkás állók elűztetek! — ezt mondta a

Kormányzó a közönségnek. S a közönség megbecsülte a munkást.

Anglia jeles férfiai közt száz meg száz kiváló férfi rendezte a felolvasásokat.

Nem számlálom el őket. De egyet meg kell neveznem, mert e nélkül Kossuth Iratainak történetét tökéletesen megírni nem lehet.

Glasgow tekintélyes csalá dai közé tartozik a Mac Ádám család.

A családot híressé és vagyonossá Mac Ádám John Loudon tette, a ki az országutak kavicsolásának bizonyos módját föltalálta és alkalmazta s a kinek neve után nálunk is makadámos utnak nevezik a köves alapon kavicsolt utcákat és utakat. London és Páris már nyolczvan-kilenczven év előtt az ő találmánya szerint csinálta utcáit s nálunk is divatba jött e találmány negyven-ötven év előtt.

Két vérrokona, leszármazója élt ennek Glasgowban. Az egyik Mac Ádám Vilmos, a másik Mac Ádám János.

Mind a két Mac Ádám, Vilmos is, János is nagy tisztelője s benső barátja volt a Kormányzónak. János talán még bizalmasabb barátja.

A Kormányzó azt írja:

— Második hazámban — Angliában — kiválólag Glasgow városának szabadelvű közönsége volt az, melyről elmondhatom, hogy nekem mint hazafinak »erős váram volt«, mint kenyérkereső családapának pedig tartalék-pénztáram, melynek ajtaja mindig nyitva állott számomra.

Glasgowban a Kormányzó több ízben megfordult 1859. végeig. Többször tartott felolvasást. Utolsó felolvasását 1859. évi május hó 27-én tartotta. Minden felolvasást egyuttal ünnepélyes nagy népgyűlésnek lehetett tekinteni. Glasgow mindig gyöngéd figyelemmel, rajongó lelkesüléssel, de egyszersmind magas tiszteletdíjjal hálálta meg a Kormányzó felolvasásait. Utoljára az olasz háboru befejezése s a villafrancai béke megkötése után 1860. évi januárban hívták meg a Kormányzót. Glasgow a magyar protestánsok érdekében tartott népgyűlést. A Kormányzó akkor Londonban volt, de a népgyűlésre már el nem mehetett. S azóta többé nem is látta a skót kálvinistáknak e nagy, gazdag és lelkes városát.

A felolvasásokat, a népgyűléseket rendezni kellett. A rendezésben a Mac Ádám család tagjai voltak mindig a legbuzgóbbak. Különösen János és Vilmos. Jánosról meleg hálával emlékezik meg a Kormányzó még Irataiban is.

Ez a nemes skót férfiú nemcsak Kossuthnak, de nemzetünknek is meleg barátja volt. Él-e még, nem tudom. Ha él: agg embernek kell már lennie, hiszen apja hatvanöt év előtt már meghalt. Kegyelettel emlékezünk meg mi is róla innen a messzeségből.

E férfiú pénztárát is felajánlotta a Kormányzónak s volt idő, mikor a Kormányzó ezt igénybe vette s a nemes ajánlatot elfogadta.

Ha a Kormányzó nem az a fenséges és büszke lélek, a ki volt egész életen át, bizony nem kellett volna még

a gyöngéd baráti ajánlatot se elfogadnia. Hiszen a keleti háboruban Törökország szövetségesei, az olasz és porosz háboruban Ausztria ellenfelei, uralkodók és kormányaik százazrekkel, sőt milliókkal hálálták volna meg nagy szolgálatait. De ő elnyomott nemzete ügyéből kenyérkeresetet nem csinált. A mit uralkodók és kormányok nyújtottak: mind azt ő utolsó fillérig a magyar bujdosók fegyveres csapatainak szervezésére s ellátására fordította. Ő maga csak szellemi munkája után élt s tartotta fenn családját.

Mikor collegnói villáját megvette: akkor még volt szerény, de tisztes összegű tőkepénze, melynek évi járadéka a megélhetés nyugalmát biztosította számára. Neje és leánya már a sirban, mind a két fia saját szárnyán: a kenyér gondjaitól ment lehetett.

Tőkéje azonban értékpapirokban, részvényekben feküdt. Beköszöntött az 1873-ik év s vele a köz és magán hitelnek egész világra kiterjedő válsága. A Kormányzó elvesztette tőkéjének legnagyobb részét. Várt néhány éven át. Várta a hitelviszonyok jobbrafordultát. Javulás nem jött. Vagy lassan és későn mutatkozott. El kellett magát arra szánnia, hogy irodalmi munkába kezd s Iratait kiadja.

Pedig szentül el volt tökéelve, hogy életében nem ír könyvet s Iratai kiadását fiaira hagyja. Ez legyen fiainak öröksége.

Sajátságos szemmel nézi az ember a maga végzetét. Talán senki se, a legnagyobb lángelme se képes arra, hogy saját végzetének igaz képét megláthassa.

Azt mondja a Kormányzó, hogy a legkisebb hajlamot

se érezte soha a szónoki hivatás iránt s irtózatossal lelki megerőltetésébe került magát a szónoklásra elhatározni. Becsületszava erősíti e vallomást.

S ime a világ egyik legelső s legnagyobb szónokává kellett lennie!

Ugy látszik, nem akart íróvá se lenni.

1848 előtt csak hírlapi cikkeket s esetenkénti fel szólalásokat írt. Nagyobb munkája csak az, a melyet az önvédelem joga és kötelessége rótt rá gróf Széchenyi István támadásai ellen.

Függetlenségi harcunkról se írt történelmi emlékiratot. Pedig annak vezére volt. E harcznak legalább husz-harmincz szereplője megírta emlékiratait. Csak a legnagyobb, a legdicsőbb nem vette kezébe a tollat. Az utolsó Rákóczi, Kossuth előtt utolsó nagy szabadsághősrünk a nyugalom éveiben, a Márványtenger partján megírta saját élete történetét. Ilyen nyugalma Kossuthnak is volt Kis-Ázsiában. Azonban még se volt.

Rákóczi Rodostóban örökre lemondott arról, hogy ő valamikor még nemzetét vezesse. De Kossuth nem mondott le erről Kiutahiában. Egy pillanatig se mondott le. Sőt a nyelvek ismeretében s a hadi tudományokban gyakorolta magát, hogy bejárja majdan a független és hatalmas nemzeteket s ezek előtt saját nyelvükön tárja föl a magyar nemzet igazságát és szenvedéseit, — szövetségeseket szerezzen, hadi erőket gyűjtsön, eget-földet megmozdítson hazájának felszabadítására.

Nem is gondolhatott a csendes irodalmi munkásságra. S nem is gondolt.

S ime mégis nagy író lett belőle.

Nem oly nagy, mint a mekkora lehetett volna, ha lángelméjének minden erejét s érzéseinek és tapasztalatainak mérhetlen kincseit irodalmi munkára fordítja.

Állandó tünet az egész mivelt világon, hogy a nagy cselekvések emberei rend szerint nem írók s talán nem is tudnának írók lenni. S az is állandó tünet, hogy a nagy szónokok rendesen gyöngé írók s a nagy írók rendesen gyöngé szónokok.

Kevés a kivétel, de Kossuth a nagy kivételek közé tartozik. Iratai első öt kötetéből száz meg száz lap bizonyítja ezt.

Ugy hallottam, de már azt se tudom, kitől, hogy a collegnoi nyaraló megvétele is nagy veszteséget okozott neki. A vételárra nem volt szüksége a volt tulajdonosnak s azért annak tetemes részét ott hagyta kamatozni a Kormányzónál. Jött az 1873-iki válság s mikor legjobban dühöngött: akkor volt kénytelen a Kormányzó papirjai nagy részét nagyon megcsökkent árral eladni, mert a volt tulajdonos akkor sürgette a vételárt.

Az 1879-ik év folyamán értésére esett a Kormányzónak, hogy John Mac Adam családja szívesen venné, ha a Kormányzó az általa igénybe vett hitelkölcönt visszafizetné. A Kormányzó gyöngéd és érzékeny lélek volt e tekintetben is. A szűz nem őrzi jobban arcának tisztaságát, mint a Kormányzó azt a bizalmat, melyet nemes barátai ő benne helyeztek. Haladék nélkül s hálás érzettel utalta ki glasgowi barátjai részére a megfelelő összeget.

Ha nem csalódom, nem volt épen nagy összeg.

Vérei József az Athenaeum részéről, a szerződés keltekor mintegy harmincz ezer korona előleget adott át a készülő könyvekre a Kormányzónak. És pedig öt ezer forintot aranyban s kilencz ezer forintot bankjegyen. Angliában mással, mint aranyértékkel fizetni nem szokás, az aranyat néhány nap mulva átutalta a Kormányzó Glasgowba.

Mihelyt a szerződés ekként létrejött: a Kormányzónak első gondja volt az Iratok szerkesztéséhez, a könyvek megírásához fogni. S elsőben is titkárra volt szükség, a ki az iratok kikeresésében, rendezésében, lemásolásában s ha lehet, fordításában is segítsen. S minden esetre segítsen a levelezésben.

A szerződés készítésekor Ferencz fia s Lajos Tivadar fia is otthon volt. Ők mindenképen buzgó és kényelmes segítségei lehettek volna. Csakhogy Ferencz nem maradhatott otthon állandóan. Az első három kötetre az 1880-ik, 1881-ik s kis részben az 1882-ik évet fordította ugyan a Kormányzó s ez idő nagy részét Lajos Tivadar otthon és a közelben tölthette, de azért az állandó, rendszeres, huzamos munkában őt is gátolta élethivatása.

Tehát titkárra volt szükség. A szerződés létrejötte után nyomban megbizta hát Helfy barátunkat a Kormányzó, szerezzen neki titkárt. Nem nagy igényü, mivel és buzgó ifjut Magyarországból, a ki egy-két európai nyelvet is jól ismer.

Helfy utána járt a dolognak.

Három ifjuttalált, a ki szívesen vállalkozott bármily

szerény föltételek mellett is arra, hogy egy-két évet a nagy bujdosó társaságában tölthessen.

Az egyik volt Hentaller Laji barátunk, a ki már akkor is szorgalmasan és rajongással buvárkodott a függetlenségi harc emlékei körül. A következő 1881-iki országgyűlésen már képviselő lett.

A másik volt Eszláry Sándor, a ki azóta a főváros tisztikarában foglalt el tekintélyes állást.

A harmadik volt Gunszt Bertalan. Ennek sikerült a Kormányzó mellé jutnia. November első hetében elindult s november közepén már elfoglalta Collegno al Baracconéban titkári állását.

Szentesi származás. Kereskedő szülők gyereke. Ekkor husz éves volt; jogász és bölcsészethallgató a budapesti egyetemen s a »Függetlenség« című lapnak önkénytes munkatársa. A magyar és német nyelvet teljesen ismerte; — könnyen tanult idegen nyelveket s olaszul, francziául, sőt angolul is a Kormányzó mellett tanult meg harmadfél év alatt. Ott volt ugyanis 1879. évi novembertől kezdve 1882. évi júniusig.

Mi volt fizetése?

Ez bizony érdekes dolog. A Kormányzó asztalánál étkezett. Volt külön szobája a collegnoi nyaraló emeletén. Mosásról, világításról, írószerekről a Kormányzó cselédei gondoskodtak. Valamint fűtésről is, ha szükség volt rá. Ott különben ritkán kell fűteni.

Készpénzbeli fizetése 50 lira volt havonként. Ez a mi pénzünk szerint valami 22 forintnak, mintegy 45 koronának felel meg. Ebből kellett ruházkodnia. Ebből

telt fényüzésre, uraskodásra. A mi más szóval azt teszi, hogy fényüzésről, uraskodásról szó se lehetett.

Nagyon szerény fizetésnek tartja ezt ma nálunk minden ember. Nem a Kormányzó szabta meg ezt a fizetést, hanem Helfy barátunk. Ha ő többre szabja; a Kormányzó szíves készséggel adja meg a nagyobb fizetést. Lajos Tivadar 1880-ban értesült e fizetésről s nyomban előhozta Gunsztnek, hogy ezt kevesli s hogy a Kormányzónak szól felőle. Becsületére válik az ifjunak, hogy ezt nem engedte meg. O Helfyvel így szerződött, neki ez elég s ő szívesen szolgálja a Kormányzót, csak mellette lehessen. Étlen-szomjan is szívesen szolgálná, ha másként nem lehetne.

Igaza is volt.

A Kormányzó ezt a fizetést megfelelőnek tarthatta. Különösen Helfy előadása után. De talán még másként is.

A Kormányzó az 1825-iki országgyűlésen távollevők követe volt. Ő már akkor 23 éves elmúlt, tanulmányait teljesen bevégezte, okleveles ügyvéd s Zemplén vármegyének tiszteletbeli tisztviselője. Minden irányban magasabb állásu, koru, igényü férfiú, mint Gunszt barátunk.

S vajjon mi volt tiszteletdíja?

Se több, se kevesebb, csak négy huszas naponként.

Az a négy huszas mai számítással 2 korona és 80 fillér, régi számítással egy forint negyven krajczár, még régibb számítással, a hogy 1825-ben éltek ők, 80 pengő krajczár, vagyis egy pengő forint és husz pengő

krajczár, más szóval három váltó forint és husz váltó krajczár.

Régiségtudósok s az ördögök értik ma már ezt a számítást.

Ebből a két korona és 80 fillérből kellett Kossuth Lajosnak Pozsonyba utazni, ott lakást bérelni; fűtésről, világításról, mosásról, írószerekről gondoskodni; magát ruházni és ételmezni s az országgyűlési ifjakkal ligetben, kávéházban, kaszinóban, kirándulásokban együtt lenni.

Ehhez képest Gunszt barátunk fizetése hercegi fizetés volt.

Pedig Kossuth Lajosnak két princípálisszája volt. Két követküldő mágnás asszonya.

Az egyik óvári és szentmiklósi Pongrácz Borbála grófnő, néhai szentiványi Szent-Iványi János hátramaradt özvegye. Gazdag urnő.

A másik Révay Anna bárónő volt s még gazdagabb, — a szklabinai és blatniezai bárók s a trebosztói és bisztricskai nemesek ősi nemzetségéből. Első férje az utolsó gróf Sennyey volt, a kivel kihalt a Sennyeyek grófi ága. Azután mint özvegyet feleségül vette báró Révay Ferencz. Ez is meghalt 1810-ben. Tizenöt év múlva Kossuth Lajost kérte és bizta meg, hogy őt az 1825-ik országgyűlésen képviselje.

A két özvegy mágnásnő úgy beszélt össze, hogy napidíjul mindegyik ad az ifju követnek két-két huszast s így lesz együtt az a napidíj négy huszas. És az ifju követ vállalkozott a követségre, noha ő Kossuth Lajos

volt. Vállalkozott volna minden áron, hogy alkotmányos joga legyen az országgyűlés tagjai közt helyet foglalni. —

A fiatal titkár bevált. A Kormányzó meg volt vele elégedve. De a titkár se panaszkodott. Élete alkonyatáig mindig hálával gondol arra a gondra, figyelemre s mondhatni apai kegyességre, a melylyel őt a Kormányzó oktatta, vezette s mérhetlen tapasztalatának titkaiba beavatta.

Mikor a titkár Collegno al Baracconéba ért: a Kormányzó már benne volt a munkában. Az egész munka előszavát akkor már megírta.

De az iratok rendezését is elkezdte már. Csakis elkezdte. A mennyi irat negyed század alatt a Kormányzónál összegyűlt: annak rendezése, kiválogatása, idők és történelmi események szerint való csoportosítása se könnyű munka nem volt, se olyan, hogy gyorsan lehetett volna végezni.

Az iratok nagy része egyszerű, de öblös deszkaszekrényekben volt elzárva s ott hevert a padláson.

A Kormányzó sokszor változtatott lakást. S nemcsak egyik házból a másikba s egyik városból a másikba, hanem egyik országból a másikba is. Hosszas bujdosása alatt három világrésznek s hét országnak volt lakosa. Sokat kellett utaznia vizen és szárazon.

A lakás minden változtatása hurezolkodással jár. A magyar példabeszéd azt mondja, hogy két hurezolkodás fölér egy elégéssel. Annyi ingó bingó dolog, butor, szövet, ruha, könyv, irás, szobabeli apróság

pusztul, romlik, szakadoz, törik és tűnik el, mintha az ember háza égett volna el.

A Kormányzó megőrizte iratait, gondosan becsomagolta minden költözéskor s hurezolta magával.

Csak az az időszak, melyre könyvei kiterjeszkednek, óriási tömeg iratot gyűjtött össze. Ez az időszak 1859-től 1866-ig terjed s magába öleli az olasz-francia és osztrák háborút. Olaszország szabadsági harczeit s a porosz-olasz és osztrák háborút. E nyolcz év alatt is hihetetlen munkásságot fejtett ki a Kormányzó s iratainak, levelezéseinek, jegyzeteinek tömege ezer meg ezer ivenként szaporodott.

Ez iratokat osztályozni kellett.

Ezer meg ezer irat nem volt elég fontos arra, hogy a bizonyos mértékre szabott könyvekben közölhető legyen.

Nagyon sok irat fontos volt ugyan, de még élő személyekre vonatkozott. Oly férfiakra, kik a kiegyezés után a királyi udvar légkörében tollázkodtak s kikre kinos lett volna a leleplezés. A Kormányzó gyöngéd lelke nem tudott kellemetlen lenni azok iránt, a kik egykor hozzá csatlakoztak, körében éltek s az ő megbízása alapján forradalmi vállalatokban működtek közre.

Az iratok tetemes része angol, olasz, francia, sőt még német nyelven is volt szerkesztve eredetileg.

Minden iratot át kellett olvasni újra. Az idegen nyelvűeket, ha a könyvekbe föl kellett venni, le kellett fordítani magyarra. S a Kormányzó se az átolvasást, se a lefordítást nem bízta másra egészen. Se titkárjára,

se Ferenczre és Lajosra. Sőt a mit ők végeztek, a Kormányzó azt is újra és gondosan átvizsgálta.

Fiatal ember is kevés van, a ki azt a munkát el tudta volna végezni, a mit a Kormányzó 1879-ik év novemberétől kezdve 1882-ik év márcziusáig végzett. Ez idő alatt készült el az első három kötet. E három kötet 116 nyomtatott iv. Minden hónapra több esik, mint három nyomtatott iv.

A ki azonban a munka nagyságát csak e mérték után mérné: annak sejtelme se lehet a munka nagyságáról. Jegyzeteimből és abból, a mit a Kormányzó a vajdának beszélt, közlök egy csomó részletet arra nézve, hogy külsőleg miként írta könyveit a Kormányzó.

A könyvek tartalmára nem terjeszkedem ki. Én se tudós, se műbíró, se történetíró nem vagyok. Milyen író Kossuth Lajos, azt én megítélni nem akarom, nem is tudnám. Én csak a külsőségekre szoritkozom.

A Kormányzó ugynevezett miniszterpapírra írt. Oly alakú, színű s terjedelmű papírra, a minőt nálunk hajdan bélyeges papírnak neveztünk. Ezt félívekre vágta, középen két rétbé hajtotta s a jobb felőli oldalt a mint előtte feküdt, egészen tele írta. A bal felőli oldalt üresen hagyta egészen az utólagos javítások számára.

Tintája jó fekete tinta volt. Betűi aprók, de betűinek vonásai vastagok. Látása már kissé gyöngülni kezdett: ez is ok volt arra, hogy fekete tintát s vastag vonásokat használt.

Írótollnak aczéltollat használt.

Gyermek és tanuló korában még nem volt vastoll,

réztoll, aczéltoll. Sőt itthon még férfi korában is egészen 1848-ig ludtollat használt.

A mai gyerek nem ismeri már ezt.

A mult század első felében, mikor az iskolás gyerek először fölment az iskolába, első tantárgya az volt, hogy írótollat faragni megtanuljon.

Az írótoll ludtollból készült. Van a lud szárnya hegyén négy-öt hatalmas evező tollszár, ebből kellett faragni az írótollat. Minden gyereknek kellett magával fölvenni egy-két ép tollszárat. A tanító elvette a gyerektől, elővette peniczilusát, a gyerek szemeláttára kifaragta az írótollat, íróhegyét behasitotta s apróra elmagyarázta, miért s miként kell azt úgy csinálni. Minden gyereknek volt egy kis tolltartó tasakja, melyet az iskolába magával hordott s abban mindig kellett lenni néhány írótollnak.

Ilyen tollat használt a Kormányzó is férfikoráig, de 1848 után már nem.

Turinban szerezte be írószereit. Volt ott egy papirkereskedő a Via di Po 23 szám alatt, C. Simondetti nevű, ennél szokott bevásárolni. S annyi papírt vett az Íratok megírásának kezdetétől fogva, hogy a jó talián boltos csak úgy csodálkozott rajta. Szentül hitte, hogy a Signore General, a Tábornok ur, a hogy Kossuthot az olaszok nevezték, valami hivatalt vezet, oda kell a sok toll, tinta és papiros.

Az ujságírók a félivnek hosszában metszett felét kutyanyelvnek nevezik. A Kormányzó, mint emlitém, ily kutyanyelvre irt. Irta pedig sorait oly sűrűen az ő

gyöngyalaku gömbölyű betűivel, hogy egy kutyanyelvre 70—75 sor fért el. Minden sorban 30—35 betűt fektett el, egy-egy kutyanyelven tehát összesen mintegy 2200 betűje volt.

De sokkal több is volt. Mert a félivnek tisztán hagyott balfele gyakran tele volt igazításokkal, pótlásokkal. Ritka féliv volt az, mely tisztán maradt volna. A Kormányzó nagy gondot fordított nyelvére, irányára, sőt egyes szavaira is. De az irálynak sohase szépsége, hanem mindig szabatosága indította őt igazításokra, pótlásokra. Az irálynak szépségéhez nem kellett különös gond. Szép volt az e nélkül is.

Az első három kötet, mint említém, 116 iv. Minden ivre jut a nyomdászok számításával harmincezer betű. Az első három kötetben tehát mintegy negyedfél millió betű van. A gyorsan író íródeák legföljebb száz betűt ír le percenként a mai korszerű folyamatos írással is, ha tehát a Kormányzó csupán íródeák munkát végzett volna is: naponkénti hat órai munkával akkor is vagy 100 napi munkájába került volna a három kötet leírása.

De hát munkája nem íródeák, hanem író munkája volt.

A középkori barát gyakran husz éven át dolgozott egy biblián szakadatlanul, míg leírta azt. Az Ó és Új testámentomban Károlyi fordítása szerint van vagy 4 millió és háromszázezer betű. A barát naponkénti hat órai munkaidő alatt korszerű folyó írással leírhatta volna négy hónap alatt s mégis husz esztendeig dolgozott rajta. De mennyit ivott, dőzsölt, aludt, társalgott,

henyélt és imádkozott közben-közben! S aztán az írás is más volt a középkorban. A betűket nem annyira úgy irták, mint inkább csak úgy rajzolgatták.

Sok fejtörést okozott a Kormányzónak, mi czim alatt bocsássa közre művét.

Önéletrajzot írni nem akart. Sok önéletrajzot olvasott életében s úgy volt meggyőződve, hogy az önéletrajzok legnagyobb része hazugsággal és hivatkodással teljes. Efféle munka nem fért össze természetével. Borzongott arra a gondolatra, hogy az ő önéletrajzát is a többihez hasonlónak tekinthetné a világ.

„Emlékirat”-ot se akart írni s e nevet se akarta munkájának adni. Öt nagy korszaka volt életének. Az első korszak férfikorának alkotmányos küzdelmeiből állott 1825-től 1847 végeig. — A második korszak a függetlenségi harc 1848-ban és 1849-ben. — A harmadik a bujdosás korszaka 1859-ig, a mikor a magyar nemzet jogait ismertette Ázsiában, Európában és Amerikában. — A negyedik korszakot a külföldi szövetségek története tölti be, a mikor az olasz, francia, porosz udvarokkal szövetkezett az Ausztria elleni harcokra. Végre az ötödik korszak Magyarország kiegyezésétől, 1867-től kezdve haláláig.

Emlékiratot írni nem akart a nélkül, hogy bizonyítékai, okiratai kezében ne lennének. Ámde okiratai az első két korszakból teljességgel hiányoztak s azokat összeszedni se ideje nem volt, se módjában nem állott. Ha össze akarta volna szedni: e végből be kellett volna jönnie Magyarországba.

Ezt pedig nem akarta. Ezt csak nagy elveinek lerombolásával tehetné volna, de azokat szentül őrizte.

Végre megállapodott abban a czimben: »Irataim az emigrációból.« Még ennek se felel meg a könyv egészen. Mert a könyv életének csak negyedik korszakát, az 1859-től 1866-ig terjedő idők történetét tartalmazza.

De nem is csupán iratokból állanak könyvei. Az első kötet például 33 iv, de ebből csak 19 ivet lehet iratoknak tekinteni, a többi egészen új irói mű. Így van a második s harmadik kötet. A negyedik kötetnek tulajdonképpen nagy része új mű s nem iratok gyűjteménye. Irói lángelméje ebben ragyog legfényesebben.

Csodálatos gondossággal dolgozott.

A műben néha csak jegyzet, néha csak fél lap, néha csak pár lapnyi cikkecske, a melyhez azonban az adatokat heteken át kellett keresnie.

Mikor a vajdával nála jártunk: a vajdának elmondott néhány érdekes esetet. Ezek közül elmondok egyet.

A második kötetben tíz lapon beszél a *pragmatica sanction*ról, a Habsburgoknak magyarországi nőági örökösödési jogáról. Ennek történetét s közjogi természetét fejti ki.

Hol vette ehhez a forrásokat? Mult századok történetét pusztán emlékezetből meg nem lehet írni.

Ott volt könyvtára. Csakhogy ez a könyvtár csonka volt. A magyar közjognak s e jog történetének forrásai éppen kis számmal voltak meg e könyvtárban. Nem is volt meg más, mint Bartal Commentárjai, Cziráky gróf *Conspectusa* s a *Corpus Juris* 1844-iki kiadása. Hiányzott például Salamon Ferencz műve, hiányzott Deák

Ferencznek Lustkandl ellen irt polemikája, hiányoztak a külföld irodalmi művei s ezek közt például az egyik legfontosabb mű: Hormayré.

Be kellett menni Turinba s ott a közkönyvtárakban buvárkodni.

Turin egykor független államnak, a Szárd-Piemonti királyságnak volt fő és székvárosa s ezen felül még nagy és művelt város nagyszámu előkelő tanintézettel s ezek közt egyetemmel is. Itt hát van könyvtár elég.

Különösen két könyvtárban lehetett magyar történeti és közjogi forrásmunkákat keresni. Az egyik a Biblioteca Nazionale mintegy kétszázezer kötetnyi könyvvel, a másik a Biblioteca Civica, mintegy hetvenezer kötettel.

De magyar munkát külföldi könyvtárak, a britt muzeumot kivéve, nem szoktak gyűjteni rendszeresen. A turiniak se gyűjtöttek. Olasz, francia, német, angol és latin nyelvű könyvek voltak ezekben is, de magyar nyelvű nem volt. Hanem Hormayr báró műveit csakugyan megtalálta a Kormányzó.

De heteket töltött a buvárkodásban. Csodálatos erélylyel, kitartással és élénkséggel.

Van Turinban állami levéltár s okirattár is. Itt is sok okiratot kellett a kormányzónak megtekinteni. Épen azokra az időkre vonatkozó okiratokat, a melyekben ő a turini és florenczi udvarral diplomáciai összekötetésben állott. Műveiben több helyütt Olaszország történetének egy-egy ujabbkori fejezetét írja meg, ehhez pedig az ő magán iratai még se nyújtottak volna mindenre kiterjeszkedő anyagot.

Ime, alig tiz lap, a mit a *pragmatica sancti*óról irt, alig két napi munka ugy első látszatra s mégis hetekig kellett a hozzá való adatokat összekeresgélne.

Még egy más efféle esetet is fölemlített a Kormányzó a vajda előtt.

1858-ban hat terjedelmes felolvasást tartott Edinburgban, Glasgowban, Liverpoolban és Plymouthban Magyarország jogáról, alkotmányáról, függetlenségi harczeit, világtörténeti szerepéről és hivatásáról s Ausztria örökös cselszövényeiről. Ez a hat felolvasás a legszebb, leg-
ragyogóbb művek egyike, melyek valaha a mi nemzetünkről megjelentek.

Ha a Kormányzó ezt egyszerűen magyarra fordítja, s könyvébe ugy veszi föl: munkája nem lesz nehéz.

Ha e tárgyról, a felolvasásokra nem is gondolva, eredeti önálló munkát ír könyve számára: az is kevesebb fáradsággal s könnyen készül el.

De a felolvasásokat nemcsak le kellett fordítani, hanem azok tartalmát hiven megtartva, azokat a magyar közönség számára rendszeres művé kellett újra átdolgozni.

Ez nehéz munka volt s hosszú időt pusztított el. De a Kormányzó a munkának sohase a könnyebb végét fogta.

Igy készítette könyveit.

Ha már bele kapott s benne volt a fogalmazásban: gyorsan folyt a munka s gyorsan szaporodtak a beirt kutyanylevek.

De még se egyenlő gyorsasággal.

Volt olyan napja, a mikor hét-nyolcz kutyanylevet

megirt egy folytában. Egy kutyanylev megírása ilyenkor 35-től 45 perczig tartott. S ilyenkor közel négy óra folyásáig irt egy huzomban.

Óriási munka ez, mely az agyat is, az izmokat is nagy erőfeszítésre kényszeríti.

Minden gondolat a nagy, szép és erős szellemi munka közben egy csöpp vérbe kerül. Ezer gondolat ezer csöpp vér, mely a szivből feltolul az agyba s annak gépezetén át szellőfuvalommá, sugárrá, melegséggé, villamos sziporkává válik, mely kimondva, leírva, átröppen a milliók agyára s ott tovább él és tovább működik örökkön örökké.

Az ifjunak sok vére van, könnyen nyeri, könnyen pazarolhatja s ha költő, ha művész, ha lángelme: könnyen alakíthatja át gondolatokká. Nem merül ki, nem gyöngül el miatta.

De Kossuth Lajos nyolczvan éves agg volt, a mikor két évi munkásság után nagy művének három első kötetét befejezte. Az a vér, melyet agya erre fordított, kellett már a pusztá élethez is.

A Kormányzó élete nem az övé volt, hanem hazájáé, nemzetéé. A hajdankor hitvilágában, a hellenek és latinok lelkében a végzet fölötté állt az istenek hatalmának. Mintha ez a végzet Kossuth Lajos egyéniségében is hatalmasabb lett volna az élet törvényeinél. A vér, mely másnál nyolczvan éves életkorban csak az életet képes fentartani s még azt is bágyadtan, nála még alkotni is tudott.

Első kötetét 1880 tavaszán befejezte. Április végén

már ennek be kellett fejezve lenni, mert julius közepén már a második kötet nyolczadik ivén dolgozott. Ezt biztosan tudom, de maga is megjegyzi munkájában.

Kéziratainak kutyanyelveit titkárja másolta le. E másolatok jöttek Budapestre Helfy barátunk kezein át az Athenaeum nyomdájába.

Közben-közben fogadta a látogatókat s folytatta magán levelezéseit. Csaknem naponként jött látogató.

Ha nagy munkában volt, ha a munka heve megtölté lelkét: akkor nem szerette, ha háborgatták. De azért a látogatót szívesen fogadta s gondos figyelemmel beszélgetett vele.

Minő érdekes névsor volna az, melyben minden látogatója az évnek és napnak följegyzésével név szerint fel volna írva! De ilyen névsor tudtommal nincs.

Nagyon ritkán fordult elő, alig egy-két esetben, hogy látogatójával röviden végzett volna. Ha fordult elő ilyen eset: vagy betegnek vagy valamely ok miatt izgatottnak kellett lennie.

Mulatságos dolgok is történtek néha egy-egy látogatásnál. Egyet elmesélek.

Két derék theológus diák föltette magában, hogy gyalogszerrel beutazza Európát. Ugy emlékszem, pozsonyi luthránus diákok voltak. Az egyiknek neve, ha nem csalódom: Masznyik. Most is él, ha Isten úgy akarja.

Lelkes magyar ifju, ha Turin közelében járt, ki nem kerülhette a Kormányzót. E két diák is megjelent Collegno al Baracconéban s jelentette a kertésznek, hogy a Kormányzót akarja megtisztelni.

A kertész kihívta a titkárt, Gunszt barátunkat s közölte vele a dolgot.

A Kormányzó épen legnagyobb munkájában volt s előre lehetett látni, hogy nem szereti, ha munkájából kizavarják. De a két derék ifju könyörgött, hogy ők a Kormányzót csak látni akarják és csak szavát hallani, — tovább nem rabolják el idejét.

Jól van. Gunszt barátunk hát őket bejelenti. De előbb szigorú szerződésre lépett velük, hogy a mikor ő a szemével int: fölkelnek, búcsuznak s gyorsan el-kiszáguldanak.

A Kormányzó az első pillanatban csakugyan kedvetlenül fogadta őket. De a mikor meghallotta tőlük, hogy diákok, theológusok, luthránusok s gyalog járnak a világot: kedve földerült s szíves gyöngédséggel óhajtott velük hosszasabban beszélgetni. Egyik kérdést a másik után intézte hozzájuk.

A két diák azonban mind csak a titkárt nézte, mikor int a szemével.

Titkár barátunknak ez eszébe se jutott, hiszen jól látta a Kormányzó jó kedvét. Hanem tüszentés vagy mi jött rá s szemeivel önkénytelenül is szapora intéseket mivelt.

Hejh a két jó diák, a mint ezt meglátta, ucczu felugrott mindakettő, mondott egy isten áldját s mintha ostorhegyre vették volna, ugrott ki az előszobába s onnan a kertbe s nyargalt az utca felé. Kérdezhetett ő tőlük a Kormányzó akármit, nem hallgattak ők rá többé.

A Kormányzó csak nézett. Nem értette ezt a meg-

futamodást sehogy se. Megbomlott volna talán ez a két derék ifju?

De titkár barátunk se volt röst, valamint a kertész se. Utána a két diáknak! De hát el lehet-e fogni a kilőtt ágyugolyót? Hiába kiabáltak utánuk, hogy csak jöjjenek vissza, a Kormányzó óhajtja: nem hajtottak a szóra, hanem száguldtak előre, mint a bolygó csillagok. Csak annyit szóltak vissza:

— Tudjuk mi a rendet!

Ma is futnak, ha azóta meg nem álltak.

A Kormányzó nagyot nevetett, mikor megtudta az eliramodás okát. Még nekem is jó izüen beszélte el.

Magán levelezése sűrű volt. Maga végezte. Igen kevés levelet iratott titkárjával. Magán leveleiről nem tartott magánál másolatot. Ezer meg ezer levelét őrzik az országban minden felé. Érdemes dolog volna, leveleinek hű másolatait összegyűjteni s kiadni.

Sűrű sorokkal s tömött vastag betűkkel írta magán leveleit is. Mintha kimélte volna a papirost. S valóssággal kimélte is.

Sok jeles írónak tulajdonsága ez. De ebben nem annyira takarékosság elve, mint inkább a rendszeretet ösztöne nyilatkozik.

Az 1882-ik évi márcziusban, mint már emlitém, készen volt a harmadik kötet is. Befejező czikkkel zárta ezt be a Kormányzó. Befejező cikkét e szavakkal végzi:

»Legyen az olvasó elnézéssel irántam — a nyolczvan éves öreg ember iránt — írói gyarlóságomért«.

Minő édes és szomorú szavak ezek!

S minő fenséges igazság az, a mi e szavakból hiányzik!

Hiszen a negyedik kötetet kilenczven éves korában fejezte be s írói nagysága abban a legerősebb és a legmagasabb.

De a harmadik kötet megírása után pihent. Szemeinek meggyöngült látása s ő is azt hitte, orvosai is azt hitték, hogy a gyöngülést a szemeknek a lámpavilágnál való megerőltetése okozta.

Volt a pihenésnek más oka is.

Változás állott be környezetében s némileg életmódjában is.

Hű kísérlője, Ihász Dani öreg barátom a harmadik kötet befejezésekor csakhamar meghalt.

A titkárnak, Gunszt barátunknak a hadkötelezettség lerovása végett mint önkénytesnek az őszre haza kellett jönni, de előbb még francia és angolországi utazást akart tenni.

A Kormányzó biztatta erre.

Adott neki különös jutalmul kilenczszáz lirát s nagybecsü ajánló leveleket Francia- és Angolországba világhírű férfiakhoz, egykori barátaihoz.

Nem volt épen pénz nélkül Gunszt barátunk. Mint hirlapíró, szép tiszteletdíjakat szerzett titkárságának ideje alatt.

Gunszthoz kegyes volt a Kormányzó mind haláláig. Mikor Gunszt barátunk megnősült: első szülöttjének keresztapaságát szives készséggel vállalta el. S ezt irta neki 1887. évi október 24-én:

»Levelére válaszolva, őszinte igaz érzéssel kívánok önnek s nejének szerencsét s állandóságot szülői örömhöz. Gyümölcsözzetek és sokasodjatok, mondá az ur Noénak (ha igaz), a mit különben Noé és az ő fiai ugy is megtettek volna, ha az ur nem biztatja vala is őket. Hát én sem biztatok, csak jó kíváнатimat küldöm önöknek!«

Ime az édes dévajság a nyolczvanöt éves szent öregnek lelkében.

Még ez év, az 1882-ik év nyarán eladta collegno al baraccone-i nyaralóját s véglegesen beköltözött lakni Turinba. Nyaralójában többé meg nem fordult.

* * *

Jegyzet:

¹ A »Kormányzó« Kossuth Lajos. Szemben is így szólítottuk, magunk közt is így neveztük állandóan.

EÖTVÖS KÁROLY.

TÖRVÉNYHOZÓ LETTEM.

(Született törvényhozó. — Nem akarok képviselő lenni. — A vajda rábeszél. — A kortes élet. — Székesfehérvárott megválasztanak. — Kísül, hogy nem vagyok választó. — A petitio. — Küzdünk az igazolásért. — A vajda anyámnál. — A hamisító. — A kaposvári választás. — Cserébe gróf Széchenyi Pálért. — Van-e becsületes ember a politikában?)

Elmondom, miként lettem törvényhozó. Engem is érdekel, talán mást is. Tudom, hogy legközelebbi rokonnaimnak nagy kedvetlenséget okozott. Ők bizony jobban szerették volna, ha tul megyek az operencziás tengeren s ott élem világom.

Igaz, hogy törvényhozó voltam én már születésemnél fogva. Volt idő, a mikor ez a körülmény nekem néhány vidám órát is okozott.

Hogyne?

Anyám a világra hoz. Valami pap egy korszóból rám önt egy decziliter vizet, a melyről azt mondják: ez keresztviz. Visitok és rugdalódzom, tehát élek. Ennél fogva egy nagy fólió-alaku kopott könyvbe beírnak valami ákombákomot, a melyből a ki olvasni tud, azt látja, hogy az az ákombákom magyar nyelven se több, se kevesebb, mint gróf Károlyi Gábor. Egy név ez;

valami újszülött csecsemőre ráfognak ezt a nevet; az a csecsemő mindenki hite szerint, de az én hitem szerint is én vagyok. Ha pedig én vagyok: hát akkor én már egy husz millió lelket számláló országnak törvényhozója vagyok.

Miért?

Azért, mert születtem. És azért, mert véletlenül férfineműnek születtem. És azért, mert nevemet egy ócska könyvbe beirták s azt a könyvet anyakönyvnek nevezik.

Igaz, hogy valami négyszázezer kölyök születik évenként oly módon, miként én; épen úgy vizet öntenek rá, épen úgy nevet adnak neki s épen úgy beírják nevét az ócska könyvbe, a mint mindezt én velem megcselekedték. De azért korán se született törvényhozó valamennyi. Csak én vagyok az. És még az a negyvenötven vagy talán csak tizenöt-husz kölyök, a kit velem együtt véletlenül grófnak, herczegnek vagy bárónak czimez az az ócska könyv.

Azt mondják: ez az alkotmány. Bolond alkotmány. Szabónak senki se születik, falusi öregbirónak se születik senki, pedig egyik se valami nehéz mesterség. Ártani egyik se tud sokat, ha az a szabó rossz szabó is s az az öregbiró rossz öregbiró is. A király sokat árthat, a törvényhozó sokat árthat, hanem azért a király és a törvényhozó már születésénél fogva király és törvényhozó, habár tigriskölyöknek vagy számárcsikónak született is. Mert ez az alkotmány.

De hát ne bölcsekedjünk e fölött. Bizonyos, hogy

az 1865-iki és 1869-iki országgyűlésekre engem is megidézett a király, mint főrendi törvényhozót. A tekintetes és nagyságos czimet én is megkaptam, a király sajátkezű aláírását nekem is elküldték s nekem is megparancsolta a király, hogy ez és ez napon az országgyűlésen én is megjelenjek s egyébként ne cselekedjem.

Éretlen eszű fiatal ember voltam; — tetszett szörnyen ez a nagy méltóság és ez a nagy hatalom. A mikor Pesten voltam, be is kukkantam egyszer-kétszer a főrendiházba, mint Bolond Istók Debreczenbe, de bizony nem sok gyönyörűségem volt benne. A magam koru fiatalokkal holmi haszontalanság felett elfecsegtük az időt; se elnökre, se szónokra nem ügyeltünk; a törvényjavaslatokkal semmit se törődtünk; ha szavazni kellett: szavaztunk; sohase tudta közölünk egyik se, mire szavaz. Mai eszemmel szinte becsülöm magam, hogy nekem az a nemzetámitó léhaság sohase tetszett, a melyet magyar főrendiháznak nevez az alkotmány.

Nem is törődtem azután vele semmit.

Pedig talán nem is jól cselekedtem.

A mikor megházasodtam és se országa, se hazája-féle könnyelmű adósságcsináló hírébe keveredtem: attól kezdve nem kaptam meg többé a király meghívó levelét, pedig 1881-ig meg kellett volna kapnom rendesen.

Nem a királyon mult s nem is rajtam, talán nem is a kormányokon.

Minden országgyűlés előtt felhívja a kormány a vármegyéket, hogy azok nevét, a kik született törvényhozó

joggal birnak s a kikről tudomásuk van, jelentsék be. A vármegyék jelentéseiből készült hajdan a nagykoru főrendüek névsora. Engem bejelentetett Fehérvármegye, Szatmárvármegye s Budapest városa. De bizony utóbb nem jelentett be egyik se. Hogy apám tiltotta meg: nem hiszem. Meg se tilthatta volna, de ilyen izetlenség eszébe se jutott volna. Hanem minthogy a család kebelében rossz szél fujt ellenem, bizonyosan apám főtisztjei sugtak össze alispánokkal és polgármesterekkel, hogy nevemet a jelentésekből kihagyják.

Igy borult a feledés az én született törvényhozói méltóságomra. És ugy, hogy magam se törődtem vele semmit. Mit csináltam volna én azzal a méltósággal, mikor nőm és fiam se el nem hagyhattam, se haza nem hozhattam s mikor gyakran hosszú időközön át a mindennapi kenyér után, no meg hitelezőim kegyelme után kellett futkosnom? Én tartsak rendet az ország dolgában, mikor a magam dolgában se tudtam rendet tartani?

Mikor a vajda 1887-ik évi márczius és áprilisban valamiféle egyezséget eszközölt ki részemre testvéreimmal és anyámmal: akkor egy kis pénzhez és nyugalomhoz jutottam el.

Bizony első gondom volt sietni ki Párisba.

Az igazat megvallva, én itthon akartam maradni, de Ameli sürgetett. Hiába, őt csak Párisba vonta minden vágya. S én nőmnek nem tudtam ellenállni.

Igaz, hogy dolgunk is volt ott.

Szegény Endre fiam siremlékét akartam felállítani,

mert az ő porai még mindig idegen sirboltban nyugodtak. S aztán Ameli minden értékes ékszere zálogházban volt még a nagy nélkülözések idejétől fogva s ezeket is ki kellett váltanunk. És az esenkedés: újra látni Párist, az édes jó anyavárost, annyi jó barát és jó barátné tanyáját, a hol Endre fiam halálával annyi gyászunk, de életével annyi gyönyörűségünk is volt. Fiatal férfikorának színhelyére, azt hiszem, vágyakozik vissza mindenki.

A vajda már márcziustól kezdve folyton emlegette, hogy nekem képviselővé kell lennem. Kissé tetszett az eszme. De Ameli hallgatott. Egyetlen szóval se helyeselte, noha nem is mondott ellene. De én jól ismertem már gondolkozását. Hallgatása azt bizonyította, hogy a terv nincs kedvére egészen. Vagy legalább még nem fogadta el végkép.

Ez tett habozóvá engem is.

Május 20-án táviratot kapok Párisban a vajdától. Tudatja velem, hogy Székesfehérvárott a függetlenségi párt igaz lelkesedéssel képviselőnek jelölt, siessek haza, mert pünkösdre, mely május 29-ére és 30-ára esik, már várnak választóim.

Igy is volt.

Nagy Ignác barátunk tekintélyes ügyvéd és birtokos Fehérvárott, erős függetlenségi férfiú s egyik tevékeny vezető alak ott a közügyekben. Ő feljött néhányad magával Budapestre, hogy engem fölkeressen s jelöltnék fölkérjen. Én Párisban voltam s ő a vajdával beszélt. A párt május 19-ére nagy gyűlésre összesereglett, a vajda

oda elment, tartott mellettem csodálatos hatású beszédet, elmondott engem Szent György lovagnak és szigetvári Zrinyi Miklósnak, megtett Kossuth és Garibaldi első hősének s úgy föllelkesítette a város közönségét, hogy az ezentúl hallani se akart másról, csak én rólam.

Siettem haza Párisból.

De nem nagy kedvem volt a képviselőséghez ekkor se. Sehogy se tudtam belátni, mi haszna lenne én belőlem az országnak, mit tudnék én tenni akár a pártban, akár a törvényhozásban.

Szónoki képességem nem volt, de gyakorlatom se. Akadozva tudtam csak beszélni.

Tudásom nem volt semmiben. A magyar jogot, történetet és alkotmányt nem ismertem. Elöttem minden alkotmányi kérdés csak szürkeség volt.

Pénzem se volt. Pártot, sajtót, irodalmat nem segíthettem.

Nem voltam se mezei gazda, se katona, se kereskedő, se gyáros, se tanár, se hajós. Ugyan, hogy merülhetne föl olyan kérdés, a melyhez én hozzászólhatnék?

Pusztá szám, ugráncsi széltozó, ötödik kerék a kocsiban lenni nem akartam. Önérzetem még is csak többre becsült engem, mintsem hogy én csupán lézengő alakja legyek a képviselőháznak.

Előadtam a vajdának ezt mind. De a vajda nem engedett. Sajátságos elmélete volt a törvényhozásról és törvényhozókról.

— Tévedsz, édes Gáborom — ugymond — ha azt hiszed, hogy minden törvényhozónak tanult és tudo-

mányos embernek kell lenni. Isten mentse meg attól a magyar országgyűlést! A nagy tudású tanult emberek okoskodnak, érvelnek, — de egyuttal az érvekre hallgatnak is. A mi azt teszi, hogy az okok, érvek, események és tünetek elől el nem zárkoznak. Minthogy pedig a Habsburgok és kormányaik és pártjaik mindig sok és jó érveléssel, mert mindig nagy erővel és hatalommal állanak a nemzet elé: ennél fogva mind a tudományos fejű, mind a vagyonszerző természetű embereket mindig meg tudják győzni a maguk igazsága felől. Kell a magyar törvényhozásba oly ember és oly párt, a mely nem okoskodik, de érvekre nem is hallgat, hanem a magyar érzést s a nemzet valóságos ösztönét vakon, vadul, nyersen képviseli. Oly ember kell és oly párt, mely a nemzet végcélja fölött nem tárgyal és nem bölcselkedik, hanem csak azt mondja: »ez magyar ügy, ezt akarom; — amaz pedig nem magyar ügy, azt nem akarom«. S érzése, ösztöne és akarata mellett megáll rendületlenül.

— Lásd jó Gáborom, így folytatta, téged a gondviselés ilyennek teremtett. De más okokból is szüksége van rád a nemzetnek. A függetlenségi pártot csak parlamenti pártnak tekinti a nagy közönség a maga bágyadt eszével. Nincs ennek a pártnak nagy nevű mágnása. Csak az egyetlen Odescalchinak van nagy mágnás neve, de ez meg nem magyar név. A te neved ősmagyar név, te a legelső mágnáscsaládnak vagy tagja, ezt a nevet ismerik a Dunának is, a Tiszának is mind a két partján. A te neveddel igazán tud hódítani az igazi magyar párt.

De a te törvényhozó szereped még ennél is nagyobb és fontosabb. Nehéz idők fenyegetnek. A papság emelgeti fejét Európaszerte. Igen rövid időn hozzánk is átesap az egyházi hatalmaskodás vad szenvedélyeinek hulláma. S nálunk ez kettős veszedelem. Nemcsak a szabad haladást veszélyezteti, nemcsak annak ellensége, hanem sokkal nagyobb ellensége a magyarságnak. Szövetkezik Rómával, szövetkezik a Habsburgokkal, szövetkezik a nemzetiségekkel s ez mind ki akarja irtani a magyart. Megint megkísérti azt, a mit megkísértett I. Lipót és Mária Terézia alatt, sőt ez előtt ötven évvel is, 1836 körül. Kálvinista államférfi ennek útját nem állhatja, mert azonnal rákiáltják a felekezetességet. Katholikus államférfiaknak kell előállani a roham visszaverésére, mint ötven év előtt s azóta előálltak Nagy Pál, Deák Ferencz, Beöthy Ödön s később báró Eötvös József, gróf Batthyány Kázmér s egyebek. De hol vannak ma az ily férfiak? Nézz végig a képviselőház tagjain, találssz-e egyet is, ki a nemzeti szenvedély vad tüzével rivalljon rá a fekete seregre, mint a hogy teszik s te magad is tetted Olaszországban? Dícső és fönséges szerep ez. Erre jelölt ki téged a végzet. Szökés, futamodás lesz az, ha te kitérsz ez elől.

Engem meggyőzött a vajda.

Nincs olyan jövendőmondó a világon, a ki előre oly tisztán látta volna, mi következik ránk, mint a hogy a vajda látta. Minden bensőbb barátunk jól emlékszik arra, hogy a mikor még a falevél se mozdult, a vajda már megmondta, honnan jön a vihar, milyen erős lesz s

miként védekezzünk ellene. Még a képviselőház minden valamire való tagjáról is megmondta előre, hogy miként viseli majd magát, ha ránk jön a baj. Engem százszor megoktatott és fölvilágosított, s ha ingadozni találtam, százszor összeszidott.

Az volt most a kérdés: Amelit megnyerjük-e a képviselőségnek? Ettől tettem függővé elhatározásomat.

Reményemen felül könnyen sikerült megnyerni őt.

Ameli csak azon lelkendezett, hogy nagy örökségi peremet ujtsuk meg. A vajda elhitette vele, hogy ha nem leszek képviselő, sohase nyerhetjük meg a pert, mert testvéreim nevének rettentő sulya mindig ellenünk lesz. De ha én is a törvényhozás tagja leszek: az én nevemnek is meglesz az a sulya s akkor nyugodtan nézhetünk a jövő elé. Ennek megvolt a hatása.

Feleségem maga biztatott azután:

— Eredj Gábor, a fehérváriakat nem lehet cserben hagyni.

Értesítettük fehérvári barátainkat, hogy pünkösöd második ünnepén megyek Fehérvárra.

Baj volt, hogy ugyanakkor a vajda Nagy-Kőrösre ment s velem nem jöhetett.

Valami érthetetlen módon ez oly kishitűvé tett engem, hogy sehogyse akartam Fehérvárra menni. Barátaim Fehérvárról idézték föl néhány hivünket biztatni, itt pedig báró Bánffy, Rényi ezredes, a lelkes »Perl öcsém« és Izidor alig tudtak a vasuton feltuszkolni a kocsiba; — fehérvári hiveink már egészen kétségbe estek, hogy mi lesz belőlünk, ha én így makaeskodom?

— Ha bottal kergetik az agarat a nyul után, az a nyul sohase lesz elfogva.

De mégis meglett a nyul!

Május 26-án zárta be a király az országgyűlést és szeptember 26-ra hívta össze az újat, melyet a krónika 1887—1891-ik évi országgyűlésnek nevez. A választás napját Székes-Fehérvárott június 17-re, úgy emlékszem épen pénteki napra tűzték ki. Jó három heti időm volt arra, hogy készülődjünk a választásra.

Ellenjelöltem Szögyény-Marich Géza volt, az elmúlt országgyűlésen képviselő. Szelid, tanult, derék fiatal ember, mostani berlini nagykövetünk testvéröccse. Apja még élt. Szögyény-Marich László, a régi konzervatív tábor jeles tagja, fehérvári lakos és fehérmegyei birtokos. Csoóri birtoka szomszédos a mi csurgói birtokunkkal, melyből apám második hitbizományt alakított s mely most Viktor bátyám tulajdona volt. Az öreg Szögyény-Marich Lászlót nagyon szerették Fehérvárott s aztán van ott püspök, káptalan, sok pap, sok barát, sok hivatalnok s erős kormánypárt. Sehogy se volt könnyű dolog győzőm. Sokan attól is tartottak, hogy Viktor bátyám csurgói tisztjei is eljönnek ellenem izgatni. Alaptalan volt ez az aggodalom.

Utóbb is ráfanyalodtam, hogy megyek a »kerületembe.« Isten neki fakeszt, mint a tuladunai példaszó mondja. Csináltam én már elég bolondságot életemben. Egygyel több vagy kevesebb most már számba se jöhet.

Ily gondolattal indultam utnak. Bizony ledérnek bizonyult ez a gondolkodás.

A nyéki vasuti állomásra már eléem jött egy számos tagu küldöttség. Mosolygó arczok, harsogó éljenek, zászlók lobogása már itt utközben is!

Fehérváron a vasutállomásnál ötven diszes koci várta lobogókkal, jól öltözött választókkal s néhány ezer főből álló közönséggel. Zeneszóval, nagy diadallal, szózaténekléssel vittek be a városba, a vármegyeház terére. Ékes szónoklattal a vasutnál üdvözölt az egyik pártelnök s a vármegyeház terén a másik pártelnök. Ugy emlékszem: Márkus Antal és Szüts Szabó István. Magam is tartottam egy rövid akadozó szónoklatot s aztán harsogó éljenzéssel kísérték szállásomra, az »Arany Sas« vendéglőbe.

Elcsodálkoztam.

Mit jelent ez az öröm, ez a lelkesülés, ezer és ezer embernek ez a lángoló, meleg ragaszkodása?

Ki vagyok én? Mi vagyok én?

Nádorispán, diadalmas hadvezér vagy szolgabíró? Nem vagyok én ezek közül senki. Nem is látott engem e sok ezer emberből senki eddig s én se ismerek senkit.

Azt mondta az egyik üdvözlő szónok hozzám:

— Tiszteljük, becsüljük grófur az ön uri familiáját, nem is gondolunk róla semmi rosszat, de ha a maga familiája önt kitagadta, a mi magyar nemzetünk önt édes fiává fogadja. Uradalmat mi nem adhatunk, de szivünket, bizodalmunkat felajánljuk.

Szokatlan, sőt ismeretlen hang volt ez az én fülemben. De azért jól esett.

De azért e pillanatban mégis eszembe jutott az a

nagy csapat ügyvéd, bíró, közjegyző és végrehajtó, a ki engem ősi örökségemből kiforgatott. Ide jertek most ügyvédek, bírák és végrehajtók! Itt legyetek legények s itt győzzetek le engem! Mit szeretett meg én bennem ez a jó nép? A családi és birói igazságtalanság áldozatát. Láttam, hogy engem földönfutóvá akartak tenni s ezért pártomra állt. A józan népnek nagy szíve van s az a nagy szív most megdobbant mellettem.

Urnapjára, június 9-ére határoztuk programbeszédem megtartását. Akkor a vajda is eljöhetett velem a kerületbe.

Pártom vezetését időközben Tóth Artur barátom vette kezébe. Lelkes férfi ez tisztos vagyonnal és nagy tekintéllyel. Hárman voltak testvérek. Az egyik: Aladár, képviselő is lett, szabadelvű párti. A másik: Ede, veszprémmegyei birtokos, a felső-bükki Nagy család balatonfőkajári birtokát vette meg. Mindakettő a kormánypárt lelkes tagja. De Artur kivált közülök. Hozzám csatlakozott. Az ő buzgalma s meleg barátsága nélkül nem győzhettünk volna. Nagyon sajnálom, hogy barátságunk később 1892-ben elhomályosult, a mint te is tudod édes vajdám.

A követválasztási küzdelmeket leírni nem akarom. Unalmas dolog ez, százszor leírva, százszor üres szalmává csépelve. S aztán az én választásom se történt másként, mint száz más képviselőé.

Pénz, zászló, beszéd és kocsma vég nélkül. Az alkotmány ezek nélkül holttest s nem eleven alak.

A kortesélet különös alakjai nálam is csak úgy megjelentek a szintéren, mint másnál.

A buzgó kocsmáros, a jó öreg Kostyelik, a ki él-hal azért a pártért, mely nála tartja a főhadiszállást s hetenként a közlakomákat. A cigány mindig szólt nála s nagy ivójában akkora füst, pipából és izzadtságból esténként, hogy a kereket hozzá lehetett támasztani.

A 48-as honvéd, a jó öreg Horváth, a ki egyetlen pillanatra se eresztett el maga mellől; a ki minden beszédét hozzám e szóval kezdte: »Hazádnak rendületlenül!« — a ki száz csatáról mesélt nekem, a melynek fele se történt meg s a ki legalább tizenötször elbeszélte élete történetét, — utóbb már jobban tudtam az övét, mint a magamét. Jobban tudtam, mint ő maga és csak bámult azon, ha egyik-másik tévedését kiigazítottam.

Költő tollára méltó alakok.

Hát a nagy törzsfőnök, az öreg Almásy. Tekintélyes földmives, birtokos gazdaember. Ija-fia, unokája, sógor-sága, komasága, nászurasága épen száz szavazatot számít. Azelőtt Szögyény-Marich pártja, — ha megnyerem, biztos a diadalunk. Nem is kell hozzá egyéb, csak látogassam meg. Meglátogattam.

Él-e még, nem tudom. Ősz öreg volt már akkor is, hófehér bajuszszal. Örült annak, hogy gróf telepedik le ünneplő szobájában. De azért nem én vagyok ám az első gróf, a ki az ő házáat fölkerestem. Volt az ő házá-nál már Zichy Jenő gróf is. De volt már a püspök is, a nagyprépost is. Elvittem hozzá báró Bánffy Kálmánt is. Erdélyi mágnás még ugy se volt nála soha. De másnál se ott Fehérvárott. Az öreg Almásy mindjárt külön embernek érezte magát a polgármesternél is.

Pártomra állt.

Ennek fejében aztán meg kellett látogatnom a nemzetséghez tartozó minden asszonyt, lányt és menyecskét. Szívesen tettem. Nagy örömöm tellett benne. Annyi vén asszonynyal sohasem ölelkeztem életemben. Estére kelve úgy elfáradtam naponként, mintha a tatár kergetett volna.

És mégis kedvesen emlékszem ezekre a látogatásokra.

Csaknem minden öreg asszony megkérdezte: igaz-e, hogy az én feleségem nem királylány, nem herceg-asszony, hanem csak közönséges polgári származású asszony, csak olyan mint ők maguk?

— Igaz biz az kedves asszonynéném. Szegény komáromi özvegy asszony lánya. Nem is hozott egyebet az én házamhoz, csak egy ünneplő meg egy viselő ruhát, hat inget maga szőtte-fontát és egy tulipántos ládát. De hát mit tehettem, ha igazán szerettem? Eleget szenvedtem érte, de én most is olyan igazán szeretem, mint mikor az oltár előtt álltunk.

— No meg is áldja az Isten a gróf urat, de aztán kedves feleségét elhozza ám mihozzánk is, meg akarjuk mi őt igazán tisztelni.

Száz helyen meg kellett ígérnem, hogy feleségem elviszem Fehérvárra. Utóbb el is vittem.

Igy készült el az én követségem.

Minden asszony pártomra állt a felső városon s jaj volt annak a szerencsétlen szavazónak, a ki ellenem föl merte volna szavát emelni. Pemettel, szénvonóval, sütőlapáttal, fazékszedő bottal mentek neki az asszonyok.

Urnapján megtartottam programmbeszédemet.

Velem volt a vajda is. Elég bátran és talpraesetten beszéltem, noha akadozva s bizony nem erős hangon.

Nem voltam magyar ruhában. 1860 óta nem is volt magyar ruhám. Szürke ruha, fehér köcsöggkalap széles gyászszalaggal, mióta jó kis fiam meghalt. Azóta sohase tettem le a gyászszalagot. Mondta ugyan a vajda, hogy túri süveget vagy legalább Kossuth-kalapot tegyek föl, de nem fogadtam neki szót.

De nem ártott nekem még a köcsöggkalap se. Az igaz, hogy programmbeszédem alkalmával az történt, hogy egy jó lelkes hívünk e szavakra fakadt:

— De derék ember ez a gróf ur, csak az a kár, hogy német.

Meghallja ezt Gánti uram, fiatal buzgó pártfelünk s rárivall az emberre:

— Már miért is volna német?

— Hogy ne volna? Tessék megnézni a kalapját!

Hát hiszen az igaz, hogy a kalap maga nem teszi az embert németté, valamint a túri süveg se teszi maga magyarrá. Az is igaz, hogy én a magam kényelmes franczia-angol szabásu ruhámtól alig tudnék megválni, de azért ama lelkes hívünknek kalaptudománya mégis érdemel némi figyelmet.

A mi jó magyar közönségünk nagyon hamar s nagyon könnyen kivedlik a maga eredetiségéből s magyar különösségéből. Ételben, italban, ruhában, szokásokban nagyon könnyen majmolja az idegent. Az angolt, hollandit, spanyolt, francziát, németet a külföldön száz

lépésnyiről megismeri az ember, csak a magyar olyan, hogy messziről semilyen se. Csak sima álla s kipödrött bajusza árulja el, más semmi. De sima állat s kipödrött bajuszt se visel már mindenki. Az a jó fehervári barátunk azt gondolta, hogy megilletné a magyar embert, hogy legalább a kalapja ne lenne idegen.

Dehogy vettem tőle ezt rossz néven.

A szavazás napján úgy állott a mi pártunk, miként az erdő. Lelkes volt, összetartott, nem széledezett. De győzött is; — 1540 szavazó polgár 64 szótöbbséggel juttatta győzelemre a mi pártunkat.

Ime tehát törvényhozó lettem.

Eszembe se jutott, hogy képviselőségem megtagadja vagy kétségbe vonja valaki. Ki is gondolhatta volna, hogy az ügyvédek keze még ide is elérjen.

De hát ide is elért.

A mint az országgyűlés szeptember végén összejött: rögtön benyújtottak ellenem egy kérvényt. Kérték választásom megsemmisítését. Kérték annál fogva, hogy engem nem lehetett volna megválasztani, mivelhogy én nem vagyok választó, mert én semmiféle választói sorjegyzékbe fölvéve nem vagyok.

Hát bizony ez igaz.

Összedugtuk a fejünket, miként lehetne nekem a választói jogot megszereznem? Miért nem vagyok hát én választó?

Oklevelem nincs. Nem vagyok se ügyvéd, se orvos se mérnök, se bába. Nem is leszek. Az öregapám se volt egyik se.

Nem vagyok akadémikus. Se festő, se szobrász, se tanár, se muzsikus.

Nem vagyok tőkepenzes, sőt adósságom tenger. Legalább is a Fekete-tenger.

Nem vagyok telkes gazda, még csak negyed telkes gazda se. Ehhez legalább is hét-nyolcz holdnyi szántóföld kellene Árva vármegyében. Hol vennék én ily óriási ingatlan birtokot? Nem maradt én rám az apám-ról egy talpalattnyi se. Igaz, hogy apámnak volt vagy negyed milliónyi hold földje, de nekem abból semmi se jutott. Sokan voltunk hozzá s a bíróság engem fölöslegesenek talált.

Nincs házacskám se. Nem vagyok kézműiparos. Nem dolgozom se egy se több segéddel. Nem vagyok adófizető. Nincs semmim, a mire adót vessenek. Nem vagyok hivatalnok vagy tisztviselő. Senki se bizta rám a közdolgokat. Nem vagyok még ujságíró se.

Egy szóval semmi se vagyok és semmim sincs. Engem választónak ugyan beírni nem tud senki. Született törvényhozó vagyok ugyan és még hozzá nem is valami kis katonabárócska, hanem nagykárolyi gróf Károlyi, de azért választói jogom még sincs. És nem is lehet.

Feleségem ki is nevetett, össze is szidott. Nem maradt szárazon a vajda se.

— Ez a férfiak bölcsessége! Bele kapnak a követválasztásba, elköltenek néhány ezer forintot, hanem azért a dolognak ábéczejét se ismerik. No ugyan derék legények vagytok édes Gábor!

Bolond eset.

A vajda tünődik. S azt kérdi, hogy én 1861-ben már husz éves voltam, vajjon nem irtak-e engem be nemesi jogon 1865-ben vagy 1869-ben választónak?

Tudja kő! Meglehet: beirtak.

Ha beirtak: akkor rendben van minden. Mert a törvény úgy rendeli, hogy a ki 1872-ig valamelyik választói névjegyzékbe nemesi jogon bevétetett: az halálos holtáig választó lehet.

Bizonyos pedig, hogy nemes ember vagyok. Születési nemességemet a bíróság csakugyan nem sinkófálta el.

Rögtön küldtünk valakit Csurgóra, megkérdezni a jegyzőt. Megjött a felelet, hogy 1865-ben is, 1869-ben is, 1872-ben is beirtak mint nemest választónak; — a hiteles névjegyzék a vármegyénél.

No — hála Istennek!

A vármegye alispánja Sárközy Aurél, jó barátunk, egykori függetlenségi követársunk, rögtön megküldi a hiteles bizonyítványt.

Küldi a manót.

Tudatja velünk írásban, hogy a nemes vármegye minden régi iratot 1872-ig kiselejtezett s eladott a sajtosnak. Ezek közt van az én választói jogom is. Sajt lett belőle. S hol van az már azóta? A szaga sincs meg.

No ez is szép közigazgatás! Elpusztítani azokat az írásokat, melyek az ember gyökeres igazságait őrzik. Hát most már mit csináljunk?

Nem estünk kétségbe.

A választók névjegyzéke megvan a belügyi miniszternél. Épen huszonöt szoba van megtöltve a budai várban névjegyzékkel. Ott csak meglesz az én nevem is.

Báró Orczy Béla volt a belügyminiszter. Jó ismerősöm, egykor a boldogabb időkben jó barátom. Rokonság is állt fenn köztünk. Unokahuga volt Orczy Irma bárónő, Viktor bátyám felesége. Tehát ángyom. Igazságom is van; de meg a rokonság és barátság révén is csak kiadja nekem az írást.

Igy parancsolja a törvény is, a józan okosság is. Mi az ördögnek őriznék azt a sok írást, ha nem azért, hogy az emberek igazságát megvédjék vele, ha a vármegye sajtosnak adja a maga levéltárát?

A vajdával fölmentünk Orczy Bélához a várba. Nagyön szívesen fogadott, de igazságomat rövid úton ki nem adta. Azt mondta: adjuk be kérésünket írásban, neki a fölött még tanácskoznia kell holmi tanácsosokkal, államtitkárokkal, Tisza Kálmán miniszterelnökkel.

A vajda mosolyog s rám néz.

— No Gábor itt se kapunk igazságot!

S aztán oda fordul a miniszterhez. Egész gorombán szól hozzá.

— Neked is kár volt Bécsből, a fölség oldala mellől haza jönnöd. Te ugyan a magad okos eszével belátod, hogy azt az írást ki kell adnod, a magad becsületes szívével ki is adnád rögtön; — de ha másokkal is tanácskozol, te is csak úgy cselekszel, mint a többi. Ellenzéki ember s kivált gróf Károlyi Gábor nálad se talál igazságot.

Angyali szelidségű jó ember volt Orczy Béla. Dehogy jött volna tűzbe erre a gorombaságra. Sőt annál jobban fogadta, hogy mindent megtesz, csak adjuk be folyamodásunkat.

A vajda tudta, hogy ez hiábavaló lesz, hiszen az volt a szokás országszerte, hogy függetlenségi ember számára se a falusi jegyzők, se az alispánok, se a miniszterek sohase adták ki a választók névsorát. A törvény ugyan megvolt, Tisza kormányra jutása előtt a jó gyakorlat is megvolt, de akkor olyan időket értünk, hogy ellenzéki ember, ha igazi volt, soha sehol semmiben igazsághoz nem juthatott.

Bolond idők voltak azok, a mint majd az én ügyemből is szép lassanként kiviláglik.

Beadtuk a folyamodást. Orczy Béla csakugyan elutasította. Azt mondta: keressük igazságunkat a községi bírónál. A csurgói bíró és jegyző megtett volna mindent, de a náluk levő névjegyzék nem volt aláírva. A főbírónak kellett volna hitelesíteni, de ő a hitelesítést megtagadta. A főbíró után följelentettük a miniszternél. Ennek se lett semmi haszna. Sőt valószínűleg megdicsérték a főbíró jó magaviseletéért.

Vigyé manó hát a névjegyzéket. Ugyis csak arra kellene, hogy jövőre megszerezzhessük a választói jogot. Ezt pedig megszerezhetjük elvégre ugy is, ha szépen megkérjük az adófelügyelőt, hogy rójjon ki ránk tizenöt vagy husz forint évi adót. Biztosak voltunk benne, hogy megteszi szívesen. Csak százszor annyi adót ne rójjon ránk.

Az volt csak a kérdés, miként védjük meg a választást?

Anyámra gondoltunk. Én is, a vajda is. Anyámnak még mindig megvolt nagy neve, nagy tekintélye. Ha Gyula bátyámnak vagy Tibor öcsémnek szól: ők bizonyára beszélnek Tisza Kálmánnal s akkor minden jól lesz. Tibor öcsém ugyanis sógora Tisza Kálmánnak.

Csak az volt a baj, hogy én megkötöttem magam. Én se testvéreimtől, se Tisza Kálmántól semmiféle szíveséget elfogadni nem akartam. Én nem diszeskedni akartam ellenzéki állásommal, hanem a késhegyig támadni Tiszát és kormányát. Ha pedig ezt akarom: miként fogadjak el szíveséget? Ha pedig elfogadok: miként lehessen én komoly ellenzék?

Teljes életemben utáltam minden paktumot és minden taktikát és minden alattomos pajtáskodást. Ha megsemmisítik választásomat: megyek Párisba vagy Genuába, sohase lát engem a Sándor-utczai sereglet. De oláhczigány nem leszek, hogy egyik pillanatban verekedjem valakivel, a másik pillanatban pedig egy pipa dohányt kérjek ellenfelemtől s ha kiszíttam, újra verekedjem. Ne adjon nekem a kormány semmit. Ha meg akarja semmisíteni választásomat: semmisítse meg.

A vajda azonban nem így gondolkodott. Ő minden áron azt akarta, igazolt képviselő legyek. Nagy reményeket kötött képviselőségemhez. Végre rábirt arra, adjak pár sornyí levelet anyámhoz, elmegy hozzá s rábeszéli, hogy segítsen bennünket.

Anyám nem volt Budapesten, hanem Parádon. Sasvár

nevü kastélyában. A vajdának oda kellett menni. Unszolt engem is, menjek vele.

Nem megyek.

Parád apám mátrai urodalmaihoz tartozik. A magas Mátra háta mögött fekszik, gyönyörű völgyben. Itt van a híres kénes savanyuvíz forrása. Kisded gödröcske egy filagória alatt; — ki lehet belőle merni naponként valami hat-hét hektoliter vizet. Többet nem. Apró üvegekben árulják. A hozzá való üveget is ott készítik a parádi hutában. A Duna-Tisza közén, de a fővárosban is sokan szeretik inni ezt a vizet.

E mellett volt a régi parádi fürdő. Földszintes, hosszú, két szárnyu elég csinos épület néhány fürdő- és néhány lakoszobával. A helybeliek Cseviczének nevezték az egész telepet. Ez volt a hevesi, borsodi, nógrádi nemes fiatal-ságnak egykor híres mulató és találkozó helye. Száz meg száz szerelmi viszony, párbaj, barátság, összeveszés, kibékülés, pártos összebeszélés és betyáros dőzsölés országos hírű tanyája.

Ma ez már nem fürdőhely.

A mai parádi fürdő a völgy torkolatánál van, a mint Recsk és Szent-Marja felől belép az ember a völgybe. Itt vannak a híres szénsavas, rezes, arzenikumos, vasas fürdő- és ivóvizek. Itt épített nagy diszes nyaralót és mellékhelyiségeket magának Gyula bátyám s itt épültek az új fürdőtelep összes épületei is. Ugy hallom, most már sok épület. A fürdőtelepet magát angol kert választja el Gyula bátyám nyaralójától.

Ezek a mátrai urodalmak hitbizományi birtokot

képeznek. Apám fiági leszármazóinak ez az első hitbizományuk. Van vagy harmincz-negyven ezer hold.

Anyám a régi Parádon, nem a faluban, hanem azon túl az ugynevezett Cseviczén épített magának kastélyt. Gyönyörű kert közepén igazán szép és költséges épületet magas és terebélyes toronynyal. Ennek a neve Sasvár. Az épületet magát én soha nem láttam. De a Parád nevű egész mátrai völgyet gyerek koromban többször bejártam. Természetesen apám életében.

Hát ide hívott engem a vajda: menjek vele.

Nem megyek.

Nem vagyok irigy természetű. Élvezni tudom szűk keretben is az élet örömeit. Ám boldoguljanak testvéreim s fiaik és unokáik az ősi örökséggel, melyben ott rejtőzik az én öröklött vagyonom is. Nem irigylem őket.

De hogy én elmenjek arra a vidékre, a hol a Mátrának óriási orma, a komoly Kékes büszkén néz körül a Tiszai-alföldön Tokaj-Hegyaljáig, Nagyváradig, Ménesig és az Al-Dunáig; — a hol falvak, tanyák, erdők, ligetek, csodálatos erejű források és kutfejek s gazdag bányák s kanaáni termőföldek váltakoznak; — a hol aranytól csillognak a kastélyok és nyaralók s a fürdőtelep diszes épületei — hogy ott én órák számra kocsikázzak a mérhetlen gazdagság szinterein, melyben az istenek és emberek minden törvénye szerint ott van az én elbírósitott ősi örökségem is, — hogy én ott kunyoráljak habár édes anyámnak is rongyos képviselőségért: — ezt már nem teszem. Három-négy szobás sötét lakásomban ott az Andrássy-uti 46. számú ház harmadik emeletén

csak meglakom én valahogy, habár összehuzódva, nélkülözve, nyomorogva is, mint a hogy két éven át történt, de legalább nem zaklatja föl véretem a minden mértéken túl való gazdagságnak és fényüzésnek vigyorgó képe.

A vajda elment.

Reggel nyolcz óra előtt táviratban értesítette anyámat s egyuttal kocsit kért az állomásra. Oda is ért délután két óra tájban, de távirata bizony nem ért oda akkorra.

Mindegy. Anyám kegyesen fogadta. Akkor még nem volt egyházpolitika, a vajdának nem volt oly sok ellensége s anyám előtt nem rágalmazták annyira, mint később tették.

De hogy képviselő lettem, azt anyám se szerette.

Mikor testvéreimmel márcziusban kiegyeztem, testvéreimnek az volt kívánságuk s ezt anyám egyenesen meg is mondta a vajdának, hogy én egyelőre menjek ki külföldre s majd a mikor a sok mindenféle keserűség elmulik: akkor jöjjenek vissza. Igaz, hogy a vajda már akkor tervezte az én képviselőségemet, de erről hallgatott. Anyám szentül hitte, hogy a vajda is azon lesz, hogy én elköltözzem.

Annál jobban megütközött most, hogy épen a vajda ment hozzá választásom igazolására segítséget kérni. Kemény szemrehányást is csinált a vajdának s mosdatta a fejét kegyetlenül. Egyenesen megmondta neki, hogy megszegte szavát, kijátszotta ígéretét.

A vajda az ő táblabirói humorával fogadta anyám szemrehányásait. A forró kegyelet és igaz tisztelet érzése

senkiben se él jobban anyám iránt, mint a vajdában. A negyvenes és ötvenes évek történetében anyám szereplését fontosnak és dicsőségesnek tartja a vajda s nem egyszer lett volna kedve azt külön emlékiratban megörökíteni. A közbejött körülmények hiusították meg szándékát.

Nyugodtan türte tehát a kárhoztatást úgy délutáni három óráig. Akkor azt mondta anyámnak:

— Kegyelmes asszonyom, minden szemrehányását megérdemlem s elfogadom szó nélkül, ha most Gábor dolgán segít s ha nekem enni adat, mert én még ma semmit nem ettem s éhes vagyok, mint a farkas.

Anyám elnevette magát. A tálalás dolgában nyomban igazat adott a vajdának. Anyám teljes életében mindig vendégszerető, figyelmes háziasszony volt. Nagyon tetszett neki a vajda vidám őszintesége. Vége is lett a szemrehányásnak azonnal.

De a választás igazolásának kérdésében nem ígérhetett semmit. Ő nem volt érintkezésben Tisza Kálmánnal, minthogy évek óta visszavonult már a nyilvánosabb szereplés elől, másod-harmad kéz által pedig nem akart a dologba avatkozni. Utolsó szava az volt, hogy tanácskozni fog az ügyről Gyula és Tibor testvéreimmel.

Biztos eredményt tehát ez oldalról nem várhattunk.

Eközben a közönség körébe is kiszivárgott, hogy én nem vagyok beírva választónak. Szinte csodálni lehetett az ügyem iránt való érdeklődést.

Jött hozzám egy falusi zsidó. A nevét nem szükséges megmondanom. Bereg, Ung vagy Ugocsa vármegyéből

való. Sajátságos tervvel állott elő. Valami ravasz jogtudós adhatott neki felvilágosítást.

Azt mondta: tud egy falut Beregben vagy Szilágyban, a hol apámnak birtoka volt s a hol ez a birtok még testvérjeim nevére nincs átírva. Ott ő összebeszél a községi jegyzővel s az 1886-iki névjegyzékbe bevéteti választókul az összes örökösöket, összes testvérjeimet s köztük engem is. S ezzel ez ellenem beadott panaszt a közönség hahotája mellett csuffá teszi.

— Jól van tisztelt ur, — de ezzel csak községi névjegyzék lesz. Hol marad a megyei példány? A legelső perczen kitudódik a hamisság. Mert a megyei példányban nem lesznek beírva a gróf Károlyi testvérek.

A derék ügynök mosolygott e szóra.

— Mind meggondoltam én ezt. Van nekem eszem a megyei példányhoz is. Itt a megoldás két módon lehet. Vagy úgy, hogy a megyei összes községi jegyzékek elvesznek szórén-szálán. Ugy is elvesz igen sok. A korábbi jegyzékekkel úgy se törődik senki. Sok vármegyénél ma sincs meg a teljes szám. Az volna csodálatos, ha Szatmárban vagy Szilágyban semmi sem hiányzanék. Kikérjük az iratsomagot s úgy adjuk vissza, hogy egy ivvel kevesebb lesz benne. Mig a világ világ lesz: sohase kérdezősködik utána senki. — Vagy elcsináljuk a másik módon. Ugy, hogy a most készülő községi jegyzéket egy példányban becsempésszük a megyei iratsomagba is. Helyébe tesszük a réginek. Így jobban is sikerül, mert akkor maga a vármegye ad hiteles bizonyítványt.

Nem vagyok jogtudós, nem igen értettem a dologhoz, de azért éreztem, hogy e terv, ha sikerül, nem egyéb, mint alávaló hamisítás. Azt mondtam a jó embernek, menjen a vajdához, én a dologba nem avatkozom; a mit a vajda javasol: azt elfogadom.

A jó ember elment a vajdához. A vajda a maga szokott módja szerint azt mondta az ügynöknek:

— Maga fiam elbotlott lángész, épen megérett a fegyházra. De ilyen dolgot megcsinálni még se tud. Hanem ha elhozza a valóságos községi jegyzéket s megmutatja, miként akar a helyett másikat csinálni: kap ötven forintot.

Elment az ügynök. Négy nap alatt elhozta a valóságos jegyzéket is pöcséttel és aláírásokkal s elhozta a hamisat is ugyanazon pöcséttel és aláírásokkal. Benne volt az én nevem is.

A hajunk szála is fölállt, a mikor a munka tökéletes voltát megláttuk. Nyilvánvaló volt a terv sikere.

Megadtuk hát neki az ötven forintot s aztán írásai-val együtt kilöktük. Ezen a módon nem kell a képviselőség.

Sokszor segít az emberen a véletlen.

Mi a véletlen?

Az volna az igazi böles, a ki e kérdésre meg tudna felelni. Bizonyos, hogy az élet nem érne egy fillért, ha benne nem a véletlen uralkodnék. Ha az embernek minden órája s minden órájának minden tennivalója előre meg volna szabva s az ember mindent úgy cselekednék, a hogy vagy ő vagy más előre megszabta: rosszabb

volna az élete, mint a gazdátlan kutyaé. Hasonlítana a vasra vert rabéhoz, a ki örökre be van zárva az oduba. A mit a gazda időjárásnak, a játékos szerencsének, a szerelmes sziv hódításnak, a vállalkozó sikernek, a hadvezér győzelemnek, az államférfi érdemnek és dicsőségnek nevez: mindabban a véletlen szerepe a legnagyobb szerep. Egészség, betegség — csak a véletlen játéka. Még születésünk is véletlen. Csak a halál nem véletlen. De már hogy az embert úgy akasztják-e föl vagy vízbe fullad, vagy az orvos hibázza el: ez mind a véletlen dolga. A véletlen nagy ur.

A véletlent sokféleképen nevezik az emberek. Csak igaz nevén nem akarják nevezni. A hívő lélek gondviselésnek, a vakbuzgó végzetnek, a hivalkodó előre látásnak, a könnyelmű ostobaságnak nevezi. A kit a sors elkényeztetett s esze sincs elég a világhoz: az azt mondja, hogy nincs véletlen, nincs se szerencse, se szerencsétlenség; — csak bölcsesség és ostobaság van.

Én azonban hiszek a véletlenben.

A kaposvári kerületben megválasztották képviselőnek ugyanekkor gróf Széchenyi Pált. A Tisza-kormányának földmívelési minisztere, egy-két évvel idősebb, mint én, legény korunkban jól ismertük egymást, szelid és derék fiu s annyira szerény és nyárspolgárias gondolkozása, hogy még a rátukmált miniszterséget is elfogadta, pedig annyit értett hozzá, mint én magam.

Tehát megválasztották, noha nem volt többsége. Hanem azért neki adták át a megbízó levelet. Valami istentelenséget követtek el a választás vezetői, a miről

azonban ő nem tudott semmit. Ha tudott volna: bizonyára nem fogadja el a képviselőséget.

Ellenfele Körmendy Sándor volt, vagyonos kálvinista pap és esperes, a vajdának valami távoli rokona. Már régebben is volt képviselő, tisztos függetlenségi párti férfiú.

Hogy függetlenségi embernek miniszterrel szemben meg kell bukni s hogy bármily törvényszegéssel csinálják is ki bukását: ő igazságot nem kaphat — ezt az akkori idők kis és nagy férfiai egészen természetesnek találták.

De Körmendy Sándor pártja azért elhatározta, hogy megtámadja Széchenyi gróf választását. Körmendy feljött Budapestre, hozta magával a megtámadó kérvényt, fölkereste vele a vajdát s megkérdezte, vajjon tanácsosnak véli-e a kérvény beadását? Végre is költséggel jár a dolog, az ő pártján nincsenek uraságok, hiábavaló költekezést nem akar.

A vajda elkérdezte: mikből állanak a panasz okai? Miben sértették meg Széchenyiék a törvényt? Be tudják-e bizonyítani sérelmüket a panaszkodók?

Körmendy előadta, hogy 20—25 szavazatnyi többsége kétségtelenül volt. Kitűnik ez a választási jegyzék megyei példányából. Hogy ebből hogyan csináltak Széchenyi grófnak többséget: azt ők nem tudják. Ha a választási jegyzék miniszteri példányát és a gróf Széchenyi kezén levő képviselői példányát megtekinthetnék: akkor nyomban ki tudnák mutatni a hamis-ságot, de nekik ezeket a példányokat meg nem mutatják. Ők hát félig-meddig sötétben tapogatódnak.

A vajdának nem lehetett határozott véleménye a panasz sorsáról, ha maguk a panaszlók se látták tisztán a törvényszegés részleteit. Hanem volt egy javaslata Körmendyhez.

— Nézd, ti magatok is haboztok, beadjátok-e a panaszt? Tehetnétek egy szívességet, mely közérdekű s közhasznú lenne az országra. Gróf Károlyi Gábor választását megtámadták. Ha a kormány megígéri, hogy gróf Károlyit igazolják: ennek fejében mondjatok le a gróf Széchenyi elleni panaszról. Ha pedig meg nem ígéri, okvetlenül adjátok be a panaszt, akármi lesz a vége. Adjatok nekem engedélyt arra, hogy egy vagy más módon én erre nézve tárgyaljak a kormánynyal.

Körmendy nemes gondolkozású ember volt. Az efféle »szórért szór« természetű kiegyenlítés az alkotmányos életben mindennapos. Panaszuk sikerében úgy se bízhatott, a vajdának tehát megadta az engedélyt.

A vajda rögtön ment Csernátonyhoz.

Csernátony, mint már elbeszéltem egy helyütt, még az emigráció idejéből ismerősöm volt. Florenczben sokszor találkoztunk. Némi barátság is fejlődött ki közöttünk. Anyám házában is megfordult néhányszor. Most Tisza Kálmánnak ő volt egyik legbensőbb és legbizalmasabb tanácsosa s a »Nemzet« című félhivatalos lapnak még mindig munkatársa. A vajda azt gondolta: jó szószólóra akad benne.

Közölte Csernátonyval a dolgot. Megmagyarázta neki, minő kellemetlen lenne az, ha egyik miniszter választása hamisnak bizonyulna. A hamisság részleteit ugyan

még nem ismerjük, de ha a panaszt beadják: minden esetre kipuhatoljuk. Beszéljen Tiszával, a miniszterelnökkel.

Csernátony tünődött. Egy napi gondolkozási időt kért, hogy megtegye-e a lépést. A vajdát, mint elszánt ellenzéki embert, nem szerette, de nagy elméjét nagyra becsülte. Félt: nem kelepce készül-e ebből az ajánlatból.

Körmendy kérvénye a vajda kezében volt. Megmutatta neki. Két napig még be lehetett adni, de azon túl nem. Ha Csernátony nem nyújt kielégítő választ: a panaszt az utolsó napon beadja.

Másnap Csernátony azt mondta: beszélt a miniszterelnökkel, nem ígérhet semmit, ám menjenek a panaszok sorsuk elé.

Igy is jól van. Kő esett le a szivemről. Másnap gróf Széchenyi ellen benyújtottuk Körmendy pártjának panaszát.

— — — Meglehet édes vajdám, most sokan unalmasnak tartják, hogy én az én választásomról annyi följegyezni valót találok. De mindegy. Jön idő, a mikor érdekes olvasmány lesz ez. A mikor hihetetlennek tartják az emberek, hogy olyan választás is történhetett valamikor, a milyen a kaposvári volt. Végre is én a magam dolgait jegyezgetem s nekem fontos ügyem volt az én választásom. Ez pedig szorosan összefüggött a kaposvárival. Tehát folytatom.

Itt megint a véletlennek hatalmas lábdobbanása jött közbe.

A függetlenségi párt ugyanis az egyik választási bíróságba kijelölte a vajdát. Mikor pedig a választások elleni panaszokat kisorsolták, csodálatos esetlegként az én ellenem beadott panasz is és a gróf Széchenyi Pál ellen beadott panasz is ahhoz a bírósághoz került, a melynek egyik bírója a vajda volt.

Deus ex machina: ezt mondanák a rossz kritikusok. Így volt kicsinálva: ezt mondanák a gyanusítók. Pedig se egyik, se másik. Hanem a tiszta véletlen.

Volt annak a bíróságnak még egy előkelő ellenzéki tagja. Ez Horánszky Nándor, a kit a nemzeti párt jelölt oda. Nekik kellett a kormánypárt hájfejű biráival viaskodniok. Vagy talán nem is csak hájfejűek voltak azok a birák.

Sok tárgyalást tartott a bíróság. A vajda azonban nem elégedett meg a bíróság előtt fekvő irásokkal, hanem megnézte azokat is, melyek a belügyminiszternél voltak elzárva. Egyetértett vele Horánszky is. Együtt fölmentek Orczy Béla báróhoz s kiásták a sötétségből a mindenki elől elzárt irásokat.

Utálatos dologra jöttek rá.

A választásnál törvény szerint három példányban vezetik a jegyzéket.

A megyei példány jó volt. Ezt a választó küldöttségi elnök nem merte meghamisítani. Ezt ott a megyénél mindenki megnézhetette, a hamisítást mindenki nyomban észrevehette. E szerint Körmendy Sándornak kétségtelen 28 szavazatnyi többsége volt. Ő volt tehát a megválasztott képviselő s a miniszter volt a megbukott jelölt.

A képviselői példány a választás után gróf Széchenyi Pálnak kezében volt s ott feküdt a bíróság előtt. Ebben a szennai választók közül 19 Körmendy-szavazót átírt a küldöttségi elnök Széchenyi javára. Ha pedig 19-et kétszer számítunk, Körmendytől elvesszük, Széchenyinek pedig odaadjuk : akkor a többség Széchenyié.

A miniszteri példányban pedig 19 taszári választót írt át az elnök Körmendy szavazóiból Széchenyi javára.

Az átírás sebbel-lobbal történt. Az elnök se a tollat, se a tintát nem válogatta. A jegyző vastag tollal és fekete tintával írt, az elnök pedig vékony tollal és sárga tintával. Csak úgy ordított le a hamisítás az írásokról. Más országban az ilyen hamisító évekig ülné a fegyházát, nálunk pedig akkor valószínűleg királyi tanácsossá tették.

A vármegye jó idején észrevette a hamisságot. Megvizsgáltatta a központi választmány az írásokat s fölírt a belügyminiszterhez, hogy a választás eredményét hamisan hirdették ki, mert Körmendy Sándor nyert 28 szavazatnyi többséget. S vajjon mit csinált a miniszter?

Talán megköszönte ezt az alkotmányos buzgalmat s megdicsérte érte a vármegyét?

Vagy talán rögtön elrendelte a fegyelmi és büntető eljárást a gonosztevő hamisítók ellen?

Volt eszében.

A központi választmány határozatát megsemmisítette s a választmányt jól összeszidta. Mit zavarja a kormány czirkulusait?

A főispán pedig hosszú levelet írt a miniszterhez, hogy nem Széchenyi kapta ugyan a jegyzékek szerint a többséget, de azért meg kell hagyni képviselőnek, mert különben a szocialisták és kommunisták fölfalják nemes Somogyvármegyét.

Ezt a levelet valaki megkerítette s az »Egyetértés« című lapnak eladta. Kelt a választás után három nap múlva. Tehát a főispán is megtudta már akkor a hamisítást. Hanem azért Tisza Kálmántól kezdve mindenki egyetértett abban, hogy a választást igazolni kell.

Mig a bíróság és egyetértett.

Eötvös és Horánszky hiába gorombáskodtak a bíróság tagjaival. Pedig ugyancsak gorombáskodtak. Maga a bíróság elnöke, Vargits Imre régi képviselő nagyot köpött az ítéletre s kimondta, hogy többé nem vállalkozik elnökségre. Eötvös és Horánszky pedig lemondtak a bírósági tagságról. Olyan bírakkal nem ülnek egy széken.

Hanem hát meg is lett a következése e birói alávalóságnak.

A vajda interpellálta a kormányt, vajjon figyelmeztették-e a királyt, hogy egyik minisztere hamis megbizással jutott a képviselőházba?

Széchenyi Pál gróf derék, tisztességes ember nemes szívvvel. Mikor igazán megtudta a dolgot: lemondott a képviselőségről, sőt a miniszterségről is.

Annak a képviselőnek pedig, a ki mint bíró megcsinálta a hamis ítéletet, többé a képviselőházban megszólalni nem lehetett.

Ugyanez a bíróság ítélte meg az én választásomat is.

Huzta-vonta ügyemet. El volt szánva, hogy az én választásomat mindenesetre igazolja, de nem akarta elárulni, hogy ezt bűnbánatból, engesztelésül, saját bőremezségére teszi.

November 29-re tűzte ki a tárgyalást s aztán elhalasztotta a következő év január 20-ikára. Akkor hozott ítéletet s kimondta, hogy ő nem keresi, vajjon van-e, nincs-e választói jogom, hanem elismer törvényes képviselőnek.

Bizonyos volt, hogy Széchenyinek nincs többsége s őt mégis igazolta. Az is bizonyos volt, hogy nekem meg van többségem: tehát szembeszökő lett volna, ha engem nem igazol.

Igy lettem törvényhozó választásomtól számítva épen hét hónap múlva.

Szorosan véve nálam is megszegte a bíróság a törvényt. De csak a külsőségben. De mégis megszegte.

És most tünődjünk kissé az elmúlt időknél e kis eseményén.

A kaposvári választás gonosztevők bűnös cselekménye volt. Közönséges alávaló hamisítás, melyet a büntető törvénynek kell megtorolni.

S íme az ország összes kormányzó férfiai közt, a képviselőház többségének tagjai közt s a megyei kormányzók, főispánok, alispánok s a királyi közvádlók és bírák közt nem akadt egyetlen ember, a ki e közbűntett megtorlására komoly lépést tett volna. Sőt a képviselőház bírósága szentesítette azt.

Mi ez?

Volna tehát olyan idő, a mikor magasabb értelemben vett becsületes ember nincs az országban?

Lehetetlen.

De ez igenis lehet, mert ime megtörtént, hogy a jogok és törvények őrei és alkotóiléha könnyelműséggel vállukat vonva mennek el a legundokabb büntény mellett is, ha az hasznára van egy pártnak vagy egy hatalmas kormánynak.

Tehát a politikai sikerért büntetlenül el lehet követni minden gazságot?

Mire való a sajtó? Mire valók a gyülekezetek? Mi a célja és mi a haszna annak, hogy van a lelkekben érzés, melyet igazságérzetnek nevezünk?

Szép dolog az alkotmány, mikor nagy idők és nagy jellemek élnek. Napfény, mely éltet, erősít, vidámságot és gazdag gyümölcsöt érlel.

De hitvány korszakban s törpe lelkek kezén nyomorúság az alkotmány. Mocsár, mely tele van élettél és mozgással azok számára, a kik bele valók — de foltot vet arra, a ki csak hozzá nyul, de nem akar vagy nem tud benne elmerülni.

KLAPKA HOLTTESTÉT ELLOPJÁK.

(Klapka Egyiptomban. — A sivatagbeli orvos. — Klapka halála. — A holttestet éjjel elsikkasztják. — Horváth Gyula. — Éjjel a halottas házban. — Klapka nyugdíja. — Nincs nemzeti jutalom.)

Klapka György jó barátom volt. Apámmal is, anyámmal is jó barátságban élve már gyerekkoromban 1849-ben is jól ismertem. Később a hatvanas és hetvenes években százszor találkoztam vele Genuában, Párisban, Genfben is. Genfi bankigazgató korában nem egyszer voltam vendégje, de ő is fölkeresett engem több ízben gèneuai és párisi lakásomon. Ameli is kedvelte őt s jól ismertem feleségét s annak családját is.

Felesége Arboin Fülöp párisi bankár leánya Inéz volt. Szép és eszes asszony, Klapkánál jóval fiatalabb. Ismertem gyerekeit is, de kisebb korukban. György fia szintén párisi lányt vett nőül, Goulden Ellát s most ugy tudom, birtokos és gazda valahol Páris közelében. Márta leánya — ugy tudom, Londonban lakik, Crippó-Day ur felesége.

Klapka is utazott Egyiptomban s ő is összemáskálta a piramisokat kívül-belül, mint én. Erről többször beszélgettünk egymással. De ő jobban megfigyelt mindent,

mint én s többet tudott nálam mindenről. Egy adomáját följegyzem.

Kíváncsi volt, milyenek a libiai sivatag kopasz gránit sziklái s bement a sziklák közé a pusztába pár napi járó földre.

Egy inasa s egy benszülött kísérője volt. Szamarakon mentek.

Egyszerre rosszul lett. Lefordult a számárról s lefeküdt a sziklán, nem volt jártányi ereje sem.

A sziklapadon nem maradhatott, mert ha a nap oda tűz: pecsenyévé sül; — inasa és kísérője tehát bevitte őt egy sziklaoduba. Ennek levegője éjjel enyhébb; nappal hűvösebb volt.

De nagyon rosszul volt. Iszonyu főfájás, gyomoralélás és teljes erőtlenség gyötörte. Érezte, hogy abban a barlangban meg kell gebednie. Küldte az egyiptomi embert: hozzon neki orvost.

Orvost?

Hol van a libiai sivatagban orvos? Nincs ott más orvos, mint az istenadta nap és az álom. De ő aludni se tudott. Lázban volt, látásai voltak, szemei előtt fényes karikák játszadoztak. Nem is gyógyítja ott magát semmiféle beteg. Mig kenye és vize van: addig él, ha él, — azon túl vége mindennek. Néha sakál vagy párducz vetődik oda s az gyorsan véget vet a szenvedésnek.

No de az egyiptomi fellá elment orvos után. Igérte, hogyha útközben a sakálok, krokodilok, párduczok és oroszlánok meg nem eszik vagy a rablók, útonállók agyon nem ütik s szamarát el nem veszik és ha Allah

is úgy akarja: hát ő bizonyára visszatér s hoz magával orvost, tudós férfit, javas embert. Zálogul ott hagy turbánjából egy gombostűt. Ebből áll minden nélkülözhető kincse.

Vitt magával néhány napi enni valót s eltávozott. Hogy a gombostűért vissza nem jön: az bizonyos, de még bizonyosabb, hogy adott szava visszahozza. Még egy tanácsot is adott, mikor eltávozott. Éjszakára kőrakással torlaszolja el a barlang bejáratát, hogy párducz vagy sakál oda be ne mehessen.

Negyed napra visszajött és csakugyan hozott magával orvost.

Afféle sivatagbeli orvost. A ki se írni, se olvasni nem tudott. Hanem gyógyítani tudott. Természetesen csak imádsággal, ráolvasással, kézsíogatással és Alláh segítségével. Ez az utolsó patikaszor volt a leghathatósabb. Mert ha Alláh úgy akarja, hogy a beteg meggyógyuljon: akkor az bizonyosan meggyógyul. Ha pedig Alláh úgy akarja, hogy a beteg meghaljon: hát akkor úgy is hiába megy ahhoz akármiféle egyetemes orvostudor, — meghal az a beteg bizonyosan.

Igaza van annak a sivatagbeli arab javasembernek.

Mezítláb volt, de papucsja mégis volt. Keze és arcza olyan fekete volt, mint a kordován. Két szeme úgy égett, mint a tüzes tapló és sovány volt rettenetesen. Hanem hozott magával egy iszákot, a mely domboru volt a bele rakott mindenféle orvos-szerek miatt.

Klapkát egy szóval se kérdezte: miért beteg, mije fáj? Tudta ő azt már nagyon jól. Térdén üldögélve elmotyogott

egy-két imádságot vagy ráolvasást s aztán megkérdezte jobban érzi-e magát?

Klapka csak intett neki: semmiképen.

Akkor a javas ember a kezeivel csinált holmi hókusz-pókuszt s kétszer-háromszor a szeme közé köpött a betegnek.

De a beteg erre se lett jobban, sőt ha erejénél van, jól elagyabugyalja a goromba arabot. Hogy meri őt leköpködni?

A mint a javas ember látta, hogy a beteg csak úgy nyög mint az előtt, azt kérdi:

— Van-e pénzed gyaur?

— Van, jó ember, elég, ha meggyógyítasz.

— No hát adj ide egy aranyat.

Klapka intett inasának; — az inas adott egy aranyat a vad embernek.

Az pedig belenyult iszákjába s kivett onnan egy piszkos üveget. Félig vízzel vagy vízféle folyadékkal. Oda adta Klapka kezébe.

— Igyál belőle beteg gyaur, a mennyit akarsz.

Biz az nem volt egyéb, mint a leggaládabb budai keserűvíz. Valóságos Hunyady János. Klapka megismerte az üvegen még a felírás papirfoszlányait is.

Nagyot húzott az üvegből, egy óra múlva felkelt s az napon már párduczra akart vadászni, olyan erősnek érezte magát.

Efféle napkeleti adomát nem egyet mesélt nekem élményeiből, különösen konstantinápolyi kalandjaiból.

1884 óta az István főherczeg szállodában lakott

állandóan. Itt volt neki az emeleten két egymás mellett való szép szobája. Az egyiket ő lakta, a másikat Gilibert asszony.

Ez egy művelt, franczia vagy német nő volt. Áldott, jó lélek. Klapkával valamelyes rokonságban állott, Klapkát fia vagy testvére gyanánt szerette s hiven, gondosan, önfeláldozással ápolta.

Klapka erős, egészséges ember volt még öreg korában is. De 1890-ben tüdőgyulladásra esett keresztül s 1892 elején influenzája volt s ez a szívére rakodott. Betegsége alatt néhányszor meglátogattam, egyszer-kétszer az utcán is találkoztam vele, utolsó betegségétől kezdve gyöngének, összeesettnek láttam.

Május 15-én beszéltem vele utoljára. Azt mondta, 18-án Párisba indul, ha van izenni valóm, elviszi.

Bizony nem ment ő Párisba.

17-én délután a városligeti fasorban sétálgatott Szilágyi Dezső igazságügyminiszterrel. Este jó kedvvel s jó étvágygyal vacsorált az állatkerti vendéglőben s fél tizkor hazament és lefeküdt. Aludni nem tudott. Éjfél után rosszul lett. Gilibert asszonyt magához kéréte s az gondosan ápolta. Egy kissé mintha jobban lett volna időközben, de hajnali négy óra felé már haldoklani látszott. Elküldtek orvosért. Fél ötkor fuldoklani kezdett. Egyszer fölkiáltott: »Jaj, meghalok!« Ez volt utolsó szava. Feje lehanyatlott s meghalt. Akkor jött az orvos.

Igy beszélt el nekem a jó Gilibert asszony, a kit 19-én személyesen fölkerestem. A mire ugyan szomorú, de jó okom volt.

Reggel elterjedt a halálhíre. A képviselőházban az elnök báró Bánffy néhány szóval elbucsúztatta s abból az indokból, minthogy képviselő is volt, emlékezetét jegyzőkönyvben megörökíteni javasolta.

Hogy vitéz honvéd volt, hős hadvezérünk volt, Komárom várának dicső védelmezője volt: ez senkinek se jutott eszébe. Irányi Dániel már akkor gyöngélkedő volt, a vajda pedig nem volt ott az ülésen.

Engem keserőség fogott el, de minden jó gondolat nem jutott eszembe. Hiába: nem születtem szónoknak. De azért mégis felálltam s odakiáltottam a kormányhoz:

„Talán Klapka mégis megérdemelne a nemzettől egy koszorút. Talán a képviselőház koszorút küldhetne koporsójára.“

Bánffy megkérdezte a képviselőházat: elfogadja-e a javaslatomat? Elfogadta. Tehát egy koszorút mégis adunk egyik legnagyobb hősünk temetésére.

No hiszen összeszidott engem e miatt a vajda. Minek kontárkodom bele a kérdésbe, ha egyéb nem jut eszembe. Hiszen csak négy-öt nap előtt temettük el Baross Gábor minisztert; — a mit azért tett a nemzet, mikor meghalt: Klapka György is megérdemelt annyit legalább.

Igaza volt a vajdának. De mikor másnak még az a koszoru se jutott eszébe!

Délután értekezletet tartottunk. A vajda menydörgő haraggal beszélt. Ő meg nem nyugszik a képviselőház határozatában. Ő azt javasolja, hogy Klapkát a nemzet halottjának nyilvánítsuk s temetésének költségeit az ország viselje; — temetésén az országgyűlés és a

kormány testületileg jelenjék meg s a temetés befejeztéig az ülések függesztessenek föl; — a temetésre a magyar királyi honvédhadsereget megfelelő számban s teljes diszben kivezényeljék; diszes siremléket az ország állítson az elhunytanak, a temetést pedig halasszunk el addig, míg özvegye és gyermekei meg nem érkeznek.

Pártunk egyhangulag fogadta el a vajda indítványát; egyuttal elhatároztuk, hogy a sirnál pártunk is gyászbeszédet tart s erre a vajdát kértük fel s nyomban Irányi Dániel még az értekezletből levélben értesítette Tisza Lászlót, a központi honvéd-bizottság elnökét, hogy a temetési rendben pártunk szónokának adjanak helyet.

Volt eszükbe! Elpaktálták ők már réges régen Klapka temetését! Nem lehetett ebből ő szerintük nemzeti ügyet csinálni! Öreg honvéd, dicső hősünk, nemzeti hadvezérünk hideg teste: köszönd meg, ha titkon a föld alá dugnak.

Vacsorán nálam volt a vajda s még néhány barátunk.

Vacsora után szokott kávéházunkba mentünk az Abazziába, a vajda asztalához. Ott voltunk éjfél után egy óráig.

Kint hideg, szeles, esős idő volt. Nem volt valami jó kedvünk. A lámpák daczára is sötétek az utcák.

Egy óra tájban hozzánk jön a fizető pinczér s azt ujságolja, hogy Klapka holttestét ellopták az István főherczeg-szállodából.

— Honnan tudja?

— Egy vendég ur beszéli, aki onnan jött vacsoráról

s a ki látta, mikor egy piszkos teherhordó kocsira fölrakták és elvitték.

— Nem lehet az!

Tanakodtunk.

Lehet biz az! A vendéglős nem szívesen látja szobáiban a halottat. Bizonyosan megkérte a vendéglős a központi honvéd-bizottságot, hogy a halottat szállítsa el. A halottat bizonyosan a Muzeum vagy az Akadémia előcsarnokába vitték s ott állítják föl a ravatalt. Hogy lehetne ez másként Komárom hős védőjének hamvaival?

Ebben állapodtunk meg.

Okosabb lett volna kocsira ülni, a vendéglőst fölverni s tőle felvilágosítást kérni. De a hideg, szeles, locs-pocs időben éjfél után egy órakor ehhez nem volt kedvünk.

De eszünkbe se jutott.

És aztán akárhová vitték a holttestet: reggelig úgy se változtathatunk a dolgon, reggel pedig majd utána nézünk.

Kérdeztük azt a vendéget: volt-e ismerős azok közt, a kik a holttestet elvitték?

— Nem volt azok közt senki. Három cseh vagy német napszámos rakta fel a kocsira. Egy öreg magyar ur és egy szép francia nő volt még ott. De mindakettő csak sirt, egyik se szólt egy szót se. A koporsót leterítették egy viaszos ponyvával, verte az eső, csak úgy csattogott, a lovak a kocsival ügetve elrobogtak.

Igy beszélte el a kávéházi vendég.

Másnap apróra megtudtunk mindent.

A holttest egész napon át ott feküdt a vendéglő lakószobájában. Se levetköztetve, se felöltöztetve. Klapkának pénze nem maradt, Gilibert asszony a temetés iránt nem intézkedhetett, neje és gyermekei Francia- és Angolországban, egyetlen még élő nővére Klapka Julia özvegy Eötvösné, ha jól tudom: Temesvárott. Gilibert asszonyt és a vendéglőst azonban értesítették, hogy a temetésről vagy a kormány, vagy a képviselőház, vagy a honvédbizottság fog gondoskodni. És pedig diszes temetésről.

Hogy is lehetett volna másként?

Este 11 órakor esős, szeles időben széles fenekű szállító kocsi állt meg az István főherczeg-szálló előtt. Afféle oldaltalan kocsi, a melyen a ládákat, csomagokat szokás a vasutra és a vasutról szállítani. Három munkás vagy napszámos, vagy szolgáléle ember mászott le róla. A negyedik, a kocsis, az ülésben maradt.

A három ember a Temetkezési Egylet embere volt. Fuksz, Micsek, Toll volt a nevük. Be voltak pálinkázva erősen. Oda mentek a portáshoz, egy papirjegyzéket tartott valamelyik a kezében; elmondta, hogy valami külföldi »utazó« holttestét akarják elvinni s leolvasta a papirosról, hogy az utazó neve: Klapka.

A portás rájuk szólt.

— Nem külföldi »utazó« az, hanem méltóságos ur. Valamikor generális volt.

Fuksz, Micsek és Tollnak mindegy volt az. Sohase hallották ők Klapka nevét. Hiszen maga a portás is csak annyit tudott róla, hogy Klapka valami osztrák

cs. k. generális volt. A mi fővárosi népiskoláinkban nem szokás a nemzet hőseire a gyerek esztét fölhívni. S kivált a 48—49-ik évek hőseire.

Fukszék, Tollék, Micsekék hoztak magukkal egy szuette, reves ócska koporsót, a melyben a szegényeket, hirtelen halottakat, talált hullákat szokták ide-oda, bonczterembe, temetőbe szállítani. Ment a három szolga, hogy ebbe gyömöszölje bele Klapkát.

A jó Gilibert asszony elborzadt, mikor ezt megtudta. Nem ilyennek gondolta ő a nagy hősnek, az osztrák-verő hadvezérnek utolsó diadalutját.

Hanem eljönnek majd a régi bajtársak; ősz, aggott, roskadt alakok; vérük hullott egykor, keserű könnyük hull most dicső vezérük és jó bajtársuk oldalánál. Elhozzák majd a diadalmas honvédhadsereg tépett lobogóit, annyi győzelemnek dicső emlékjelét s odaállítják mind a halottnak virágkoszorus fejéhez. Ott lesznek majd az ország kormányzói és törvényhozói legdiszesebb gyászöltönyeikben. Ott lesznek a büszke főrendek, a kegyes és hatalmas főpapok, az egyházak fejedelmei mind. Oda vonulnak majd a tantermek ifjusága, a vidék népe, a véráztatta csatamezők lakói százezeren.

És ott lesz a király vagy annak követe s a királyi honvédség és a közös hadsereg tisztikara fénylőn, büszkén, délczegen. S megszólal a katonai zenekarok gyászindulója s a nemzet sirva kíséri kiszenvedett hősét a nagy és fényes egyházi boltozatok alá, a hol történeti nagyjai együtt pihennek.

Igy álmodta azt Gilibert asszony.

S e helyett jött éjfélkor három részeg szolga s tótul és németül követelte a holttestet.

A jó asszony ellenállt. Sehogy se akarta a dicső halott elsikkasztását megengedni. Én másnap a képviselőházban »halottrablás«-nak neveztem e dolgot. Gilibertné is úgy érezte, csak nem tudta vagy nem merte egyenesen így kimondani. De ellenállt és tiltakozott és sirt és segítségen törte fejét.

Hol találjon szegény asszony éjfélkor, szakadó esőben segítséget?

Egy gyöngé segítsége mégis volt. Az öreg Szakács József, 49-es honvédfőhadnagy s bajtársa egykor a dicsőültnék.

Ő Gilibert asszony pártjára állott, de Fuksz, Micsek és Toll urakkal ő sem birt.

De birt volna ő. Késhez, pisztolyhoz is nyult volna ő, ha oda nem kerültek volna a »bölcsek és tanácsadók«. Megnevezzem-e, elhallgassam-e a függetlenségi képviselőnek nevét, a ki biztatta is, ijesztgette is Gilibert asszonyt, csak engedje elvinni a halottat. Ijesztgette rendőrséggel, biztatta jutalommal s elhitette vele, hogy a mi most történik: az a központi honvédbizottság és a kormány akarata.

Elhallgatom nevét, megtévedt ember volt. S aztán talán nem is ő volt a főbűnös.

De ki volt hát?

Ez nap reggelén képviselőházi ülés előtt összejöttek a miniszteri szobában a miniszterelnök gróf Szápáry,

az igazságügyminiszter Szilágyi Dezső, a vallásminiszter gróf Csáky Albin, továbbá gróf Apponyi Albert és Horváth Gyula, Irányi Dániel és Helfy Ignác és még egy képviselő, a kit én Sötét urnak kereszteltem el magunk között. Tanácskoztak Klapka temetése fölött. Arról szó se lehet, hogy ők határozták volna el a holttest ellopását. Ők csak azt határozták el, hogy a Központi Honvédbizottság intézze el a temetést. A vajda másnap kemény faggatóra fogta az urakat s még a miniszterelnök is kivágta magát teljesen.

Ki tette tehát? Kitől eredt az egész?

Mert hogy Fukszék, Tollék, Micsekék nem a maguk fejétől tették: bizonyos.

Mikor már Gilibert asszony és Szakács József ellenállását le tudták győzni: oda mentek a halotthoz. Arczán vércseppek voltak, azokat durva törülközővel letörölték. Fehérneműjét úgy szaggatták le róla. A merev testről nehéz lett volna szép gondosan leöltetni. Meg se mosták. Azon módon beletették a koporsóba öltözetlenül. Egy öltöző fekete ruhát azonban ráhánytak mégis, hogyha valaki valahol fel akarná öltöztetni, legyen ruha kéznél. A koporsó födelét rátették, lekapcsolták s aztán a kocsira a koporsót feldobták.

Szegény Gilibert asszony idáig kísérte. A fájdalom és a sötétség és a zimankós idő nem engedte, hogy a holtat tovább is kísérje. De nem maradt el a koporsótól a jó Szakács József, az öreg bajtárs. Ő elment a teherszállító kocsi után.

De hát ez hova ment?

Éjfél tájt bevetődik az István főherczeg éttermébe Horváth Gyula.

Ez a Horváth Gyula képviselő, szerkesztő, hírlapíró, folyamszabályozó, kormánybiztos, összeesküvő, szabadságharcos, Garibaldi magyar légiónáriusa, nemes szív, könyelmű »fráter«, hű bajtárs, léha ember: a legritkább alakok s a legfurcsább jellemek egyike. A legmagasabb eszményekért lelkesült egész életében s lelkesülése nem üres érzélgés volt. De nem riadt vissza a legközönségesebb dolgoktól se. Este fáradtan a csatatéren a vasuttöltés oldalába lefeküdni s holtak és haldoklók közt s ellenséges martalóczok közt hajnalpirkadásig nyugodtan aludni vagy dőzsölő férfiak és nők közt nappalokat, éjszakákat eltölteni neki mindegy volt. A pénzhez nem értett. Az ezreket csak úgy dobálta, akár jótékony czélra, akár kártyára kellett. Fölséges jellem és kalandor jellem együttesen. Utolsó száz forintját odaadta barátjának egy szóra s maga kész volt a másik perczben uzsorás által nyúztatni magát. Szerette, becsülte, rokonszenvezett vele mindenki. Én is, a vajda is.

Bevetődik a vendéglőbe s hallja, mi történt Klapka holttestével.

Nyomban kocsit hozat, beleül s hajtat lóhalálában a Kerepesi-temetőbe. Ösztöne azt sugta: oda vitték a hőst a halottas házba. A hova a csavargókat, a tűzhely nélkül valókat, a szegény legényeket s azokat szokták kivinni, a kiknek nincs hozzátartozójuk, a kik után a »varju se károg«.

Ösztöne helyes uton járt. Éjben, sötétben, szakadó

esőben akkor ért a temető kapujához, a mikor ott éppen hajba kaptak Fukszék, Micsekék a temetőőrséggel. A fölött: vajjon beereszszék-e Klapkát a temetőbe vagy kint hagyják az utcán?

A temetőőrség ugyanis előre nem volt értesítve, az őrség igazgatója pedig nem volt ott, valahol kocsmázott. Engedelem nélkül pedig meghalni ugyan lehet, de a temetőbe bejutni nem lehet.

A temető nagy dolog, az őrség hivatála nehéz. A temető birtokrészletekre van osztva s rendesen telekkönyvezve. Minden birtokrészlet egy gödör. Minden gödörnek száma van. De a gödrök se egyenlők. Vannak kegyelmes, méltóságos, nagyságos, tekintetes és hallja kend gödrök. Nincs egyenlőség a temetőben se. A kinek sok pénze vagy nagy pártfogása van: annak a gödre is más. Urnak gödrét komisz ember gödrével összetéveszteni nem szabad, mert ez illetlenség volna. Minden gödörre szám szerint elő kell fizetni, mint az ujságra. A ki nem fizet elő: nem kap ujságot, nem kap gödröt. A tiszteletpéldányokat azonban a temetőben is osztogatják ingyen, de csak nagy ritkán.

Klapkának nem járt a gödrökből tiszteletpéldány. Akkor legalább még nem. A temetőőrség nem tudott róla semmit s azért nem nyitotta ki a kaput.

Fuksz, Micsek és Toll káromkodott, mint a jégeső. A temetőőrség visszakáromolta azt a cseh és német népet s rendőrért akart sípolni. A legnagyobb zivatar közben ruczezan oda Horváth Gyula.

Horváth Gyula alacsony termetű, de Jupiter arczu

férfiu volt. Ötven papra való komolyság és tekintély fénylett büszke fejtartásán, komoly arczán, okos nagy szemein s őszülő vaskos bajuszán és szemöldökén. Minden temetőőr és minden Micsek meghökölt tőle, a mint meglátták. Azt gondolták, legalább is kerületi előljáró.

Csöndes, de parancsoló hangon megkérdezte az embereket: mi fölött veszekesznek? Kinek a halottja nyugszik a koporsóban? Miért nem eresztik be a holtat a holtak birodalmába? A temetőőrök igazolták magukat, hogy ők fizetés nélkül, óvadék nélkül, a maguk fejétől senkit a halottas házba be nem tehetnek.

— Mennyi az az óvadék pénz?

— Huszonöt forint.

A pénzt letették s akkor azután a kaput megnyitották. Így töltötte Klapka az első éjszakát a halottas házban. Egy gyermek és egy asszony volt mellette egy-egy koporsóban. Békesség volt köztük reggelig. És aztán egész napon át és még most is és ezen túl is az örökkévalóságig.

A holtak kibékülnek egymással.

De nem az élők.

Másnap a vajda vette kezébe ügyünket. Kegyetlen vitája volt a miniszterelnökkel a házelnök szobájában. A képviselőházban mellette álltunk, de azért csak félig győztünk. Hanem Klapka holttestét mégis visszahoztuk. Ott állítottuk föl ravatalát a belvárosi templom oltára előtt. A szentek és vértanuk között, istennek és szent fiának közelében.

A részleteket nem írom meg. Olvashatja azokat mindenki a kilencz év előtti hirlapokban.

Hanem te dicső honvéd, győzelmes hadvezér, nemes öreg barátom : te tovább éltél, mint a hogy nagy nevedhez méltó volt. Kicsiny volt már hozzád az a nemzedék, mely örökre lehunytt szemeidet bezárta s koporsód fölé sirhalmot emelt.

Sirhalmot?

Azt emelt. De hozzá méltó emléket maig se.

Ha most már visszagondolunk arra, a mi történt: mint a buborék a víz fenekéről, úgy tolakodik elénk az a kérdés, miért kellett hát Klapka holttestét ellopni?

A halottat el kell temetni. Ennyit a rendőri ész is tud.

Hiszen el is akarták temetni. Azért vitték ki éjnek, sötétségnek, esőnek és viharnek leple alatt a temető halottas gunyhójába.

De úgy akarták eltemetni, hogy mi ne vegyük azt észre s a magyar nemzet ne tudjon arról semmit. Feledjük el a holtat s aztán feledjük el az élőt is. És feledjünk el mindent, hogy egykor nagy és dicső volt nemzetünk. S különösen ne jusson eszünkbe, hogy egykor hősei is voltak a magyarnak.

Mire valók is azok a hősök? Ha elhullottak a csataterén vagy elbujdostak idegen avarra vagy elrothadtak a börtön fenekén vagy felakasztották őket Pesten, Aradon, Pozsonyban : akkor még csak kibékülünk velük valahogy. Nem zavarják a fölséges urak jó kedvét, a főrendek vidámságát, a papok cselszövényeit s a miniszterek

ostobaságát. Diák, ujságíró, rongyos hazafi hadd énekelje sirjuk fölött a Szózatot, nyafogó költők hadd fujdogálják emléküik fölött füzfasipjukat: mindez már nem bántja a nagy urakat, a hatalmas embereket.

De mit csináljunk az eleven hőssel? A ki elég udvariatlan még most is élni és köztünk járni s nem szégyenli azt, hogy nevével és alakjával minket a messze multnak dicsőségére s jelen való életünknek sötét gyalázatára emlékeztet minden nap? S a ki még annyi szivességet se tesz meg irántunk, hogy ha már halálát érzi, takarodjék el valahova az ismeretlenbe s ott hunyja be szemét s itt az ország fővárosában ne csináljon kellemetlenséget a kegyelmes uraknak.

Hiszen még ha árulóvá lehet a hőst kinevezni: akkor semmi baj! Ez még az akasztófánál is kényelmesebb. A királyok természetesen sohase árulók. Ők mindig bölcsek és kegyelmesek s ők mindig szeretik a népet, még akkor is, mikor halomra lövöldözik. Csak a nemzet hőse lehet áruló. S minő isteni és minő királyi gyönyörűség lenne az, ha a nemzettel el lehetne hitetni, hogy minden nagy fia áruló?

Csakhogy Klapkát nem lehetett árulóvá kinevezni.

Husz csatában vett részt s mindig becsülettel. Megvédte Komárom büszke várát, a mikor már senki se védte a magyart saját országában. S a mikor már Európa népei mindenütt a zsarnokok lábainál feküdtek; az igazságnak minden bátorsága s a szabadságnak minden reménye élt még ott, a hol ő vezette diadalmas seregét.

Kint a nagy világban Kossuthtal és Teleki Lászlóval együtt gondoskodott nemzetünk jövőjéről s kicsiny, de bátor seregével betört a Kárpátokon, hogy országgyűlés fecsegése helyett ágyuk hangján beszéljen a nemzettipró hatalom bécsi embereivel.

Róla hiába kiabálták volna, hogy áruló.

Élő alakját nem teheték el láb alól, csak holttestét lehetett elsikkasztani. Ezt ugyan csak megkísérették.

Szerény temetéséhez a nemzet adta a költséget. Ezt kierőszakolta a vajda s a függetlenségi párt.

De hát adott-e neki mást is a nemzet?

Adott.

De hogy mit adott és miként adta: el kell azt mondanom. Tanuljanak belőle azok, a kik a mi országunk kormányzását csak messziről ismerik, e kormányzásnak titkait pedig sehogyse ismerik.

Az én dicső barátom Klapka, életének utolsó husz esztendejében gyakran küzködött már anyagi gondokkal. Mikor Olaszországban laktam s mikor Párisba költöztem is családommal: gyakran összejöttünk. Időnkint nagyon sok pénze volt. De a pénzzel csak úgy nem tudott bánni, mint én magam. Én semmiféle pénzszerzéshez és kenyérkeresethez nem értettem, de sok milliós örökségem mindig előttem állt. Ő rá semmi örökség se nézett, de ő meg hatalmas terveivel, nagy eszméivel s nagy összeköttetéseivel tudott pénzt szerezni. A szultán mindig nagy pártfogója volt. Csakhogy a pénz meg nem maradt nála. Oly jólelkű s oly lágyszívű volt, hogy osztotta a pénzt boldognak, boldogtalannak.

Az 1872-ik évi országgyűlésre már nem vállalt képviselőséget. Barátai már ekkor tanakodtak a fölött, hogy őt, mint függetlenségi harczunk egyik nagy és dicsőséges hőseit a nemzetnek kellene megjutalmazni. A hálás nemzetnek!

Hálás nemzet!

Hiszen igaz; a jó magyar nép lelke nemes s szive gyöngéd és fenséges érzésekkel van telve jó fiaai, hű vezérei, dicső nagyjai iránt. Csakhogy a népnek vezetők kellenek.

De a kik az ország kormányában a nemzetet vezetnék: azoknak nem a nemzet parancsol, hanem valaki más.

Én bizony a hálás nemzet jutalmáról, a mióta eszemet tudom, semmit se tudok. Valami nagy dolgot legalább nem.

Az igaz, hogy gyerek koromban nagy pompával temettük el Vörösmartyt s azután később Palóczy Lászlót és Teleky László grófot. Az is igaz, hogy nagybátyámnak gróf Batthiányi Lajosnak hamvait országos diszszel vittük át a Kerepesi-temetőbe, Deák Ferencz temetése pedig világhírű is volt. Ott voltam mindenütt. A temetési költséget a nemzet viselte. Láttam és hallottam. S a temetési költség föl is rugott egy vagy két ezer forintra. Deáké belekerült hat ezer forintba. Palóczy-é, Teleky-é négy-öt ezer forintba. Szép pénz. Igaz, hogy a nagy urak, a főrendek multságára, holmi lófuttatási díjra ad a nemzet több mint száz ezer forintot s ezt oda adja minden évben s oda adja törvény alapján, országos költségvetésbe fölvéve s a képviselőházban

fenkölt és hangulatos szónoklatokban megszavazva. De hát ez egészen más. Futó ló és futtató főrend költséges mulatság. Deák, Palóczy, Vörösmarty holtteste pedig se nem ló, se nem főrend. Mértéket, öszhangot, törvényt kell tartani mindenben. Kossuth temetésére még annyit se adhatott, mert épen semmit se adhatott az országgyűlés. Azért azt is csak eltemettük valahogy.

Elvégre is más a temetés s más az életben adott nemzeti jutalom.

Minő szép tünemény lett volna az, ha a nemzet kormánya a király jóváhagyó szava mellett törvényjavaslatot terjeszt a képviselőház elé, melyben javasolja a nemzetnek, hogy emlékezzék meg a nagy csaták hőseiről és vértanúiról, a hadvezérekről és azok özvegyeiről, vesse föl érdemeiket az ország törvényeinek örök lapjaira s szentséges nemzeti hála gyanánt nyújtson nekik megérdemlett méltó jutalmat.

Diszes nemzeti köntösben jöttek volna föl a nemzet tanácsába az ország kormányzói s a népnek választott képviselői. S vita nélkül, örömkönyek közt s a szivből jövő hangok harsogó viharával fogadták volna el a törvényt. A fölséges király ott várta volna budavári palotájában a tanácskozás eredményét s ott várta volna az ország főrendeit, az egyházak főpapjait, a nemzet választottjait, hogy kezükből átvegye a döntést s apai érzéssel szentesítse azt. Fején a szent korona, vállain szent király palástja, szemeiben minden szentnél drágább honfiköny!

Bolond beszéd! Buta képzelődés! Részeg agynak

álmadozása! Mintha a magyar országgyűlésnek az volna feladata, hogy a magyar nemzet szíve szerint hozzon törvényeket!

— — Hiszen hozunk mi törvényt! Hiszen adunk mi nemzeti jutalmat!

Hiszen ott van Mangelberger Jakab és Dürnsteini Schweiger Lajos két zsandárgenerális, a ki az ötvenes években nyaggatta, szidta, üldözte a magyart: adunk mi ezeknek nagy nyugdíjat.

Ott van Kempen-Fichtenstam táborszernagy özvegye s ott vannak Hohenbruck és Wernekingh méltóságos udvari tanácsosok, a kik a magyar nemzet letiportatásának éveiben a rendőrség főnökei voltak s annyi jó hazafit juttattak koldusbotra, börtön fenekére s akasztófa tetejére. Nagyon tekintélyes összeget adunk nekik évenként.

Ott vannak az udvari kanczellárok, Forgách Antal, Mazuranics János, Zichy Hermán, Privitzer István, a kik Magyarországot tüzzel-vassal be akarták olvasztani az Alsó- és Felső-Ausztria nevű tartományokba, — készséggel jutalmazzuk mi ezeket nyolcz-tíz ezer forinttal évenként.

Ők a császárnak tettek szolgálatot, hű szolgák voltak, pusztították a tintát és a magyar ember véréét és vagyonát: arra való az ország, hogy őket megjutalmazza.

Hanem a ki a nemzetnek volt hű szolgálója, jó fia, vitéz katonája, dicső hőse: azt megjutalmazni szegények vagyunk.

Ott van az országgyűlés iratai közt egy kimutatás, talán nyolcz-tíz ezer ember neve van benne felsorolva,

kicsiny és nagy emberek nevei. Megrontásunkra tört valamennyi. Ezek számára a nyugdíjat, a kegydíjat, a nemzeti jutalmat az országgyűlés szavazza meg nyíltan. Fáradtságuk elismerést nyer, nevük a törvény lapjain. Minden száz közt, ha egy a magyar nevű ember. Nem is lakik országunkban egy se. Másutt költik a mi pénzünket.

De hát fizess magyar!

Klapka soha se kért nemzeti jutalmat. Barátai tűnődtek, nem ő. És a miniszterelnökök: Lónyay, Szlávy, Bittó, Tisza. Végre öt vagy hat ezer forintban meghatározták évi jutalmát. De úgy, hogy a nemzet ezt valahogy meg ne tudja.

A rendelkezési alap az a forrás, a melyből az ily jutalomhoz meritik a pénzt. A kormány elnöke elhatározza, kényes esetekben a királynak bejelenti s ha a király jóváhagyja: akkor a jutalom kiadása a kormány későbbi s másik elnökének is erkölcsileg kötelessége.

De hát jutalom ez? S ha jutalom: a nemzet adja ezt? Az a nemzet, a mely erről nem is tud semmit?

S azután mennyi furcsa jutalom, díjazás és »megfizetés« esik abból a számadáson kívül eső pénzből! Szerencse, hogy a kormányok elnökei magukkal visznek s elégetnek minden írást. Soha se tudja meg se ellenség, se jó barát, hogy hova lesz annak a pénznek legnagyobb része.

Az én dicső emlékü barátom hol fölvette, hol másnak adta ezt a pénzt. De öreg korára mégis elfogadta,

a mikor már aggság és betegség elhitették vele, hogy
ugy sem sokat ér az élet.

Oh ti dicsők, ti nagy lelkek, ti nemzeti hősök, a
kiknek alakja messze jövőendőbe bevilágít: milyen jó
az nektek, hogy ti is oda juttok a föld alá! És milyen
jó az mi nekünk is! Hálátlanoknak legalább nem kell
tovább lennünk. Csak elmulástok napjáig!

AMELI HALÁLA.

(Feleségem betegségei 1886-tól kezdve. — Megkapja a rákot. — A Gellért tetején. — Fifi kutyám. — A halál. — A részvét. — A temetés. — Jegyzet: A puszta sír.)

Szegény Ameli, bizony csak meg kellett nekem tőle válnom utoljára is. Majdnem negyed századon át éltem vele boldogan. Házas életünk belső nyugalját sohase zavarta meg semmi. Jött a betegség, jött a halál. Halál ellen nincs orvosság, azt mondja a példabeszéd. Nincs bizony se orvosság, se orvos. Pedig én ugyancsak gondosan kerestem mindkettőt.

Most már nyugodtabban tudok beszélni haláláról. Volt idő s hetekig, hónapokig tartott az az idő, a mikor szentül meg voltam arról győződve, hogy Ameli után én is elpusztulok. Vagy egy vagy más módon, de utána megyek magam is. Most is alig tudok magamnak számot adni arról, miként tudtam én annyira csillapodni, annyira feledkezni. Szegény grófné, bizony gyöngé voltam, bizony hűtelen voltam én az ő emlékezetéhez!

1886-ban mellhártyagyuladást kapott. E betegsége nagyon fájdalmas volt. Sokat szenvedett miatta. Futkostam az orvosokhoz. Magam is benne voltam abban

az ostoba képzelgésben, hogy a budapesti orvosnál különb a bécsi orvos. Mintha a betegség és az orvosi tudomány és a patika más volna Bécsben, mint nálunk. Ez már magyar hülyeség. Bécsben a császár, Bécsben nyomják a bankjegyet, Bécsben van a katonai hatalom és a sok mindenféle vállalat, pénzügyintézet, divatcikk, orfeum, dorbézoló alkalom; — az ostoba közönség azt hiszi, ott kell lenni az orvosi tudománynak is. Én is ilyen közönség voltam, de a mi a legfurcsább, még a budapesti orvosok is csak efféle közönség.

A grófnét bécsi orvossal gyógyítottam. Valami dr. Kahler tanár volt az orvosa. A mellhártyagyuladásból ki is gyógyult a grófné, ha ugyan igazán kigyógyult. A tanárnak legalább elhittük a gyógyulást. Jó modoru, kedves ember volt ez a tanár.

Az 1887-ik év elejét egész májusig itthon töltöttük Andrássy-uti lakásunkon. A harmadik emeletre följárni bizony nehéz volt már a grófnőnek. Májusban Párisba mentünk. Itt — talán utoljára — még jó napokat töltött a grófné. Majdnem négy éve nem látta Párist. Néha oly jó kedve volt, mint fiatalsága napjaiban. Francia és angol barátaink bókjaikkal halmozták el. Bonbonnel öreg párduczvadász barátom azt mondta, ő is Magyarországra jön megifjodni, ha sokáig nézi a grófnőt.

Mind nem ért ez semmit. A választások és az országgyűlés miatt haza kellett jönnünk. S itthon Ameli egészségét újabb zavarok fenyegették.

Az 1887 és 1888 közti télen olyan jelek mutatkoztak,

mintha áldott állapotba jutott volna. Megint Bécsben töltött pár hónapot. Az orvosok lehetőknek mondták a családi örömet. Szegény grófné ugy örült, mint a gyerek a fényes ajándéknak. Én is örültem. Nőm kedély-állapota ellenállhatatlanul vonta magával az enyémet. Sehogy se szerettem volna, hogy engem papucshősnek tartson valaki, de az igaz, hogy mást gondolni, mást cselekedni s másként érezni, mint nőm, se nem tudtam, se nem akartam. De nem is mertem.

A megjövendőlt családi örömből semmi se lett. Csak istentelen gyomorhurut és bélgyöngöseség. Koritnyiczára kellett menni a grófnőnek, hol Róth és Ormay orvosok, gyöngédséges modoru derék férfiak felügyelete alatt egészen meggyógyult. Kitűnő vize van ennek az apró fürdőnek. De sok karlsbadi és gasteini és reichenhalli betegséget tudna ez a fürdő sokkal jobban elpusztítani! De sok egészséget sokkal jobban helyreállítani!

1891-ben a nyár legmelegebb részét otthon kellett töltenünk. Ekkor volt a parlamentben a nagy államosítási háboru. Nagy kedvünk lett volna Szápáry Gyula grófot megbuktatni. Ő volt a miniszterelnök. Horváth Adával együtt én voltam a függetlenségi párt egyik vitarendezője. Hónapokig tartott a vita s az órhelyet elhagynunk nem lehetett. Csak augusztusban állott be a nyári szünet. Ekkor vettük észre egész biztossággal, hogy a grófnő mellén valami nagy betegség készül.

Megint Bécsbe futottunk Mosetig Moorhof orvoshoz, a sebészet tanárához. Európai hírü tudós volt, holmi sebészettani szereket, jodoformot, methylviolet befecs-

kendezést ő alkalmazott először. Azt mondták: csodákat tud mivelni. Gondosan megvizsgálta a grófnőt s emlőrákot fedezett föl nála.

Igaz, hogy ezt először házi orvosunk fedezte föl. Házi orvosunk ekkor már egy év óta egy jókedvű fiatal orvos volt: Reiner Ede. Élénk modoru, jó kedvű fiu, az öreg vajda ajánlotta nekem, korábban a zsidó kórháznak volt jeles orvosa, az Abbázia kávéházban ismerkedtem meg vele, mindig a vajda társaságában volt, azért elneveztük Bolfrasnak s ez a név rajta is maradt. Nem neheztelt érte. Hiszen Ferencz József ő felsége is akárhova utazik, segéde Bolfras mindig vele jár. Innen eredt az én orvosom dévaj mellékneve is.

Reiner Ede 1891 elején átkozott influenza betegségből gyógyította ki a grófnőt, még pedig gyorsan és nagy ügyességgel. De azután nem sokára észrevette, hogy a grófnő mellén valami veszedelmes keményedés vagy daganat kezd képződni s nekem nagy bizalmasan megsugta, hogy ő úgy látja s attól fél, ez nem egyéb, mint rák.

Rák!

Átkozott betegség. Ebben halt el idő előtt nagy Napoleon is. S a mi épen különös, az én nemzetiségemnek is családi betegsége a rák. Gyerekkoromban úgy hallottam, dédanyám báró Harruckern Jozefa oltotta be a családba s már öreg apám is ebben pusztult volna el. Bizonyos, hogy apám is s Gyula és Viktor testvérbátyám is ebben szenvedtek.

Hejh édes jó Ameli, ha neked rákod van: akkor

csakugyan beillettél a gróf Károlyiak családjába. Akkor csakugyan kár volt miattad annyi családi zenebonát csinálni. Akkor a te véred is csak olyan kék vér, mint akárkié lehet. Mert hiszen a rák nem tud különbséget tenni a büszke Károlyi grófok vére és a te véred közt. A rák pedig kényes szörnyeteg.

Fiatal házi orvosunk sehogy se ellenezte Mosetig Moorhof bécsi tanár tudományának igénybe vételét. De hát mit ért az a tudomány is? Azt a methylviolettet ugyancsak föcskendezte be a bőr alá, a daganat mintha kisebb lett volna, de azért csak terjedt annak a ráknak »rosszindulata« utóbb a májra is s gyomor körüli mirigyekre is.

Az emlőrákot ki szokták metszeni. A grófnő ezt meg nem engedte. Vele nem közöltük baja természetét s ő soha egy pillanatig se hitte, hogy baja halálos. Még halála előtt néhány perczcel is biztos felgyógyulásáról ábrándozott. S az én hangulatom is az volt, a mi az övé. Neki jobban hittem, mint az orvosnak.

Az 1892-iki tavaszt már nagy betegen élte át. A methylvioletten semmit se használt, házi orvosunk nagy vitájára végül Mosetig tanár is belátta ezt. A házi orvos édes tejjel, aludt tejjel, kefirrel s a nagy fájdalmak ellen morfinnal táplálgatta a grófnőt.

A tavasz végén magam is ebül voltam. Engem is sok mindenféle alávaló nyavalya megkörményékezett, a mint ezt később elbeszélem. Különösen bántott ekkor a nehéz légzés, alig tudtam már zihálni is. Az orvos légváltozást ajánlott.

Könnyű ezt tanácsolni. De én a grófnőt el nem hagyom, se azt a beteg nőt messze nem szállíthatom. Hiszen nem volt már jártányi ereje sem. Csak feküdni tudott. Oly sovány és átlátszó volt már szegény, szinte halálra vált.

Menjünk a Gellérthegyre !

Igaz. Közel van. Magaslat. A levegője tiszta. Budapesten tiz szél közül kilencz nyugatról vagy északnyugatról fuj ; a gyárak füstjét, a nagy város szennyes páráju levegőjét soha nem hozza a Gellérthegy felé. Ha más világvárosnak ily közelben ily ragyogó szépségű magaslata volna !

Kibéreltem Vargha László orvos nyaralóját. Ott van a budai várra néző oldalon. A látás csodálatos szép onnan. A várra, a Dunára, a Margitszigetre, a Jánoshegyre, a Szemlőre, a völgyek és ormok messzeségébe. Micsoda koldus sivárság ehhez a római Monte Pincio annyiszor leírt minden tájszépsége !

A mentők szállították föl a grófnőt.

Fölvittem a szükséges személyzetet is. Rózát, a grófnő kedvelt komornáját. Azután Józsi inasomat. Szakácsnét, szobalányt. Semmiképen el nem hagytam volna pedig Fifit, kis vörös kutyámat. Hézagossá lett volna a család e nélkül.

Sátrat készítettem a villa kis udvarán. Ez alá toltuk a grófnő kis kocsiját, melyen feküdni szokott. Öltözékére ekkor is nagy gondot fordított, mint egész életében mindig. Szép idomu piczi lábaira ide is Párisból rendelte meg czipőit.

Itt fogadta barátainkat. Társalgása még mindig élénk volt. Még jó kedve is volt igen gyakran. A vajdával is egészen kibékült utoljára.

Ennek története van.

A grófnő minden áron meg akarta ujítani testvéreim ellen a nagy örökségi pert, a vajda pedig ezt sehogy se akarta. Ugy okoskodott, hogy 32 ezer forintnyi biztos jövedelmünkből türhető kényelemmel megélhetünk, ha pedig a pört megindítjuk, jövedelmünk nyomban megcsönkul 15 ezer forinttal s a mi marad is, pörrel kell behajtani. A grófnő tehát mindig zsémbeskedett, a vajda ritkán is jött hozzánk s a grófnő kijelentette, hogy csak akkor békül ki vele, ha már a pört megindította.

Ott a hegyen különösen sürgette a pört. Előhozta minden nap. Végre úgy segítettünk a dolgon, hogy elhitettük vele, hogy a pört már csakugyan megindította.

Látni akarta a periratokat.

Izidor barátunk összekalapált egy borzasztó hosszú keresetlevelet s a régi pörből kivett egy ötven ivnyi replikát s fölvitte a hegyre s megmutatta.

— Olvassa kérem. Hallani akarom!

Izidor barátunk tehát neki állt s olvasta óra számra, nap számra, hét számra a megbolondult pör iratait. A haldokló asszony nyugodtan hallgatta. Néha el is szunyókált rajta. Néha összeszidta a vajdát a sok ákombákombak miatt.

De a mikor feljött a vajda, mégis édes mosolylyal

fogadta s csókra nyujtotta kezét. Azt a kezét, melynek már elhervadt minden szépsége s melynek bőre már fényes volt, mintha más világ hintette volna rá sugarát. Azt a kezét, melyet én híres művész mintázatában karrarai márványból most is őrzök.

Házi orvosunk s Izidor barátunk feljött minden nap. Gyakran feljött Herman Ottó s Hentaller Lajos is.

Rokonaim közül nem jött hozzánk senki.

S elmaradt a főrendi világ minden tagja. Annyi gyermekpajtás, annyi jó barát egykoron! Bujdosásom korából annyi mulató társam! Elmaradtak mind.

Kis kutyám Fifi, az mind végig hiven teljesítette bajtársi kötelességét.

A Gellérthegy nyáron tele van szunyoggal. Apró, barnás-sárga szunyogfaj ez, döngicsélő hangját alig lehet hallani, de sok s minden árnyékos hely tele van vele. A hova a nap süt: oda nem megy, de oda az ember se megy. Csipését ugyancsak megérzi az ember.

Fifi kutyám állandó harcban állt a szunyogokkal. Meg nem foghattam, hogyan bujtak rövid, de sűrű szőre közé. Leste őket s ha közel jöttek hozzá, serényen el-elkapta őket.

A grófnőt is bántották. Mozdulatlanul feküdt a tolókocsiból álló betegágyán sátram alatt. Csak szemeinek szépsége maradt meg végig. A szunyogcsipést alig látszott érezni, vagy már arra is gyöngé és erőtlen volt, hogy magáról a szunyogot elkergesse. Vagy Róza, vagy én álltunk mellette, hogy megvédjük amaz apró fenevadaktól.

De ha mi nem voltunk ott: ott volt Fifi kutyám. Menten felugrott fejéhez s leült a vánkásra arcza mellé s nagy gonddal őrködött, hogy se szunyog, se légy ne jusson közelébe.

Mégis volt önzés Fifiben, pedig egyébként sok nemes erkölcs lakott benne. Hiába, az emberek közt a kutya is csak elszokja az önzést. Ha egyidőben közelgetett egyik szunyog ő hozzá s a másik a grófnőhöz, háromszor-négyszer is oda fordult hol az egyikhez, hol a másikhoz. Tűnődött kis ideig, melyiket kapja el előbb. De rendesen azt kapta el először, a melyik őt fenyegette és csak azután kapta el azt, a melyik a grófnőt fenyegette.

Ime az önzés még a kutyában is. Mit várjunk hát az emberektől?

Magam se voltam különb. Sok mindenféle betegségem mintha elvágta volna ott a hegyen. Hörgő hurutom elmúlt, nehéz légzésem elmúlt, mindenféle fájások, nyilallások elmaradtak s alig töltöttünk ott tizennégy napot, már hegynek fölfelé is tudtam mászkálni. Rossz, meredek, régi világból való ut vezetett föl a nyaralóhoz valami Orom-utczán, Gellért-utczán keresztül s már nem állott el lélekzetem, ha fölfelé gyalogoltam. Hatalmas étvágyam is támadt; ettem, mint a farkas.

S én mind ennek örülni tudtam. Holott napról-napra jól láttam, hogy Amelihoz óráról-órára közelget a halál. Ime önzésünk, gyöngeségünk! Miért szidtam volna meg tehát Fifi kutyámat önzéseért?

Julius tizedikén már nagyon rosszul volt a grófnő.

Nem figyelt már Izidor barátunk kusza replikáira. Hol az ágyba kívánczolt, hol tolókosijára. Negyed óráról negyed órára vagy a szobában, vagy a szabadban akart lenni. Bármily gyöngéden emeltük: nagy fájdalmat érzett. Egyszer-másszor ki-kitört könnye, de ennek okát nem mondta meg. Orvosunkkal abban állapodtam meg, hogy másnap, 11-én, az egyik híres fővárosi orvost tanácskozássra hívjuk meg.

Meg is hívtuk. Nevét minek mondanám meg. Déli tizenegy és tizenkét óra közt jött fel. Szegény Ameli már alig tudott szólni, de látszott szemein, hogy örül az orvosok figyelmének. Még akkor is bizott az élet-hez. A híres orvos megnézte, szívdobogását meghallgatta, a beteget biztató szóval ámitgatta, aztán házi-orvosunkkal tanácskozott. Nekem határozottan azt mondta, hogy pár hét is elmulik, mire a közvetlen veszély beáll.

Ő elment s utána pár óra múlva odasompolygott a halál, a mint házi-orvosunk jól sejtette.

Ezért nem mondom meg ama híres orvos nevét. Hisz a többi híres tanár se tudósabb. Miért mulassanak egyedül az ő rovására?

Talán pár kanálnyi erős levest s nagyon kevés tejet evett a nagy beteg.

Gyönyörű idő volt. Pazarul szórta ránk sugarait a déli nap. Aranyban fürdött körülöttünk az ég és a föld s mosolygott ránk a nagyváros, a messzeség s az egész világ. A híres orvos eltávozta után én megregeliztem s kimentem a sátor alá dohányozni. Egy óra

tájban hozzám jött a komorna s azt mondta, hogy a grófnő a szabadba kívánczik. Bementem. A grófnő nem szólt, csak az ajtó felé nézett. Párnájával együtt áttettük a kocsira. Oly könnyű volt, mint a pehely. Csak a lelke élt még s lázban égő két szeme.

Néhány perczig volt kint. Csak épen még utoljára látni akarta a napfényes világot. Ujra be kellett vinnünk ágyába. Szemeit lehunyta, mintha aludnék.

Három óra tájban nagyon nyugtalan kezdett lenni. Fejét jobbra-balra fordítá s kezeit többször fölemelte. Mintha nehéz légzés kezdődött volna nála. Fifi kutyám felugrott az ágyra s nézte mereven urnőjét.

Egyszer odament hozzá s elkezdte kezefejét és nyakát, arcát szeliden nyalogatni. Mintha anyaállat tenné kis csecsemőjével. Nyilvánvaló volt, hogy kedveskedni akar, hogy nagy fájdalmát enyhíteni akarja. Boldogtalan kis állat, mit ér a haldoklónak már a te együgyű kedveskedésed?

Egyszerre, mintha nyilból lőtték volna ki, leugrott a kutya az ágyról, oda futott hozzám, fölágaskodott kezemhez s elkezdett nyöszörögni s kezemet nyaldosta.

Mit akar az a kutya? Miért hagyta ez el azt a nagy beteget?

Oda futok az ágyhoz. Az én édes nagy betegem halott volt. A mint lelke elröppent, a kutya abban a pillanatban futott hozzám hirt adni s engem vigasztalni. S tudott némileg vigasztalni. Rettenetes fájdalom fogott el. Sirni egész életemben nem igen tudtam, de ekkor fuldokló zokogás vett rajtam erőt. Lerogytam a sátor

alatt egy székre s két kezemre támasztottam fejemet. Az az oktalan állat oda jött hozzám s addig nyaldosta szeliden arczomat, míg csak magamhoz nem jöttem.

Két halottam volt már tehát. Az első Endre fiam, a második: feleségem. Akkora elszántság vett rajtam erőt, hogy el akartam magamat emészteni. Barátaim elrejtettek előlem pisztolyt, tört, minden ártalmas szer-számot. Csak a vajda hozott először észre a maga kurucz észjárásával egy pillanatra.

— Semmi bolondság jó Gáborom! Első kötelesség: kedves halottadat eltemetni. Azután majd beszéljünk másról is.

Igaza volt.

El is ment rögtön családomhoz. Fölkereste Körmendyt, apám titkárát s főügyészét s kért tőle pénzt a szükséges költségekre. Jól tudta a vajda, hogy nekem soha sincs fölösleges pénzem. De most az egyszer testvéreim se fukarkodtak. A vajda tizezer forintot hozott a temetés költségeire.

A részvét nagy volt balsorsom iránt. Ha oly mélyen nem érzem veszteségemet: azt kellett volna gondolnom, hogy ime: én valaki vagyok.

Olasz-, Francia- és Spanyolország földről minden jó barátom fölkeresett levélben vagy táviratban. Köztük hires férfiak, mint Pasteur, a párisi Rothschild s a francia és olasz parlament nem egy jeles tagja. A Jéru-sálemben megmentett spanyol bankár, londoni fogságom két bajtársa s frankfurti bankár barátom is, afrikai és ázsiai utazó pajtásom.

De részvétiratot kaptam Szentpétervárról is III. Sándor csár nevében udvarmesterétől. Mikor a csár még trónörökös volt: két ebéden voltam vele együtt nagyon szűk és bizalmas körben. 1880-ban volt ez Párisban. Véletlenül találkoztam vele egyik étteremben. Asztalom az ő asztala mellé esett. Társaságának egyik tagja figyelmeztette őt rám. Fölkelt, hozzám lépett, bemutatta magát s meghitt asztalához.

— Köszönöm fenség, elfogadom, de oly föltétel alatt, hogy én is viszonzhassam vendégszeretetét.

— Köszönöm kedves Károlyi, szívesen elfogadom.

Ez két izben történt. Másod izben már kemény harcot vívtunk a számla dolgában s csak nagy nehezen tudott maga a czárevics lefegyverezni azzal az ígérettel, hogy legközelebb az én vendégem lesz. De hirtelen el kellett utaznia. Szíves hangu levélben bucsuzott el tőlem. Levele ma is meg van irataim közt.

Anyám is kedves levelet írt s szép koszorut küldött. De visszairtam neki, hogy jobb lesz, ha nem jön el a temetésre. Nem akartam, hogy gyöngének vagy indulatosnak lásson.

Pista öcsém távirata csak egy szóból állt. »Pipkád«. Gyerekkorunkban nagyon szerettük egymást s én őt csak Pipka néven neveztem. Nagyon jól esett akkor ez az egyszavu távirata. Palma hugom a fájdalomban is édes levéllel keresett föl. Sokat könyeztem levelére.

Főrendi barátaim megint távollétükkel »tündököltek«. Csak a jó Zichy Jenő gróf emlékezett meg rólam. Hóbortos fiu, de hozzám mindig volt szive. Báró Bánffy

Dezső képviselőházi elnök részvétirata is jól esett. Gyürky Ábris gróf még a temetésre is eljött, nem röstelt felmászni a Gellérthegyre. A főrendi hölgyek közül csak Batthyányi Gézáné unokatestvéremnek s Orczy Sarolta bárónőnek jutottam eszébe. Hálás érzést támasztottak bennem. A függetlenségi párt is szerkesztett egy jegyzőkönyvet s Pázmándy Dinkó sántikált föl vele hozzám a hegyre.

Tett ő más szolgálatot is.

A ravatalt a hegyen állítottuk fel. Papot látni nem akartam. A boldogult grófnő Olaszországban kimondhatatlan gyűlöletet érzett a papok iránt. Érzése soha nem szelidült meg. Halála előtt pár nappal is lelkemre kötötte, hogy őt se füstölővel, se szentelt vízzel, se ezirkumdedérummal ne zaklassák.

Másnap kinézünk a kapun s ime három pap jön fölfelé a hegyi uton. A jó lelkű Krisztinavárosi plébános jött harmadmagával. Valahogy értesült a grófnő haláláról s elindult hozzám, hogy a temetésnél szent és buzgó közreműködését följánlja.

Nem akartam. Ameli utolsó akaratát szentül meg kellett tartanom. Dinkót kértem, menjen a papok elé s végezzen velök.

Végzett is. Ugy elkergette mind a hármat, sohase láttam őket azóta.

A vajda tartott beszédet a ravatal mellett. A beszéd így szólt:

»Először meghal, a kit szerettünk. Néma lesz az ajk, kihül a sziv, kialszik a szemek édes sugára, hideggé és

merevvé lesz a tetem. Elvisszük a temetőbe, letesszük a sirba, földet hányunk koporsója fölé, virágot ültetünk sirhalmára s emlékkövet örökálló fejéhez.«

»Azután meghalunk mi, a kik szeretttünk. Évek mulnak, évtizedek mulnak, el-eljárunk a temetőbe; megnézzük sirját, megnézzük nevét s könnyünk és áldásunk hull emlékezetére, a kit szeretttünk. De minden évben elmulik közülünk is egy vagy kettő s te is jó Gáborom, lelkemnek igaz barátja, egykor majd lehajtod fejedet, könyved kiszárad s beteg szived mozdulatlanrá válik. Nem kell többé elmenned a temetőbe, hiszen ott lesz már örök tanyád.«

»Azután elhervad a virág, beomlik a sirhalom s elporlik utóbb az emlékkő is. Siriratának aranyos betűjét fakóvá teszi az idő hatalma s nem tudja azt többé senki elolvasni. Hisz a kik szerettek és a kit szerettek: porrá váltak egyaránt. Porrá vált maga az emlékkő is. De minek is az emlékkő, mikor már senki sincs, a ki emlékezzék?«

»Mi marad meg tehát örökké?«

»A szeretet. Elporlott szivekből átszáll az élő szivekbe s boldoggá teszi azt a nemzedéket, mely nevét se tudja annak, a ki azt nagy lelke öröksége gyanánt hagyta hátra.«

»Imhol jó Gáborom — életednek társa, szivednek fele, örömödnék és bánatodnak osztályosa itt a koporsóban: mintha téged el akarna hagyni örökre. De gyötrő kétség ne bántsa lelkedet. Itt hagyja nálad szeretetét. Gazdagabb lesz szived az ő édes emlékezetével. Bánatodat, fájdalomadat, könnyeid hullását szüntesse meg az az emlékezet«.

»Nőd és hazád: ezt a kettőt szeretted. Értük éltél, értük fáradoztál. Az egyiket elvesztetted, de megmaradt a másik. Azé legyen most már minden szerelmed, a ki megmaradt. Erre intett, erre buzditott, asszonylelkének egész lángolásával erre hevitett a te nemes halottad is. Élő hazádnak igaz szerelme s holt feleségednek édes emléke legyen vigasztalásod. És legyen a mi forró áldásunk, melylyel téged is, halottad emlékét is a szívrünkbe zárjuk.«

Ez a beszéd nagyon meghatott engem is, de barátaimat is, kik a temetésre eljöttek. A beszéd még talán szebb és tartalmasabb volt, mint a hogy nekem följegyezték s nagyon meglepett mindenkit, mert a vajdát csak ott kérték föl halotti beszéd tartására s neki még öt percznyi ideje se volt, hogy a fölött gondolkozzék.

Én ugyan ismertem már a vajdát s nem csodálkoztam beszédén, de később mégis megkérdeztem tőle: egészen rögtönzött volt-e beszéde, vagy a fölött már előre gondolkozott? A vajda aztán fölvilágosított:

— Rögtönözni csak ostobaságot lehet, de eszmét, gondolatot, elveket, intézményeket nem lehet. Még kevésbbé készül rögtönözve az eszmének oly alakja, mely művészi s mely a hallgatóban azt a hangulatot kelti, azt az érzést és elhatározást szítja föl, a melyre a szónok egyenesen törekedett. Az eszmének és gondolatnak már élni kellett a szónok lelkében, sőt művészi alakjának is készen kellett lennie. A melyik beszéd könyvekből, jegyzetekből, idézetek könyvéből készül: csonka, vagy bágyadt az rendszerint. Nálam a gondolatok ebben az alakban

már négy nap óta készen állottak, a nélkül, hogy a grófnő halálára gondoltam volna. Négy nap előtt »Perl öcsénk«-kel a régi Ferenczvárosi temetőben sétáltunk. Ott láttam a sok beomlott sirt s elporlott emlékkövet. A legtöbb emlékkő felirata már olvashatlan. Néhány-nak felirata nagyon megható volt. Hatvan-hetven év előtti legnagyobb költőink legszebb gondolatait ismer-tem föl a sirköveken. Különösen egy 18 éves szüzén s egy gyermektelenül elhalt ifju nőén. A szüzén ez a gondolat volt: »Tisztán születtem, tisztán mentem a föld alá, tisztán hajtom fejem az öröklét kebelére; — hol lesz boldogságom?« Az ifju nőén ez a gondolat volt: »Pártámért, szivemért, hűségemért Isten nem adott cserébe magzatot. Jutalmam legyen hű férjemnek rólam való megemlékezése.« Egyszerű, szép gondolatok, de gyönyörű versben megörökítve. Ott a temetőben jutott eszembe mindaz, a mit a boldogult grófnő fölött halotti beszédül elmondottam. Egy sirbolt is volt ott, melynek téglaboltozata már évek óta beomlott. Sirirata még meg volt az ajtó fölött. A gödröt telenőtte már a vadfü. Egy kis lányka valamelyik szomszédból vagy őrtanyából aludt a föben. Fölébresztettem, mert már bealkonyodott. E kis lányka láttára jutott eszembe, hogy az ő számára már semmi ragyogó emlékkő, semmi szép sirirat nem jelent semmit. De a királyi tetemek piramisa se jelentene. Hisz ő már az elporlott alakokból nem ismert senkit, sőt hiröket se hallotta. Így járunk pedig, édes Gáborom, mi is.

Igy magyarázta meg a vajda az ő beszédje eredetét.

Később ismét kiment »Perl öcsém«-mel ebbe a temetőbe, hogy egy csomó siriratot följegyezzen szórólszóra, de bizony a város akkorra már elárvereztette az összes korhadt sirköveket.

Ameli számára a Kerepesi-uti temetőben vettem sirhelyet. Magam mentem érte Gerlóczy polgármesterhez, a ki aztán gyorsan és szorgalmasan eljárta ügyemben. Szápáryhoz, a miniszterelnökhöz is magam mentem, hogy vigyázzon, a papok miatt bajom, késlekedésem ne legyen.

Nem is lett.

Szép sirhelyet találtam. Ha a főkapun bemegyünk s az uton egyenesen elmegyünk a kőfalig, a fal mellett bal felé, mindjárt ott van az a sirhely. Fekete mauthauzeni gránit-piramis az emlékkő, a sirgödröt faragott kövek földik be, a zárókő kissé dőlt fekvésben. Vaskerítés keríti.

Pázsitról, virágágyról nem gondoskodtam. Hiszen ha én nem leszek, ugy sem ápolja ezt a virágot senki.

Szép és nagy kísérete volt halottamnak. Amelit kevesen ismerték a fővárosban. Rokona senki se volt a fővárosban. Az én rokonaim közül se jött el a temetésre senki. Nem busultam miatta. Barátaim, a kik a fővárosban voltak még, mind ott voltak. Kivált az én kedves és ifju ujságíró barátaim. Minő jó fiuk ezek! Csak ők tudnak még lelkesülni, csak ők tudnak még igazán ragaszkodni. Minő üres, sivár, számító, aszú lelkek ő mellettük az »ország nagyjai«, a kiket pedig egyedül csak ők tesznek az ország nagyjaivá. Az ő

tolluk és szegénységük nélkül de semmire se való ember maradna a nagyok nagy része!

A temetőben, a zárókő megerősítése előtt, báró Kaas Ivor barátom mondott szép és érzékeny búcsubeszédet. Mindig szerettem őt. Az egyházpolitika miatt később ritkán találkoztunk. Mindig meg akart enni bennünket a vajdával együtt. De én azért változatlanul szerettem. A véderővita alatt, több mint egy éven át, együtt éreztünk és fáradoztunk. Erre mindig élénken emlékeztem.

Verses nagy művének egyes részeit könyv nélkül megtanultam valamikor.

A temetés után rögtön otthagytam a Gellérthegyi villát. Beköltöztem Andrássy-uti körtéri lakásomba. Barátaim itt naponként fölkerestek. Este kivált mindig együtt voltunk valamennyien.

Nőm ruhatára gazdag volt. Öltönydarabjai, piperezskéi, ékszerei kimondhatatlan fájdalmat okoztak. Kedves halottunk emlékezetében a fájdalom mellett van enyhülés is. De a mint egy-egy kedves tárgya szemünkbe ötlük, ha csak egy fogkefe, egy zsinórdarab, egy szalagocska is, mint a villám: úgy jön ránk a veszteség gondolata. S ez kínosan sajog sokáig.

Az én nappali szobámból, a teremből s az ebédlőből mindent eltörekedtem távolítani, a mi Amelinek kedves dolga volt. A hálósobába s a mellékszobákba zsufoltam össze mindent.

De minden nap kimentem sirjához. Se jó idő, se rossz idő, se tél, se nyár vissza nem tartott. Négy óra

után kocsira ültünk Izidorral s egy csokrot, egy nyíló virágot dobtunk a sirbolt födelére.

Mindig élő virágot.

A virág ott hervadozott. Ott gyült, ott szaporodott, ott növekedett halommá. Egy-egy szép csokor mily haloványnyá, mily szintelenné, mily kicsivé huzódott össze, a mikorra elszáradt. Mint maga szegény Amelim!

Néha erős szél vagy forgó szél zajongott a sir fölött. Zavarta, kergette, hajszolta a halomra nőtt hervadó virágokat. Engem nem bántott ez a tünemény. Még az se bántott, ha egy-egy csokrot a vaskerítésből kiragadott. Hiszen hozok én helyette ujat.

Arra igazán ügyeltem, hogy télen a hó el legyen a sirról és a csokrokról takarítva. Nem szerettem a havat látni Ameli fölött. Nem vagyok babonás, érzelgős sem, de mindig az az ösztön lepett meg: szegény Ameli fázik. Pedig magam fáztam, mikor a havat láttam.

Hanem az gyakran megtörtént, hogy mikor a szél kuszált a virágokat s én az új csokrot a sirfedő kőre hajítottam: a szél mintha rögtön elállt volna s a zaklatott virágok nyomban elnyugodtak volna. Tudom, hogy véletlen volt s a szél szeszélye s az én új virágom közt semmi összefüggés nem volt, de azért nekem ez mégis jól esett.

Fifi kutyám minden nap jelen volt ott velem. Beugrott a kerítésen. Végig nézegette, végig szaglálta az új és a régi virágokat s kereste rajtuk a kezem nyomát. Vagy talán keresett valamit, a mi porladó urnőjére emlékeztesse.

Egy időben igen rosszul voltam. Sziybaj, nehéz légzés, köszvény, oldalfájás, idegnyilallás majd megölt. A vajda rám szólt:

— Gábor, ma ne menj ki a temetőbe; szél van, hideg van, eső van, maradj itthon.

Nem fogadtam szót, nem tudtam otthon maradni. A vajda összeszidott.

— Ne haragudjál vajda. Majd meglátod, ha én nem leszek, soha egyetlen virágot nem lát többé Ameli sirja. Az lesz az egyedüli pusztasir abban a rengeteg temetőben.

* * *

Jegyzet.

— — Most én folytatom elhunyt barátom följegyzéseit.

Igaza volt. Az a sir ma pusztasir. A legárvább a temetőben.

A múlt évben, halála napján fölkerestem a sirt. A juliusi nap perzselő heve égetőn sütött a sirfedő kövekre. A fekete piramis s rajta az aranyos sirirat még üdén áll. A fényesre csiszolt gránit s az arany sokáig ellenáll a korhadásnak.

De a többi faragott kő már fakó, likacsos, töredező, avult. Se rajta, se körülötte semmi élet.

A fedélkő és a rács közti tér söpretnen, gondozatlan. Pázsitnak, virágnak, öntözésnek semmi nyoma. De azért nem disztelen. A szél tele hordja falevéllal. Nyárfalevél, apró czipruságacska, jázminlevél fürtje halom-

ban van ott. S ha kissé a multba andalog az ember lelke: a sok színü falevél úgy tűnik szemünk elé, mintha színes virágok gyűjteményét látnók. Halvány, bágadt, fakó színek. A hogy illenek a porladóhoz, a kire már nem emlékezik senki.

A szomszéd sirokban jobbra, balra a fal mellett gazdag urak, gazdag urnők alusszák örök álmukat. Fény és pompa, tisztaság és üdeség az emlékköveken. Hű rokon, szerető társ, gyöngéd emlékezet, szelid kéz nyomai mindenén. Az élő virágokon, a zöld pázsiton, a sötét cziprusok ágain.

De azért van élet gróf Károlyi Gáborné sirján is.

A hol a faragott kövek összeeresztvék: oda egy kis port hordott össze a szél. S fűmagot és virágmagot is vitt oda a porba. S a fűmag és virágmag kikelt. Szelid pörjés pázsitfű, cziczfark, törpe paréj, vad hajnalka éldegél ott a kövek eresztékeiben. Szerényen és szegényül, a hogy illik a szélhordta vad növényhez.

A cziczfark nem oly délczeg növény, mint a cziprusfa jegenyéje. Ez bizony igaz. De neked porrá vált asszony ott a föld alatt s neked dicsőült barátom ott messze tul a Tiszán, a főuri diszes katakombában: nektek most már egészen mindegy, akár a cziczfark, akár a cziprusfa.

Megnéztem azt a sirt most is, a mikor ez emlékiratok közlését ujból megkezdettem.

Most hó borította be az egész sirt. A fedőkövek nem látszottak. A szomszéd sirok mindegyikéről le volt seperve a hó. E sirnál a gondozásnak semmi nyoma.

Nem találtam hamarosan a sirra. Nem jó úton hajtattam be, kocsim eltévedt.

Egy temetőőrhoz fordultam.

— Tudja-e barátom, hol van gróf Károlyiné sirja?

— Tudom.

Felült a kocsira s egyenesen oda mentünk. A fekete gránit piramis most is tisztán és üdén állt ott. Csak vállain volt hó.

— Miért nem gondolnak néha erre a sirra is?

A temetőőr elbámult kérdésem.

— Nem a mi dolgunk az uram. De ha nem vétenék szómmal, nem maradt annak a jó grófnak senkije se, a ki pár forintot fordítana erre a sirra?

Elbámultam a temetőőr kérdésén. Mi köze ő neki ehhez?

EÖRVÖS KÁROLY.

ÉLJEN KOSSUTH LAJOS!

(Helfy Ignác és Kossuth atillája. — Mekkora volt Kossuth Lajos termete? — A Kormányzó úr szükségét lát. — A titkos segítség. — Brázay Kálmán. — Ruttkayné levele. — A vajda rögtön segít. — A Kossuth-bizottság. — Doktor Basso. — A gyűjtés.)

Elmult már annak ötven esztendeje, a mióta közpéldabeszéd mindenütt, a hol néhány jó magyar ember összejön: »Éljen Kossuth Lajos!«

Mi az igazság ebben a példabeszédben: ezt el kell mondanom.

Az 1891-ik év elején egyszer eljön hozzám Helfy Ignác.

Helfy Ignác képviselőtársam volt s a függetlenségi párthoz tartozott. Azt hitték róla általában, hogy ő is számüzött volt valamikor.

Nem volt számüzött. Ő a függetlenségi harcz idején nem volt itthon, hanem házi nevelő volt gróf Gyulay tábornoknál Olaszországban, többnyire Velenczében. Ügyes, mozgékony, tanulni szerető zsidó fiucska. Megtanult mindenféle zszurnaliszta nyelven: németül, olaszul, francziául, talán angolul is. Mikor a nevelőséget elhagyta: olasz ujságíró lett s egyuttal franczia és német lapok

levelezője. Én is megismerkedtem vele már a 60-as évek elején s először csakugyan a Kormányzó urnál találkoztam vele.

A Kormányzó úr megkedvelte ezt a kis barna embert s ellátta hírekkel. Három nagyhatalom kormányával állott naponkénti érintkezésben, ezen kívül Angliából s Magyarországból szakadatlanul kapta az értesüléseket, volt hát diplomáciai és politikai hire elég. Adhatott Helfynek tetszése szerint. S a kis ember tetszett neki. El lehet képzelni, minő súlyra tett szert a hirlapírók közt ez a kis ember. Utóbb egy magyar nyelvű hirlapot is szerkesztett Helfy. E hirlap neve volt: »Magyar Magyar.« Kettős magyar tehát. Soha se értettem, miért kettős magyar. Már itthon voltunk s képviselőtársak voltunk, mikor megkérdeztem tőle: mit jelent a »Magyar Magyar?« Azt felelte, ha van »Osztrák-Magyar«: mért ne lenne magyar magyar?

Bizony én most se értettem. Az én parlagi eszem szerint van osztrák is, van magyar is, de a kit én osztráknak tartok: azt ugyan magyarnak el nem fogadom; — a ki pedig igaz jó magyar ember, elég attól, ha egyszer magyar. A kétszeres magyart nem szeretem.

No de mindegy. Utóbb megnősült s elvett egy derék, szép, déli olasz barnaságu ifjú olasz nőt s ugy tudom, keresztyénné is lett a kedveért. De ebben nem vagyok bizonyos.

Az alkotmányos élet kezdetével 1867-ben vagy 1868-ban haza jött. De képviselőként akart haza jönni. Akkor már a Kormányzó urnak bizalmas embere volt, Baranyában

vagy hol megüresedett egy vidéki kerület. Helfyt meghívták jelöltnek. De hogyan jöjjön haza? Se atillája, se pörge kalapja, se sarkantyus csizmája. El nem hiszik róla, hogy ő számüzött, ha kvekkerben és czilinder kalapban jön haza. A mi jó függetlenségi magyar népünk komoly, higgadt, értelmes s tisztán és nemesen gondolkodó faj, a ki nem a ruhája és a bajusza után ítéli meg az embert, de egy-két búsmagyar mindenütt akadhat, a ki azt hiszi, hogy nem is igaz magyar, a kinek a bajusza nem arasznyi s dugóhuzó módjára nines kipödörve. Vagy a ki nem sarkantyus csizmában s nem bakonyi szürben jár. Vagy a ki czigarettet szí s gyufát használ aczél, kova, tapló helyett.

Hallhatott ilyesvalamit Helfy is s nagyban tépelődött a Kormányzó ur előtt, miként induljon ő már az esti vonattal mancseszter nadrágban, kivágott czipőben, kucséber kalapban és szürke zsaket kabátban programmbeszédet tartani? Mit szól majd ehhez a baranyai ős balpárt?

A Kormányzó ur megvigasztalta:

— Már édes Helfy, én darutollas süveget és czifra szürt ugyan nem adhatok, de úgy hiszem, nem is lesz rá szükség. Hanem adok egy levelet s odaadom atillámat. Ebben mentem ki Czeglédre, Nagy-Kőrösre, Kecs-kemétre, Szegedre a nemzetet fölkelteni, mikor Jellasics ránk tört. Ez volt diszruhám Kis-Ázsiában. Ebben jártam meg Angliát és Amerikát. Ebben fogadtak engem a szabad köztársaság nagyjai a fehér palotában. Ezt odaadom. Öltse fel s mondja meg választóinak: ez az

én atillám. Ha megkérdik: megírom nekik, hogy önnek igazsága van.

Igy történt.

Az az atilla Pesten készült 1848-ban. Ebben tette le a Kormányzó ur a miniszteri esküt is. Fekete finom posztó volt; ujjá kettős, ugynevezett Zrinyi-atilla volt, a felső ujjá bő, csak könyökig tartó, de hasitékja zsinórral, vitézkötéssel s gombbal ellátva. A szigetvári hős Zrinyi arczképén látható ez az atilla. Eredetileg kárniol gombok voltak rajta, de a bujdosás alatt a kárniol helyett fekete gombokat varratott rá a Kormányzó. Eltiprott nemzet bujdosó vezéréhez nem illett a fényesség.

Ezt öltötte föl Helfy. Ugy állt rajta, mintha nem egészen ő rá szabták volna.

Java életidejében a Kormányzó ur magas középtermetű, sudár növésű, délczeg alaku férfiú volt. Legalább is jó félfejjel magasabb, mint Helfy Ignác. Melle hatalmas domborodásu. Nem tudom, ebben a korban megmérték-e termete magasságát. Ha oly magas nem volt is, mint Ferencz fia, de azt hiszem: olyan magas mindenesetre volt, mint Lajos fia. Én becsültem mintegy 170 centiméter magasra.

Legalább én ezt mondtam a vajdának is holtteste mellett.

A halála után való napon délben ketten együtt jól megnéztük a ruhátlan holttestet. De a férfiú termetét megítélni akkor már nem lehetett.

A 92 éves kor sulya alatt önmaguktól is összezsugo-

rodtak a csontok és izmok. Azonkívül gerinczgörnyedés fejlődött ki nála az utolsó években. A felső test kissé jobb oldalra volt hajolva. S a mint ott előttünk feküdt hanyatt az asztalon, lábai is a térdnél kissé fel voltak huzva.

A vajda mégis megmérte annak a vonalnak a hosszát, mely az asztalon koponyája elejétől talpáig vonul. E vonal 146 czentiméternyi volt. De az aggság, görnyedtség, térdösszehuzódás legalább is 25 czentiméternyire rughatott.

Ez volt a vajda nézete.

De hát elvégre is akárhogy állott Helfyn a szigetvári hős Zrinyi atillája: mégis csak Kossuth Lajos természetét fődte egykor az az atilla. Posztóból és zsinórból állott az a ruhadarab. Holt és hitvány anyag az a posztó és az a zsinór. Nincsen annak szava. De a mikor az a jó baranyai nép megtudta, hogy az a ruha egykor Kossuth Lajosé volt: mindjárt elevenné és szózatossá vált az az ócska kelme. S beszélt a multról, multnak dicsőségéről, nagy napok emlékezetéről, nemzetünk nagyságáról, melynek nincs határa s nemzetünk gyászáról, melynek szintén nincs határa. Aggok, fiatalok, férfiak és asszonyok odamentek ahhoz az ócska kelméhez s csókjukkal és könyüikkel fűrösztötték azt meg. Mint valami szent jelet, valami szent lobogót. Mint a mohamedán a próféta zászlaját; mint a hívő keresztyén a szüz anya képét.

Szegény jó Helfy barátunk szentül hitte, hogy e nagy buzgóság mind neki szól. Neki ám! lett volna csak kucséber jakliban!

De mindegy. Jó fiu volt s jó függetlenségi ember, a hogy ereje hozta magával. Akár tőle, akár atillájától úgy elfutott a kormánypárti képviselőjelölt, talán most is fut még.

Később egyszer-másszor némi kis politikai egyenetlenségem volt Helfyvel s az én gunyolódó rossz természetemmel elneveztem őt »Közönséges Náczi«-nak. Már akkor is annak neveztem, a mikor 1891 végén hozzám jött.

Fontos dolgot közölt velem.

Azt, hogy a Kormányzó urnak nincs miből élni. Rossz napokat lát. Háztartását össze kell huznia. Nincs elég kényelme. Kénytelen nélkülözni. Fiai se gazdagok. De fiaitól nem is fogadna el segítséget. De »segítséget« egyáltalán nem fogadna el senkitől. Még saját nemzetétől sem. Szentséges szent férfi büszkesége ezt nem engedi. De akar dolgozni. Pénzt és kenyeret szerezni becsületes munkával. Kapálni mint 89 éves öreg nem mehet. Irni azonban tud is, akar is. De a mit könyveiért eddig az Athenaeumtól keresett: azt jövedelmező papirokba fektette s az most Olaszország pénzügyi válsága miatt mind elveszett. Az a vételár is mind elveszett, a mit Collegno al Baraccone villájáért kapott. Sőt még adósságai is vannak.

— De hát mit csináljunk?

— Könyvei most már nem kelnek. Nincs is készen egy kötet se. Nincs más mód, pénzt kell összeadnunk s azt az Athenaeum majd elküldi félévenként vagy negyedévenként, mint munkái után befolyó jövedelmet. Ezt elfogadja s így majd meg lehet segíteni.

— S mennyi pénz kellene?

— Legalább hat ezer forint évenként. Ez elég is lenne. Brázay kész adni két ezer forintot.

— Nohát én is adok ezer forintot, félévenként ötszáz forintnyi összegekben.

Lett volna ilyen módon már három ezer forint.

Rögtön futottam anyámhoz. Anyámnak módjában is állott, de finom és nemes érzéke is volt ily ügyhöz. Közöltem vele a dolgot. Anyám magára vállalta, hogy elintézi a többi. Pár nap alatt el is intézte. Ha nem csalódom, gróf Károlyi Sándor adott évenként 2000 forintot s Kiss Miklós ezredes 1000 forintot. Tüzetesen nem kérdezősködtem utána, de bizonyos az, hogy 1892-től kezdve évenként a hat ezer forintot már az én tudtommal is pontosan beszolgáltatottuk Emich Gusztávhoz.

Följegyzem, hadd tudja meg az utánunk jövő nemzedék.

Én pénz dolgában könnyelmű ember vagyok. A pénzzel bánni soha se tudtam. A mire ma szükségem volt: azt elköltöttem ma. Hogy azután tíz vagy husz nap múlva miből költök: ezt nem számígtattam. Nem volt nekem az öreg apám se számtiszt vagy számvevő vagy könyvvezető. Ha pénzem nem volt: csináltam adósságot. Ha hitelem se volt: mentem uzsoráshoz. Ha az uzsorás se adott: vittem a zálogba, a mit lehetett. Ha ebből is kikoptam: akkor koplaltam, nélkülöztem.

Képviselő koromban is örökké zaklattak a pörökkel. Napidijam csaknem mindig le volt foglalva. Mágnás

természetem bolondsága hozta magával, hogy a hitelezőt, a boltost, szabót s több effélét nem igen szerettem kifizetni. Ha számlát hoztak hozzám, kegyetlenül összemordíáztam a számlahozót. A vajda akárhányszor összeszidott e miatt. De már ez volt rossz szokásom. Hanem azért az Athenaeumnak adósa soha nem maradtam.

De hát nincs ebben semmi érdem.

Van érdeme Brázaynak. Ez kereskedő. Ott van háza és óriási üzlete a muzeummal szemben. Ő az adás-vevés, kereskedés, üzletkötés iskoláiban növekedett. Nem akasztották föl se apját, se öregapját s a nemzetért való vértanúságot nem oktatták gyermeki lelkébe. Tőle és osztályától az a legnagyobb és legtisztább hazafiság, ha tisztes uton vagyont szerez, ha üzleteit becsületesen köti, ha a külföldit tőlünk kiszorítja, ha a nemzeti tőkét szaporítja s gyermekeit jó magyarnak neveli.

Brázay mindezt igazán cselekedte s kereskedő létére mégis oly nagy összeggel állott elő szívesen, szerényen, szó nélkül. Igaz, hogy apja is jó magyar s jó hazafi volt.

S nem azért cselekedte, hogy hirt, kitüntetést és üzletet szerezzen. Nem tudott erről senki. Nem tudta ezt vajda te magad se.¹ Talán rajtam és Helfyn és Emich Gusztávon kívül sohase tudta meg senki.

Hejh, ha Magyarországnak minden kereskedője így gondolkodnék s így cselekednék a nemzeti ügyekben.

Jól van. De hát hol maradnak a »hazafiak« százai és ezrei? Hol maradnak a szent eszmék »harczosai«? Hol maradnak a »szent hazafifájdalmak« kikiáltói?

Hentaller Lajos képviselőtársunk, függetlenségi, nálunk

fiatalabb ember, 1881 óta képviselő, hírlapíró, 48-as történetíró és erekle- és emlékgyűjtő. A vajda »a jó Laji«-nak nevezi. Mindig bús, mindig mérges hazafi. A zszurnaliszták Petur bánnak is nevezik olykor-olykor. Gondosan öltözködik. Bajusza keményen felkunkorítva. Verekedni jól tud, állandó párbajintéző s hol jól, hol rosszul intéző. »Egy font tudománynyal, egy mázsa meggyőződéssel« mint a vajda mondta egyszer róla. Igazi kurucz az ő érzéseiben, mindig a 48-iki és 49-iki történeteket keresi. Száz hőst és száz árulót talált már s a ki hős, abban nem talál szeplőt s a ki áruló: arra nem talál mentséget.

A Kormányzó urhoz életre-halálra ragaszkodik. Meg is látogatta többször. Ruttkaynének is bizalmasa. Ha Turinban van: mindig elkeseredik, hogy mért nem lehetett ő már 1848-ban fegyverbíró gyerek, mért nem állhatott a Kormányzó ur oldalára s mért kellett ő neki az aradi tizenhárom akasztófát kikerülni? De szerette is őt a Kormányzó ur igazán. Ugy vettem észre, s nem is egy izben, hogy a függetlenségi párt tagjai közt talán őt szerette legjobban, hozzá volt legtöbb bizodalma.

Nos hát július 30-án ő sétálgat a vajdával az Oktogon terén s beszélgetés közben elmondja a vajdának, milyen rossz a mi postánk, milyen ügyetlenek a mi posta-kezelőink. Ime Ruttkayné, az ő kedves jó »Lujza nénije« levelet ír neki Turinból, ráírja, hogy »Lellén Somogy-megye«, a postások »Sellén«-t olvasnak, elküldik a levelet először Vág-Sellyére, onnan Baranya-Sellyére s elvégre alig tud leveléhez jutni Balaton-Lellére, holott

azt csak mindenkinek kellene tudni, hogy egyszer már Lellén a köztársaságot is kikiáltották s hogy ő ott szokta a fölséges Balaton somogyi partján az ő lellei nyaralójában a nyarat tölteni.

— Hát mi jó ujságot irt neked jó Laji az a nagyszivü nemes nő a Kormányzó urról?

— Semmi jót. A Kormányzó ur beteg, Lujza néni is beteg. Olyan beteg, hogy a hónap 10-én Turinban a Valentino népkertben elájult, elesett, alig tudott haza jutni s most is fölötte gyönges a betegeskedő Kormányzó urat nem ápolhatja. Annak ápolását most már egyedül dr. Basso végzi, a ki pedig elhagyja Turint, állást kapott Milánóban vagy hol s neki azt el kell foglalnia, minthogy Turinban nincs elég mellékkeresete, a Kormányzó urnak pedig nem áll módjában, hogy neki egész nagy tisztos fizetést adhasson. Pedig ő orvos is, ápoló is, éjjelét-nappalát szenteli a kormányzó ur egészségének. Ő végzi vele naponként a testgyakorlatokat, ő dagasztja, gyömöszöli mindennap, ő viszi ki sétálni, az ő csigabiga észjárása deríti föl a 90 éves szent öreget. De most már ő is elhagyja őket, mennie kell kenyerere után. Ott marad a két öreg elhagyatva, árván, betegen, orvos nélkül, ápoló nélkül. Pedig az a jó Basso doktor már öt év óta végzi nemes hivatását nagy kedvvel, nagy buzgósággal. Közelget a Kormányzó ur 90-ik születésének napja. Arra messze napkelet felé, a Duna és Tisza partjain a szép Magyarországon e napon százezer jó lélek imája száll az egekbe, hogy a mindenható isten még sok évig tartsa

meg egészségben a dicső agg férfit. Poharat koczin-
tanak egészségére, feliratokat küldenek hozzá ékeseket,
ragyogókat. Küldöttségek indulnak el a messzeséges
utra, hogy elvigyék az örök számüzöttnek hálás nemzete
üdvözlét. S hegyeken és völgyeken végigharsog a
felkiáltás: »Éljen Kossuth Lajos!« De hát én azt kér-
dem, hogyan éljen? Miként éljen? Gondolnak-e erre
otthon az édes haza földjén? Hogyan éljen aggon,
beteg, a mikor utolsó orvosa és ápolója is ott hagyja
és elköltözik tőle, mert kenye után kell futnia? —
Im ezt írta nekem édes bátyám a jó Lujza néni.

— Igazán ezt írta, jó Laji?

— Igazán ezt írta.

— Mikor írta?

— Egy hete már, a mióta megkaptam a levelet.

— S te nekem nem tudtál erről eddig szólani?

— Nem bizony bátyám, még ezt se mondtam, mert
ezt is csak titokban mondtam. Mert azt is megírta
Ruttkayné, hogy erről pedig ne szóljak senkinek, »mert
ha bátyám — a Kormányzó ur — ezt valaha meg-
tudná, ezt nekem nem tudná megbocsájtani soha«. S
azt is írta még, hogy ezt panasznak vehetné valaki,
a Kormányzó ur pedig nem fordul panaszszal soha
senki felé.

A vajda nem szólt többet, csak annyit mondott
Hentaller barátunknak, hogy este legyen ott nálam
okvetlenül. Ezzel kocsira ült, épen déli 12 óra volt s
elhajtatott a Hazai Első Takarékpénztárhoz. Még ott
találta Hevesy igazgatót s előadta neki röviden az

esetet. Kossuthot orvos és ápolás nélkül hagyni nem lehet. Hajlandó-e az igazgató Eötvös Károly aláírására és fizetési kötelezettsége mellett azonnal ötezer forintot Turinba dr. Basso orvosnak küldeni, mint öt évi orvosi tiszteletdíjat?

Az igazgató fiatal ember volt. Előkelő modoru eszes férfiú s úgy látszik szíve is helyén való. Nyomban kijelentette, hogy a pénzt folyóvá teszi, csak azt jegyezte meg, hogy az ő intézetének Turinnal nincs közvetlen összeköttetése, a pénzt a Leszámitoló Bank útján küldi el.

A vajda innen rögtön ment a táviróhoz s Ruttkaynért értesítette, hogy Basso maradjon, pár nap múlva olyan közleményt kap tőlünk, hogy szívesen és elégedetten megmarad ott tovább is. Azután fölkereste Valkót, a Leszámitoló Bank igazgatóját, közölte bizalmasan az esetet vele is s ő is nemesen megígért minden lehető segítséget.

Estennen megjöttek hozzám barátaim és vendégeim. A képviselők közül a nyár közepén akkor már kevesen voltak a fővárosban, de néhányan ők is eljöttek. Ott volt Hentaller Lajos, ott volt a »jó Ada«. Horváth Ádám barátunkat neveztük így. Följegyzéseimben még sokszor lesz róla szó. Kecskeméti képviselő 1887. óta. Eszes és tanult ifju, volt jogtanár. Óriási termettel, rettenetes lágy kedélylyel. Nagyon kedveltem, mindennapos barátom volt. Ott volt Pázmándy Dinkó, a kit véletlenül a vajda fogott el s ott volt a vajda.

De velünk volt Gélich tábornok, dr. Reiner házi

orvosunk, Eötvös Bálint, Izidor barátunk s a jó »Perl öcsém« is.

A vajda titoktartásra kérve bennünket, előadta, a mit délben Hentaller barátunktól hallott. Javasolta, hogy azonnal állandó bizottsággá alakuljunk s elnököt és jegyzőt válasszunk. Közölte velünk, hogy ő 5000 forint elküldése iránt már megtette a szükséges intézkedést. S végül lelkünkre kötötte, hogy se a mai, se a következő dolgokról senkinek ne szóljunk, nehogy működésünk a Kormányzó ur fülébe jusson. Mert ez esetben hiában való minden fáradság és igyekezet.

Az állandó Kossuth-bizottság tagjai lettek e napon: Eötvös Károly elnök, gróf Károlyi Gábor, Pázmándy Dénes, Horváth Ádám és Hentaller Lajos. A bizottság jegyzőjévé Eötvös Bálintot választottuk. A jegyzőkönyvet mindannyian aláírtuk. Ebben erkölcsi kötelességünknek fogadtuk, hogy első sorban a vajda által szerzett 5000 forint fedezéséről és törlesztéséről fogunk gondoskodni.

De hát ez mind nem elég. Ez összeggel csak dr. Basso-nak az elmúlt öt évre való szerény tiszteletdíja nyer kielégítést. Bizony nagyon szerény tiszteletdíj. De arra gondoltunk, hogy a Kormányzó ur is fizetett rendszeresen és évenként neki néhány száz lirát s Kossuth Ferencz és Lajos Tivadar is gyöngéd figyelmességgel megadták évi adományukat neki. És arra gondoltunk, hogy a megélhetési viszonyok Turinban sokkal kedvezőbbek, mint nálunk s maga dr. Basso barátom is elégnek fogja a multa nézve ez összeget tartani.

És gondoltunk még egyébre is.

Gondoltunk arra, hogy mi mind szegények vagyunk, nagy pénzt nem áldozhatunk, százezreket nem gyűjthetünk, a nemzethez nem fordulhatunk, a nyilvánossághoz nem folyamodhatunk. Mert ha a nagy számüzött füléhez ér valami, örökre eltaszít magától bennünket s inkább éhen hal, mintsem nemzetétől fogadjon el valamit.

Csak a királyok hálásak. Nekik van miből áldozni. A mi zsirunkból, a mi vérünkéből, a mi munkánk veritékéből. Ők hálásak. Ők meg tudják szerezni, mert meg tudják fizetni a hű szolgákat.

De mit adhat a nemzet? Sirhelyet, emlékszobrot, gyászbeszédet, közgyűlési szónoklatot, jegyzőkönyvi ákombákom szót: ezt ugyan ad nagy emberének, ha már kidőlt, meghalt, rothadó tetemmé vált. De mit ad életében? Harcot, vihart, pártos keserűséget, rágalmat, gyanúsítást. Vagy még többet is. Vasat, börtönt, akasztófát, számkivetést, hontalanságnak koldus kenyerét.

Hajh, minő tanácskozás volt akkor ott az én kis lakásomban!

Magyarország nyugdíjat ad, ellátást és kényelmet ad minden ellenségnek, minden árulónak. A ki Zalatnán kiirtja a csecsszopót, mert magyar lehetne belőle; — a ki vérben, lángban megfojtja Nagy-Enyed magyar népét; — a hóhér, a ki hurkot vet hőseinkre; — a kém, az orv, az áruló, a ki törbe ejti s szenvedésre hurczoltatja a jó hazafit; — az idegenből ide szakadt bíró, kormányzó, hivatalnok, a ki tizenöt évig üldözi,

tiporja, gunyolja és pusztítja a magyart: mindaz nyugodtan élvezi Magyarország pénzét, kenyerét, szabadságát, mert mindaz a királynak volt hű szolgája. Azt nekünk meg kell fizetni.

Hanem Kossuth Lajosnak szenvedni kell árván, elhagyottan, orvos nélkül, ápoló nélkül kilenczven éves aggkorában! Agyának minden istenelméjét, szívének minden szilaj akarátát, egész életének minden napját áldozta magyar nemzetéért s neki Magyarország nem nyujthat semmit.

Gyalázatos kor! Hitvány nemzedék! Álnok jellemek és hazug szivek uralma!

Az öreg vajda hangja csak úgy fuldoklott az indulattól. Hentaller barátunknak dühben égett, tűzbenlángban fénylett mind a két szeme. A jó Ada kegyetlenül elkáromkodta magát s úgy vágta a kancsót az asztalhoz, csak úgy harsant. Még Pázmándy Dinkó is komoly emberré lett, a mi pedig nagy dolog.

Egyébről is tanácskoztunk, akkori jegyzőkönyvünkben szórul-szóra meg van írva. Ha mi adhatunk egy jövőmenő miniszternek évenként tizenkétezer forint fizetést: hát miért ne adhatnánk Kossuth Lajosnak? Még pedig akként, hogy ő meg ne tudja?

Jegyzőkönyvünk így szól:

„Elnök előterjeszti, hogy nagy hazánkfia háztartási és egyéb személyes szükségleteiről is gondoskodni kell és e végből egyelőre évenként 12.000 forintra és egyelőre két évre véli czélszerűnek nagy hazánkfia háztartási szükségleteinek megállapítását s e czélból a rendszeres

gyűjtésnek akként való megindítását, hogy erről se nagy hazánkfia személyesen, se a nagy közönség nyilvánosan értesülést ne nyerhessen. — Kér e tárgyban megállapodást.«

A határozat így szól:

»A bizottság a javaslatot elvileg elfogadja, — nagy hazánkfia szükségleteinek fedezésére egyelőre 24.000 forint összegnek mielőbbi összegyűjtését szükségesnek látja s ennek miként leendő eszközzésére részletes javaslat előterjesztése végett az elnököt és gróf Károlyi Gábort megkéri.«

A vajdával összedugtuk a fejünket. Miért s miként teremtsünk mi 24.000 forintot akként, hogy azt se a Kormányzó ur, se a nagy közönség meg ne tudja, se a nyilvánosság elé ki ne szivároogjon?

Nem mondtam meg a vajdának azt a műveletet, melyet az Athenaeum útján hajtottunk végre. Azon kívül is czélszerűnek láttam pénzalap előteremtését. S különösen sürgette ezt a vajda. S erre új indokot hozott fel.

Azt mondta: ha csak lehet, ha Ruttkayné egyetértésével elérhető, a Kormányzó urnak nemcsak közvetlen szükségleteiről kellene gondoskodnunk. Hanem arról is, hogy őt bizonyos fény vegye körül. Legyen titkárja, diszes szolgáló személyzete, fogata stb. Lássa az olasz nemzet, hogy Kossuthról a magyar nemzet meg nem feledkezett, hanem hűsége és szeretete idegen földön is körülveszi.

Mert Kossuth nemcsak csatavesztett hadvezér, nemcsak

bujdosó szabadsághős, nemcsak Magyarország egykori kormányzója s időközi uralkodója. Ezeknél több. O a magyar nemzet függetlenségi eszméinek élő alakja. Ha ez alakot a félrevonulás magánya s a nélkülözés homálya veszi körül: az idegen népek azt hihetik, azt gondolhatják: a magyar nemzet elfeledte multját, letett függetlenségi eszméiről s legszentebb szenvedélyeit kialudni hagyta. Ha nem így volna: többet gondolna Kossuthra.

De hát kihez forduljunk, ha a nyilvánosságot kerülnünk kell?

Oh a jó magyar nép nem tűnődött volna s nem lett volna szüklelkü, ha hozzá fordulhatunk. Hiszen hallottuk hírét annak a hódmezővásárhelyi gazdának, a ki minden évben ökröt hizlalt annak örömére, hogy egyszer majd csak haza jön Kossuth Lajos! Hiszen a vajda ismerte a Balaton mellékén azt az öreg özvegy asszonyt, a ki minden évi borterméséből félre tett egy kis hordóval; hogy ha majd — így képzelte — szomjasan, fáradtan hazatér a nemzet igaz vezére, megkinálhassa egy ital jó borral. »No még egy ital ebből a hordóból.« »De még egy ebből az esztendőből.«

De a magyar néphez nem fordulhattunk.

A magyar királyhoz sem!

Magyarország kormányzó férfiainhoz sem. Ezeknek volt pénzük. Üzletekre, jutalmakra, választási költségekre, a Bach-rendszer nyugdíjasaira. De a mi czélunkra nem volt pénzük. Mind derék jóra való ember egyenként, de az ország pénzéből nem adhatott egy fillért se. Mit szóltak volna hozzá Bécsben?

Csak magunkra, csak barátainkra, csak néhány lelkes férfiú által vezetett pénzügyintézetre kellett szoritkoznunk.

De ezek számára is jogezimet kellett keresnünk.

Javaslatunk, melyet a vajdávalszerkesztettünk, 1892. évi augusztus 18-án kelt s így szól:

»Javasoljuk, hogy

a) nagy hazánkfia kézíratait s tudományos értékű gyűjteményeit, ezek közt könyvtárát a nemzet részére biztosítsuk; —

b) ennek módozatára nézve nagy hazánkfia véleményét és elhatározását személyesen kellő alkalommal kikérjük; —

c) a szükséges pénzösszegek gyűjtését e czimen és ehhez képest eszközöljük.«

E felfogásunkat helyeselte, e javaslatunkat elfogadta a bizottság.

Bizony sokáig késett a foganatosítás. A Kormányzó urhoz csak a jövő 1893-ik év június havában mehettünk el s addig még sok minden történt, sok nagy változás állott elő, a miről előbb kell szólanom.

A vajda azonban sietett, hogy Basso doktor el ne hagyja a Kormányzó ur házáat.

A Hazai Első Takarékpénztárnál fölvette az 5000 forintot, sajátjából hozzá tette a levont negyedévi kamatot s az egész összeget Hevesy igazgató nyomban átküldte a Leszámitoló bank igazgatójához Valkóhoz, ki azt J. Fernex et C. turini bankház útján táviratilag Ruttkaynének átadta. Az ő kezéből vette át Basso.

Jól ismertem és már régebbről ismertem e jó fiut.

Később a vajda is megismerkedett vele s nagyon megszerette. Nem is annyira doktor volt, mint inkább kenő, nyomkodó, gyömszőlő orvos. Afféle kézműiparos doktor. Bejárta Svédországot, irt valami könyveket is a massage tudományról s összeszedett, kifundált, felállított, meg szerkesztett mindenféle kötelet, létrát, rudat, ülő és fekvő szerszámokat, sulyokat és nehezékeket, a melyekkel nagyon könnyen kitörhette az ember nyakát, vagy kificzamithatta kezét-lábát.

Alacsony közép termetű vállas barna olasz ember. Buja fekete bajuszzsal, borotvált állal. Ha valaki rábizta magát, azt addig dögönyözte, míg mind a ketten félholtta nem lettek a fáradságtól. Ha a kezei már elsenyvedtek, akkor neki ment a betegnek a térdeivel. Ha azok is felmondták a szolgálatot, akkor ráfeküdt a fejére a betegnek s végig gurult rajta a lábáig, onnan meg vissza. A ki az ő keze alá került: jobb lett volna annak vakon születni. Nem mert az beteg lenni, a ki az ő közelében lakott. Vagy meghalt panasz nélkül, vagy kigyógyult a maga emberségéből, vagy elment világgá. De Basso barátunk kezét ki nem állotta.

A tyukszemet nem szenvedhette. A tyukszem ellen semmit se használ a svéd gyógyító mód. Be akarta bizonyítani, hogy a tyukszem nem mulhatlan életszerve az emberi testalkatnak. A tudósok és művészek ezt állították előtte. A hajdani görög istenek és istennők nem jártak huszár csizmában vagy gyalogos bakkanesban, valamennyinek mégis tyukszem van a lába kisujján. Minden nagy szobrász így faragja ma is a lábak kisujját.

Rövidre, bütykösre, tyukszemesre. Basso barátunk tiltakozott e felfogás ellen. Akkora czipőket hordott a lábán, mint egy dereglye. A vajda azt mondta, hogy a mikor Basso barátunk látogatóba jön, a czipője már rég ott járkal a szobában, ő maga pedig még akkor kopog az ajtó előtt: »szabad-e?»

Ő volt tehát a Kormányzó ur ápolója.

Kossuth halála után eljött Magyarországra. Budapesten én adtam neki lakást. A magam nagy lakása volt a kapu baloldalán, de jobboldalán is volt egy kisebb legénylakás, ezt engedtem át neki. Meg nem foghatta, hogy ajtó-ablak miért nincs nyitva nálunk örökké.

— Van ám nálunk tél is, hazafi!

— Az mindegy. Olyan tél csak nincs, mint nálunk Torinóban, az Alpések lábán, Montblac közelében.

Nincs? No de csak várd meg olasz a mi telünket.

Nem várta meg. Szerzett egy hosszú aczélfurót s szobájának falain el kezdett lyukakat furni az utczára. Furt vagy százötven lyukat. Rostává furta a ház falát. Hadd legyen a levegőnek, szélnek, hidegnek, hónak, fagynak szabad bejárása.

Figyelmeztettük, hogy fűtsön, 20 fok lesz a hideg.

De bizony, még a kályhát is kidobatta a szobából. Hanem talált föl egy furesa lámpát, mely lámpa is volt, kályha is volt, világított is, fűtött is, melegített is, pedig alig fért bele egy kanálnyi kőolaj.

Vártuk, mi lesz ebből.

Hát az lett belőle, hogy egy éjjel csakugyan beköszöntött a 20 fokos hideg holmi viharos hóesés és

szélfuvás után. S a mi jó olaszunk, mikor fölébredt: tele volt hóval, bajusza ráfagyott a paplanra, lábai megmeredtek a fagytól s vaczogott az álla, majd kihullott miatta minden foga. Hiába gyujtogatta a lámpát: nem melegített az, még csak nem is világított. Megvette az isten hidegje azt is. — De ő ettől sem ijedt meg. Vett másnap százötven parafadugaszt s bedugaszolta szobája falán a lyukakat. S a mint a hőmérő mutatott oda kint: a szerint nyitotta ki vagy dugaszolta be a lyukak számát. Nagy hideg: kevés lyuk; — kicsiny hideg: sok lyuk. Ugy játszott a dugasszal, mint a zongoraművész a billentyűivel. De azért tavaszra kelve tele lett hetvenhétféle csuzzal, huruttal, köszvénynyel, náthával.

Más nyelven nem tudott, csak olaszul és francziául. Minden északi olasz beszéli e két nyelvet. De magyarul meg nem tudott tanulni egyetlen szót se. Pedig az volt a szándéka, hogy itt telepedik meg nálunk. Hiába mondtuk: tanuljon magyarul. Nem fogott rajta. De bizony nem jóindulatán mult.

Az a boldogtalan gondolata támadt, hogy Debreczenben csinál szerencsét. Hiába intették. A debreczeni embernek nem szokása, hogy ha hátába áll a csömör, orvosért szaladgáljon. A kenő asszonyt pedig épen nem az orvosi egyetemről szerzi be. Van neki otthon ebből minden háznál, sőt künt a tanyán is elég. Szegény jó Basso, hányszor megérte, hogy a mint vaksi szemmel sietett az utcán: egy-egy kerekhasu polgár rászólt: »Hát a kosarad hová lett, talián?« Kucsébernek nézték.

Utóbb is haza kellett neki bujdosnia az ő szép Olaszországába.

Pedig áldott lelkű jó emberünk volt.

Imádtá Kossuthot. »Tábornok ur«-nak nevezte, mint minden turini. Csak a mi fölvilágosításunkra s a mikor már néhányszor jól összeszidtuk, kezdte őt Kormányzó urnak nevezni.

Soha, egy pillanatra se mozdult el a Kormányzó ur mellől. Reggel meggyömöszölte a nyakat, mellet, végtagokat. Ügyelt a fürdőre. Gondosan mérte annak hidegét, melegét. A törülközésre épen nagyon ügyelt. Azután jött a svéd tornászat. Az ehhez való eszközök egy mellékteremben voltak. Egész hadszertár volt itt felhalmozva. A Kormányzó urnak egyenesen álló lajtorjára kellett feljárni s onnan lejárni. Karikás és rudas kötelek s egyéb rugalmas szerszámok erősítették a karizmokat. A kézfejnek s minden kezujjnak külön gyakorlata volt. Edzették naponkint a mellet, a tüdőket, a derekat. Azután jött a séta. Oda is elkísérte a nagy öreget.

S jött a szellemi szórakozás.

Tudományos vagy politikai vitába keveredett a Kormányzó urral. Természetesen semmiből sem tudott semmit. Hanem azért rendithetlen meggyőződése volt mindenben. Bebizonyította a Kormányzó urnak, milyen lenne Olaszország, ha az olaszok Svédországban lakanának. A Kormányzó ur akkorákat nevetett, csak úgy harsogott bele a tér, melyre a Sant-Albino palota, Kossuth lakása, nézett.

Igy tartotta életben és egészségben a mi nagy száműzöttünket. Aldja meg érte az Isten.

— Megmutatom, szokta mondani, hogy a Kormányzó ur száz évig él.

Nem tudta megmutatni. De nem rajta mult. Ezért kellett gondoskodnunk, hogy Turint el ne hagyja.

Megkezdtük a gyűjtést.

Az első kétszáz forintot Wahrmann József adta. Magas műveltségű, vagyonos és nőtlen ember, biztosítási ügyekben az olaszok, francziák és németek által elismert első szakférfiu. Azt mondta, ha a gyűjtés végén még lesz rá szükségünk, őt ki ne felejtsük.

Wekerle Sándor pénzügyminiszter volt akkor. Később sokszor lesz még szó róla följegyzéseimben. Igazán megörült, mikor a vajda megszólította. Adott ötszáz forintot.

— Minden évben lesz e célra ennyi pénzem. Kossuth Lajosnak nélkülözni nem szabad!

Ezek voltak szavai. Pedig ő nem gazdag ember. Csak azt kötötte lelkünkre: maradjon ez a dolog közöttünk. A hogy nemes emberhez illik.

Hegedüs Sándor szó nélkül adott ezer forintot. Előkelő hirü képviselő, de csak egyszerű képviselő. Tekintélyes vagyona van, de szakadatlan munkával és takarékossgal szerezte. Tiszának nagy embere volt s ezért eleget csipkedték a parlamentben, kivált az erdélyi ellenzéki emberek. Mivelhogy ő is erdélyi. Csak ennyit mondott, mikor a pénzt átadta:

— Isten áldjon meg benneteket becsületes munkátokért.

Mi meg azt mondtuk barátainknak:

— Fiuk, Hegedüst egy évig ne bántsátok!

A veszprémi takarékpénztár is küldött száz forintot.

Igy jött össze az első ezernyolczszáz forint. A többbit törlesztgette a maga pénzén a vajda, míg a nagy gyűjtésre nem került a sor s míg a teher nagy részét le nem vehettük vállairól.

Minderről pedig nem tudott mind ez ideig senki. Se a Kormányzó ur, se fiai, még Helfy barátunk se. Csak az áldott lelkü Ruttkayné s bizottságunk tagjai.

A nagy munka azonban több mint egy év múlva kezdődött.

* * *

Jegyzet.

¹ Igazán nem tudtam. Brázayval ismerős voltam már, soha nem mondta. Boldogult Károlyi Gábor gróf barátom is csak Kossuth halála után jó későre, halála előtt alig pár hóval közölte velem, a mikor az Athenaeumtól kapott 500—500 forintos nyugtáit is lemásolás végett átadta. Emich Gusztávnál, mint boldogult barátomtól hallottam, írásbeli kötelezvényeket tettek le a nemes hazafiak. Brázay Kálmáné 1891. deczember 4-én kelt. Gróf Károlyi Sándoré két nap múlva, deczember 6-án. Ezt Haydin Károly irta alá, a gróf ügyésze. Boldogult barátom legkorábban, november 24-én állította ki kötelezvényét. Utána november 28-án nemeskéri Kiss Miklós.

EÖTVÖS KÁROLY.

SZAPÁRYT MEGBUKTATJUK.

(Az Abbázia kerek asztalánál. — Dinkó hírei. — Éjjeli proklamációnk. — A vajda és a miniszterelnök tanácskoznak. — Beszédem a parlamentben. — A 49-iki honvédek még se koszorúzzák meg Hentzi szobrát. — A kormány bukik. — Az ellenzék utolsó közös áldomása.)

Eszünk ágába se jutott, hogy Szapáryt még ez évnek őszén meg tudjuk buktatni.

Igaz, hogy sok volt a rováson. Hogy Klapka holttestét ellopták: nem tudtuk neki megbocsátani. Hogy a főváros közgyűlésén az ő pártja egyenesen ellenezte Kossuth Lajosnak polgárrá választását: ezt is terhére irtuk. Tudtuk, hogy keze láthatatlanul ott dolgozik s hogy a királynak ígéretet is tett Kossuth megbuktatására. De azért nem gondoltunk arra, hogy bukása közel van.

A kormány kebelében folyó egyházpolitikai viszályokról semmit se tudtunk. Se a vajdával, se velem nem beszélt erről egy miniszter se. De még Irányival se beszélt. A jó Dani bácsi egyébként már nagy beteg volt s tudtuk, hogy többé nem hagyja el az ágyat.

Október 14-én este a szokott időben tíz és tizenegy órakor mentünk az Abbáziába. A vajda, a jó Ada és

gróf Zichy Herman voltak nálam vacsorán s így együtt telepedtünk le szokott asztalunknál. Nem a kerek asztalnál a nagy tükör alatt. Ez csak később az egyházpolitikai nagy harcok közepén lett a vajda asztala. Hanem a négyszögletű nagy asztalnál, mely közvetlenül az Andrássy-utra nézett. Azért is kellett elhagynunk, mert az utczán járók-kezők, ha ott a vajda kerek fejét meglátták, igen gyakran megálltak, csődületet támasztottak, gyakran éljenzésbe is törtek ki s ezt a vajda nem szerette.

Sok vendége volt ennek a négyszögletű asztalnak. E napon — épen pénteki napon — kissé borus, szeles, hűvös idő volt s kevesen voltunk. De ott volt mégis Wahrmann József, a kiről már megemlékeztem, ott volt Jókuthy Albert és Tenczer Pál s a mind az egész országban ismert jó »Perl öcsénk«.

Jókuthy Albert királyi táblai bíró. A legjelesebb főbírák egyike, de nyers modorú vad ember, a kinek egyetlen gyönyörűsége abban telik, hogy a napi kérdésekről mindig más véleménye legyen, mint társainak és barátainak. Különben megyebeli birtokos társa és rokona a vajdának. Szerettem társaságát, néha meg is látogatott.

Tenczer Pál sajátságos ember. A zsidók országszerte ismerik. Se nagy vagyona, se nagy tudománya, se különös tehetsége, se családi összeköttetése, de azért a fővárosi zsidó notabilitások közt az első közé tartozik. Jó és nemes szívű ember, minden idejét a fővárosi jótékonyági és népnevelési közügyeknek szenteli díja-

zatlan emberszerető buzgalommal. Mindenki szereti és becsüli. A fővárosi zsidók magyarosodásának buzgó hőse. Én ugyan nagyon megharagudtam rá, mikor a Terézvárosban gróf Andrássy Gyulát, az ifju Gyulát, léptették fel képviselőjelöltnek, mert ebben a polgári foglalkozás mellőzését láttam. Az egész kerület kereskedőből, iparosból, ügyvédből és orvosból áll. Mit egerész ilyen kerület gróf után, nagybirtoku született főrendi után? Mit csináljon akkor a felvidéki tót paraszt kerület? Attól csak nem lehet várni, hogy kereskedőt, iparost, esze vagy keze után élő munkás embert válasszon képviselőnek. Ez az olyan kerületek kötelessége, a milyen a Terézváros. Azonban utóbb mégis csak kibékültem Tenczer Pállal s ő a vajda asztalának mind végig állandó, rokonszenves tagja maradt. A vajdával régi barátságban van.

Tizenegy óra már elmúlt, mikor besántikált hozzánk Dinkó. Megállt az asztal előtt s le se ült addig, míg a legujabb bolond ujságot el nem mondta.

— Tudjátok-e, mi ujság? A budavári honvédszoborbizottság a 48—49-iki öreg honvédekkel megkoszoruztatja a Hentzi-szobrot. Ezt beszélik kormánypárti képviselők. Benne van a szoborleleplezési programban s a meghívókat ma este küldték szét a lapokhoz.

Nagyot nevettünk erre az ostoba hirre és sok rossz ötletet hoztunk Dinkó hiszékenysége ellen a világra. Ő azonban bizonykodott erősen.

Utóbb is hosszú és zajos vita támadt köztünk, igaz lehet-e ez vagy nem?

Végre megkértük Perl öcsénket, beszéljen a Budapesti Hirlappal, tudnak-e ott valamit a dologról? A felelet az volt, semmit se tudnak.

Akkor megkértük Tenczer Pált, ő beszéljen de a Pesther Lloyd-dal, annak csak tudni kell; megkoszorúzzák-e a Hentzi-szobrot? Az idő éjfél volt már; — ki volt a szerkesztőségben, nem tudtuk. A felelet az volt: »El van terjedve a hire, de hihetetlen.«

»El van terjedve a hire!«

Ez furcsa. Vagy van valami a dologban, vagy a Dinkó bódította meg a Pesther Lloydot is. Dinkót már meg akartuk verni.

Beszóltunk azonban a telefonon az »Egyetértés«-hez is s kérdeztük azt is. A felelet az volt, hogy a szobor-leleplezési meghívót ugyan megkapták, de abban a Hentzi-szoborról nincs egyetlen szó se.

— Kérjük azonnal a meghívót.

A segédszerkesztő Jancsó rögtön kocsira ült s hozta a meghívót.

Hát az igaz, hogy ebben nincs szó a Hentzi-szoborról, de azért nagy álnoksággal elrejtve a Hentzi-szobor megkoszorúzása mégis benne van. Még pedig akként, hogy a 48—49-iki öreg honvédek eléneklik a Gotterhaltét s egyúttal megkoszorúzzák a szobrot is.

De hát megbolondult a világ?

Ki lehet ilyet gondolni? Meg lehet ilyet cselekedni?

Egyik hitte, másik nem hitte közülünk. Az a meghívó nem világos.

Az van benne mondva:

November 2-án délelőtt lesz a budavári honvédszobor leleplezése. Ott lesz Lobkovitz herceg főparancsnok s ott lesz a közös hadsereg néhány diszszázada is. Ott lesznek a 49-iki öreg honvédek is. Vezeti őket Tisza László és Ivánka Imre. S ezek egyike Lobkovitz herceggel együtt leteszi a koszorut a honvédszobor lábához. Éneklük a himnuszt s a diszszázadok lőnek.

Jól van. Eddig semmi baj. Az a himnusz lehet Kölcsey nemzeti himnusza is. Magában e szóban nincs benne, hogy annak a himnusznak épen a Gotterhalténak kell lenni.

De hát azután?

Azután az van a meghívóban, hogy a mint a honvédszobor ünnepe elvégződik, a régi dicső honvédek a Szentgyörgy-utczán át, a közös hadsereg diszszázadai a Színház-utczán át a Szentgyörgy-térre vonulnak s ott a szobor előtt megállva, eléneklük a király-himnuszt s Lobkovitz herceg a közös hadsereg nevében s Tisza László vagy Ivánka Imre a régi dicső honvédek nevében leteszik a koszorut a szobor talapzatára.

Micsoda szoborra?

Ez nincs megmondva. De azért egészen bizonyos, mert hiszen a Szentgyörgy-téren nincs más szobor, csak a Hentzi szobra.

S azután a honvédszobornál a »himnuszt« éneklük, a Hentzi-szobornál pedig a »király-himnuszt«. A két himnusz tehát nem egy, mert nem egy módon van nevezve.

Minden világos lett előttünk.

A közös hadsereg meghallgatja a magyar nemzeti himnuszt s megkoszoruzza a hovádszobrot, de ennek fejében megkivánja, hogy függetlenségi harcunk agg hősei meghallgassák a Gotterhaltét s ennek ünnepélyes hangjai mellett megkoszoruzzák Hentzi szobrát.

Én a fogaimat csikorgattam dühömben. Odafordultam a vajdához:

— No vajda, akarom tudni, mit csinálsz most?

A vajda egész nyugodtan azt felelte, hogy össze kell hívni a pártot s nézete szerint szózatot kell intézni a nemzethez és a régi honvédekhez s a képviselőházban összedönteni a kormányt. Megkezdjük pedig a munkát mindjárt holnap.

— Nem holnap, hanem e pillanatban!

Egy óra volt éjfél után.

Rögtön hozattam kocsit, megkértem Adát s még valakit, menjenek Hentallerhez, ő nem messze lakik, húzzák ki az ágyból s hozzák ide rögtön.

Megtörtént.

Negyedóra mulva ott volt Hentaller is. Csakugyan az ágyból húzták ki s csakugyan nem hagyták egészen felöltözni. Hálókabátban jött oda.

Mi képviselők kocsikra ültünk mindannyian s hajtottunk lóhalálában az »Egyetértés« szerkesztőségébe. Csak ez volt az egyetlen lap, a melyhez ily dologban fordulhattunk.

Ott a vajdát leszorítottuk egy székre s ő nyomban megírta felhívásunkat. Így hangzik szórul szóra:

»Felhívás a függetlenségi párt tagjaihoz!«

»Késő éjjel értesülünk arról, hogy az országos honvédbizottság központi elnöksége elhatározta, hogy a budai honvéd-emlékszobor leleplezése alkalmával az 1848—49-iki honvédek nevében a budai Hentzi-szobrot megkoszoruzza s az osztrák császári himnusz éneklése közben megünnepli amaz osztrák katona emlékezetét, kinek minden jelentősége abból áll, hogy a magyart irtó osztrák kényuralomnak elszánt hive volt.«

»Hogy ezt magyar tegye: az hihetetlen. Hogy 48-iki honvéd tegye: az undorító és iszonyatos.«

»Az osztrák kényuralom bőrtönözte, lövette, akasztatta, de meg nem gyalázta a magyart. Az országos honvéd-bizottság elnöksége most megtagadja multját, megfertőzteti elhunyt bajtársainak emlékezetét s meggyalázza a magyar nemzetet.«

»Ily merénylet meghiusítása minden hazafinak első kötelessége; mit fog tenni a parlament, mit a többség, mit a többi pártok: most e pillanatban nem tudjuk. Azt tudjuk, hogy a függetlenségi párt feladata egyszerű és tiszta. Mindenek előtt feleletre vonni a kormányt, tájékoztatni a nemzetet s az alkotmányos eszközök egész hatalmával sujtani a merénylet tetteseit.«

»Felhívjuk azért elvbarátainkat, a függetlenségi és 48-as párt tagjait, hogy a vasárnap, 16-án tartandó pártértekezletre sietve Budapestre jöjjenek.«

»Budapest, október 15-én.«

Aláírtuk hatan, ugymint a vajda, azután én, Hentaller, gróf Zichy Herman, Pázmándy Dénes és Horváth Ádám.

Az országgyűlés akkor szünetelt. A delegációk éppen Budapesten tanácskoztak s a képviselőház tagjai otthon szüreti pihenőt tartottak. De azért harmadnapra, vasárnapra a párt nagy része a fővárosban volt.

Éppen hajnali két óra volt, mikor a szerkesztőségben elvégeztük a munkát. Megvártuk még a kefelevonatot s aztán haza széledtünk azzal a megállapodással, hogy délelőtt tizenegy órakor a pártkörben összejövünk s állandó bizottságot képezünk.

Össze is jöttünk.

Hogy a függetlenségi párt egész lelke buzgóságával ne támogasson bennünket: ez eszünkbe se jutott. Akkor a vajda volt a párt igazi vezére s én voltam a párt igazi kikiáltója s a pártot akkor még mindenféle taktikák, sugdosások s egyéb pártokkal való titkos tanácskozások nem vetkőztették ki régi szilárdságából.

De a fölött igenis tanakodtunk, hogy a többi ellenzéki párt segít-e bennünket vagy magunkra hagy a küzdelemben.

A kisdéd Ugron-pártban biztunk.

Az Apponyi-pártban már nem voltunk annyira biztosak. Ámbár Horváth Gyula barátunk biztatott bennünket, hogy ők is talpon lesznek utolsó emberig.

Derekasán viselte magát az Apponyi-párt is. Igaz, hogy határozati javaslata szintelen volt s maga Apponyi is csak ködös általánosságban beszélt, de azért pártja hiven állt mellettünk a harc végéig.

Hétfőn, 17-én, ha jól emlékszem, rövid ülés volt a képviselőházban. A képviselőház elnöke, báró Bánffy

Dezső, magához kérte a vajdát ülés előtt, ott volt az elnöki szobában már gróf Szapáry a miniszterelnök s így hármásban értekezletet tartottak.

Ott álldogáltam az elnöki szoba előtt s jön hozzám Podmaniczky. Kérdi tőlem, kik konferenciáznak bent?

— Bánffy, Szapáry és a vajda.

Podmaniczky összecsapja a kezét:

— A vajda? Akkor végünk van!

Olyan zajt ütött az én derék ifjúkori barátom s annyi panaszban tört ki Eötvös ellen, hogy az egész folyosó nevetett. Utóbb Podmaniczky maga is nevetett.

Hanem egy jó ötlete mégis volt Szapárynak az értekezleten. Azt mondta a vajdának:

— Miért ellenzitek a két szobor megkoszoruzását, holott azt minden döntő tényező helyesli?

— Tudom is én, kik a te döntő tényezőid? Hogy merészkedtél olyan kérdésben, mely a nemzet leg-nemesebb érzéseit érinti, a függetlenségi párt előleges megnyugtatója nélkül intézkedni?

— Tudom is én, ki az a függetlenségi párt, a kivel előre beszélhetnék. Irányi beteg, ő nem az, Ugron nem beteg, de ő kívül áll rajtatok. Helfyt el nem fogadjátok, Polónyit semmiképen el nem fogadjátok, téged meg azok nem fogadnak el. Kivel beszélhettem volna hát?

A vajda nevetett s Bánffy is nevetett. A visszavágás szellemes volt. De a vajda mégis azt felelte:

— Az bizony baj, ha te a függetlenségi pártot előre soha se találod meg, ebben a kérdésben majd utólag meg fogod találni.

A miniszterelnök megmondta különben a vajdának, hogy négy függetlenségi férfival s ezek közt két képviselővel csakugyan értekezett s ők helyeselték a tervet, tehát ő nem volt könnyelmű.

Az egyik függetlenségi képviselő nevét nem árulom el. Igaz, hogy megbotlott, de azután jóra való, rokonszenves képviselő maradt, habár nem tartozott is a mi táborunkhoz.

A másik képviselő nevét se veszem itt tollam alá. Magunk közt a Sötét Urnak neveztük. Mi tudjuk: ki volt, az utókor pedig úgy se törődik vele soha. Sok bajt okozott pártunknak örökké. Mindig a mi pártunk megrontására tört s mindig más pártnak volt alattomos ügynöke. Hol Apponyiéknak, hol a klerikálisoknak, hol a minisztereknek. Csak ott említem nevét, a hol már épen ki nem kerülhetem.

Pártunk értekezlete lelkes hangulatban folyt le. A vajdát biztunk meg a határozat előterjesztésével. Komoly fogadást tettünk, hogy Hentzi koszoruzását minden áron meggátoljuk.

Minden áron!

Még kormánybuktatással is, még vérrel és erőszakkal is.

Szapáry rögtön belátta, hogy a kérdés komoly s az ő helyzetét is nagyon komolylyá teszi.

A király és a királyné Gödöllőn. Az osztrák delegáció és a közös miniszterek Budapesten. Bent a kormányban, mint csakhamar megtudtuk, kegyetlen viszály a polgári házasság kérdése miatt. Egyik oldalon Wekerle,

Szilágyi, Csáky, — másik oldalon Szapáry és a többi miniszter. A nagy szabadelvű párt kedvetlen, hangulata borus, sőt fenyegető. Ki-kitör egy-egy hang: miért vezesse a pártot és a kormányt éppen Szapáry? Holott ez a vezetés csak egyik kudarcz a másik után.

Már most jön a Hentzi-vita.

Rongyossá válik a multakra vetett fátyol. Kifehérlenek alóla a bitor kénynyel kivégzett honfi vértanuk csontjai. S ki fog látszani alóla a sok vér és szenny, a sok szégyen és vereség, mely elborítja a császár 49-iki hadseregét.

Mit fog mondani, mit fog tenni a király és a királyné, a mikor itt Gödöllőn mindent meglátnak és mindent meghallanak?

De mit fog tenni a hadsereg s ennek élén Lobkowitz herczeg?

Szapáry fölbiztatta a királyt s a király megparancsolta Lobkowitznak, koszorozza meg a honvéd-szobrot. Legalább ezen az áron megmentik a Hentzi- emléket. S ime nem mentik meg, sőt országra-világra szóló botrány lesz éppen a Hentzi-névből.

Magyar miniszterelnök ezt a bajt ki nem állja. Ez volt sejtelve Szapárynak.

Október 18-án kedden még nagy és utolsó kísérletet tett a kiegyenlítésre.

Bánffy báró a nagyfejűeket bizalmas értekezletre hívta elnöki szobájába. A függetlenségi pártból a vajdát és Helfyt. A szabadelvű pártból: Szapáry miniszterelnököt, Podmaniczky Friczit és gr. Tisza Lajost.

A nemzeti pártból Apponyit és Horváth Gyulát.

A 48-as pártból Ugront.

Bánffyval együtt kilenczen voltak a betegápolók. Köztük volt természetesen a beteg is.

Mi tizen-tizenöten nagy zajjal, örömmel kísértük a vajdát az elnöki szobáig.

— Ne engedj vajda hajszálat se!

Kellett is a vajdának a mi tanácsunk. Tovább látott ő, mint mi.

Ő ugyanis így számított: november 2-án lesz a koszoruzás s ma október 18-ika van. Két heti idő esik közbe. Az országgyűlés meghívót kapott a szobor-leleplezésre. Támaszszunk vitát a fölött, vajjon az országgyűlés elfogadhatja-e a meghívót Hentzi-koszoruzásra? Ha két hétig kihuzzuk a vitát: nem lesz ünnep, nem lesz koszoruzás. Sőt ez elég idő lesz dicső öreg honvédeinket fölrázni álmaikból s rábírní, hogy tagadják meg Tisza László és Ivánka Imre gonosz akaratát. Szegüljenek ellene.

A vajda tehát azon mesterkedett, tüzzük napirendre s vitassuk meg a meghívót.

A nagyfejük tanácskozása nem vezetett sikerre. Nem lett kiegyezés a pártok között.

A vajda kezdte a vitát. Azt hiszem, sohase mondott a képviselőházban szebb beszédet. Nagyobb hatást semmi esetre se ért el máskor, mint most.

A kormánynak volt egy nagy és szépnek látszó érve. Az, hogy kölcsönösen tiszteljük meg egymás hőseit. A vajda megtalálta erre a feleletet.

— A kölcsönös tisztelet, ugymond, csak egyenlő felek közt lehetséges. Ők felakasztották a mi hőseinket, csak akkor áll elő az egyenlőség, ha közülük is felakasztanak egy csomó tábornokot. Ez ma már nem lehet. Az ő kötelességük a vezeklés. Mi koszorut nekik nem nyújthatunk. Köszönjék meg a 49-iki hóhérok, ha feledni tudunk.

Én október 21-én beszéltem.

Én szónok nem vagyok. Beszédet csinálni, megtanulni s ünnepélyesen előadni nem tudok. Ötleteim vannak ugyan s azokat akadozva előadom ugyan: de ezzel aztán kimerül minden Cicero és Demoszthénész, a ki csak bennem lakik.

Különösen Podmaniczkyval, az én igazán szeretett Friczi barátommal évelődtem leginkább.

Ő a követválasztáskor, a midőn belvárosi jelölt volt, azt találta mondani, hogy ő is belvárosi, mert a Czukor-utczában született. Ámde ő a *cz* betűt fogainak alkata miatt nem tudja jól kimondani, hanem *cs* betűt mond helyette. Minthogy pedig nekünk mint ifjabbaknak, a kik honvédek nem lehattünk, szemünkre hányta, hogy mi jupon akadályozzuk az öreg harczosok végleges kibékülését: e felfogását így toroltam vissza:

— Én is a Csukor-ucscsában születtem. Ha ez neki jogot adott a képviselőségre, nekem is jogot ad a felszólaláshoz.

Általános kaczagás volt a visszhang.

Egy másik kijelentésem is nagy hatást keltett.

— Nem fogom megcsókolni azt a korbácsot, melylyel

Windischgrätz megfenyegette anyámat s gróf Batthyá-
nyiné nagynénémet.

Mindenki tudta, hogy anyám és nagynéném lelkük
egész lángjával ragaszkodtak a függetlenség ügyéhez.

S még egyet meg kell emlitenem beszédemből.

A ki rögtönözve beszél: vagy buta marad időnként,
mint a föld és se szó, se gondolat nem jut eszébe, —
vagy pedig oly gondolatai, oly emlékei támadnak, oly
eszmék sarjadznak ki az agy mélységeiből, mintha
lángelme volna birtokában. Beszédem alatt nekem is
eszembe jutott egy kis dolog, a melyre talán negyven
év óta, talán 1849 óta nem gondoltam.

49-ben hét éves gyermek voltam, Pista öcsém még
fiatalabb, de Viktor bátyám is csak gyerek volt még.
Szüleink vagy nevelőink, vagy talán a jó Laczi bácsi
— Bártfay László — úgy vélték jónak, hogy játszó-
társul ne csak kutyát, macskát, hanem őzet is adjanak
mellénk. A ki az állatot kis gyerek korában megszereti:
az, ha felnőtt, embertársát is jobban szereti. Mátrai
uradalmainkból behoztak tehát egy kis őzgidát, azt a
palota parkjában eleresztették, az ott felnőtt szépen,
szelid lett, mint egy kis lányka, szeretett bennünket,
mi meg őt még jobban szerettük. Az őzgidát elnevez-
tük Lilinek.

Bártfaynak volt egy növendék lánya, fogadott lánya.
Bujdosó lengyelnek volt nálunk született porontya.
Apámnak is voltak lengyel bujdosói 1831 után, Bártfay-
nak is volt.

Ez a kis lengyel lányka ennivaló gyönyörű kis barna

lány volt. Őt is Lilinek neveztük s ő is ugy szerette az őzikét, mint mi.

Mikor Hentzi ágyuztatta Pestet: a Nemzeti Muzeumot is össze akarta ágyuztatni, de a mi palotánkra is szemet vetett. A Muzeumig nem értek el ágyugolyói, de a mi palotánkig elértek. Néhány golyó odaesett a közelbe.

A kis lengyel lánykának nem engedték meg, hogy az ágyuzás alatt kint futkározzon a kertben, de a kis őzikének elfelejtették megmondani, hogy álljon a földél alá.

A kis lengyel lányka nem feledte el.

Meglátta az ablakon át, hogy a kis őzike föltartott fejjel s szétálló fülekkel kint a gyepen hallgatja az ágyuzást. Odakiáltott hozzá:

— Lili állj a fa alá, mert jön az ágyugolyó.

Mintha az a kis gyönyörű állat e szót igazán megértette volna: nyomban odaugrott egy hatalmas szilfa árnyékába.

De abban a pillanatban egy ágyugolyó beleütött a szilfába, egy óriási ágat leszakított, az ág az őzikére esett s a mi kis játszótársunk nyomban meghalt.

A kis lengyel lányka sikongatva, könnyeit ontva futott az őzikéhez. Nem félt a golyótól; nem törődött az ágyuzással, odafutott játszótársához, átölelte fejét, csókolgatta homlokát, lelket akart belé lehelni.

Hiába volt.

Zuzott testét a faág alól se tudta kivenni. Addig könyörgött, sirt, rimánkodott, míg a palotabeli cselédek oda nem mentek s a kis halott őzikét ki nem szabadították.

De biz annak ragyogó fényes szeme már ekkor homályos volt.

A kis lengyel lányka sokáig sirdogált ez eset miatt. Sulyos szemrehányást csinált magának azért, mert — mint gyerekésszel gondolá — ő tanácsolta Lilinek, hogy fa alá álljon, tehát ő volt az oka halálának.

Ez a kis lengyel lányka nálam pár évvel idősebb volt, vagy legalább idősebbnek látszott. A neve Marsalkiewicz Henrietta volt. Szülei rég elhaltak. Bártfay vendégeinek s barátainak is, kik a palotába jártak, nagy kedvenczük volt a szép és okos kis lány. Különösen szerette Bajza, báró Wesselényi és Bezerédy István, de maga Deák Ferencz is, a ki már mint hajadont s menyasszonyt is jól ismerte. Harminczkét év előtt ment férjhez, 1860 körül s férje Bácskába vitte. Férjét nem ismerem, de a vajda pár év előtt megismerkedett férjével is, ő vele s gyermekeivel is.

Szapáry bukásához ugyan mindez nem tartozik, de hiszen én nem is rendszeres történetet írok. Csak egy rossz és közönséges élczet akartam képviselőházi beszédemben Szapáryra mondani. Azt akartam mondani, hogy a Hentzi-koszoruzás tervével bakot lőtt. Erről jutott eszembe a mi kis özünk s apámnak egy ehhez kapcsolódó adomája.

Hol-hol nem: apám találkozott egyszer Albrecht főherczeggel, ki szemére hányta apámnak, hogy a császári hadsereg iránt se ő, se családja, se tisztjei nem elég loyálisok. S szemrehányás közben azt kérdezé apámtól:

— Mit vétett a gróf urnak a császári hadsereg?

— Nekem ugyan fenség nem vétett egyebet, csak egy bakot lőtt nálam.

A főherczeg hátat fordított apámnak, valami segéd-tisztje pedig egyenesen magyarázatot kért apámtól, a miért a főherczeget megsértette ezzel a szóval. Apám erre elmondta a mi kis őzgidánk történetét, a mivel azután a főherczeg is — úgy látszik — megelégedett.

Hát én is elmondtam Szapárynak, hogy ha a mi kis őzgidánkat Hentzi agyon nem löveti, abból gyönyörű őzbak nőtt volna s ezt Szapáry nagy kedvteléssel meglőhette volna.

Az eszmetársulás és az ötletek lehetősége végtelen, mint a világtér. Szabályai nincsenek s talán soha se is lesznek. Ez az én kis őzgida-visszaemlékezésem is ezt bizonyítja. Csupán ezért is mondtam el.

Figyelmeztettem e beszédemben Szapáryt arra is, hogy szurony és golyó nélkül Hentzit meg nem koszorúzzák s hogy a hol ő szuronyt és golyót akar használni: ott én is ott leszek.

E kijelentésemmel titokszegést követtem el, de természetesen rossz szándék nélkül.

Nem voltunk ugyanis föltétlenül biztosak abban, hogy a vitát november 2-ig képesek leszünk kihuzni. Voltak köztünk álorezások, kik pártunk egyes tagjait le akarták beszélni a komolyabb parlamenti harcokról.

A Sötét Ur 16-án elutazott előlünk. Hívtuk őt tanácskozásainkba, de ő megszökött. Még a vasuti indóházba is utána küldtünk valakit az én fiakkeromon, de nem

jött vissza, sőt sértő izenetet küldött hozzánk. De ennek daczára se kételkedtünk még benne.

Csak 17-én tudtuk meg, hogy ő bizalmasa és titkos ügynöke e kérdésben a miniszterelnöknek. Ekkor már az volt kívánatos, hogy távol legyen. Csakhogy a mikor már Szapáryra nagyon komoly lett a helyzet, a Sötét Ur 20-án csak köztünk termett s kezdett nyafogni, siránkozni, hogy ő neki sok a gyereke, ő a Bum-bum generális szerepét már megunta, neki jövődjére is gondolni kell s több efféle nyavalyás szólással állott elő.

Álnokság volt az egész. Csak a pártot akarta a vitától elkedvetleníteni. Szorította őt Szapáry. De minthogy lehető volt, hogy a Sötét Urnak társai is akadnak a pártban s hogy a vitát még tíz napig elhuzni nem leszünk képesek: biztos szert kellett kigondolnunk, a mivel a koszoruzást minden esetre meggátoljuk.

Ki is gondoltunk.

Felöltözünk mint képviselők diszruhába. Elég lesz harmincz-negyven ember is. Körül álljuk a Hentzi-szobrot még hajnalban. S ha jön Ivánka és Lobkowitz a koszorúval, mi azt a Hentzi-szoborra tenni nem engedjük. Ellentállunk testünkkel. Kijelentjük, hogy ellenállásunk addig tart, míg szuronynyal vagy golyóval onnan minket el nem távolítanak.

Az eszme a vajdától származott.

Először csak velem közölte. Én jónak láttam. Azután együtt közöltük a jó Adával és Hentallerral. Azután másokkal is. Közöltük Csávolszkyval is, az »Egyet-értés« szerkesztőjével és tulajdonosával, a ki az eszmét

pompásnak találta. Egyenkint fontolgattuk: kivel lehetünk egészen bizalmasak. Ugronékban nem nagyon bízunk. A Sötét Urral nem álltunk szóba. A nemzeti pártból Horváth Gyula első szóra hozzánk állott. Idegent be nem avattunk a tervbe.

A vajda kifejtette, hogy nem valószínű, hogy Ivánkáék és Lobkowitzék vérrel és halállal is s katonai erőszakkal is megkoszorúzzák Hentzi-szobrát. Hogy a Hentzi-szobornál képviselőket lőjjenek és vágjanak agyon azért, hogy a 49-iki honvédek a Gotterhalte hangjai mellett tegyék le koszoruikat Hentzi lábaihoz: ezt föltenni se lehet.

De tegyük fel, hogy ez történik. Tegyük fel, hogy közülünk egy-kettő ott hagyja a fogát s vértanuja lesz a honfikötelességnek.

Annál jobb.

Mi se érünk többet, mint azok, a kik a csatában elhullanak. Mi sem érünk többet, mint azok, a kiket Aradon és Pesten felakasztottak és agyonlőttek. Mi értünk se lesz nagyobb kár, mint elhullt dicső honvédeinkért.

De a nemzet nyereségét megmérni, elgondolni se lehet.

Meglátja a nemzet, hogy a függetlenségi párt férfiakból áll, nem szájhősökből.

Megerzi a király és udvara, hogy a magyar nemzet legszentebb érzéseivel paczkázni nem lehet.

A Hentzi-kérdésnek vége lesz azonnal és pedig mindenkorra. A hazafiak vérével itatott földön ott tovább nem maradhat.

S végül felocsudik aléltságából a nemzedék s az erkölcsi süllyedésnek vége szakad.

Igy beszélt a vajda. Láng volt minden érve, minden lehellete.

Voltak, a kik féltették nemcsak életüket, hanem diszruhájukat is. Ezeket külön vigasztalta meg a vajda.

Szurony és golyó és öreg ágyu nem lesz. Legföljebb az történik, hogy két-három rendőr belekapaszkodik egy-egy képviselőbe s elvonszolja onnan a Hentzi-szobor közeléből. A Gotterhaltét hadd fujja a katonabanda, a hadsereg diszszázadai hadd készüljenek a diszlövésre vaktöltéssel föl a levegőbe; az öreg honvédek ősz szakállal, hajlott termettel, roskadó inakkal nem nézik tétlen a dulakodást, hanem vagy elmennek onnan sirva és átkozódva, vagy ők is az elvonszolt képviselők segítségére sietnek. S akkor aztán az átok, a zsvaj és az általános dulakodás közben hadd tegye Lobkowitz herceg a koszorut a Hentzi-szobor talapzatára.

Az ilyen ünnep lesz méltó Hentzihez.

Csakhogy ilyen ünnep még se lesz, mert Lobkowitz azon kívül, hogy katona, még ur is, mivel ember is, a kinek van izlése. Ugy ott hagyja diszszázadával és táborkarával együtt Hentziéket és Ivánkáákat, mint Szent Pál az oláhokat.

Ez volt a vajda terve.

Csakhogy ennek sikeréhez mulhatatlanul szükséges a titoktartás.

Mert ha ezt a kormány megsejdi, már este rendőr-

séggel és katonasággal nagy körben körül veszi a Hentzi-szobrot s mi képviselők oda közel se férhetünk.

És én mégis öntudatlanul majdnem elárultam az egész tervet képviselőházi beszédemben.

De hát nem volt szükség, nem volt alkalom a tervet megvalósítani.

Jobban félt Szapáry s jobban féltek Ivánkáék és Tisza Lászlóék, mintsem végletekig eresztették volna a dolgot. Az országos honvédegyletek küldöttségei még az én beszédem napján délután összejöttek tanácskozni s Ivánkáákat úgy leszavazták, mint a parancsolat.

Nem lesz Hentzi-koszoruzás.

Nem lesz még budavári honvédszobor-ünnep se november 2-án. Hanem elhalasztjuk a jövő 1893-ik évi május 21-ik napjára.

Ekkor vettük be Buda várát, ez napon leplezzük le a hősök szobrát.

Igy határoztak öreg dicső honvédeink.

Ezzel a kérdés lekerült a napirendről. Csak Szapáry kormánya maradt még a napirenden. De az se sokáig.

A következő napon, október 22-én, győzelmi áldomásra jöttek össze az ellenzéki pártok a Hungária nagy teremében.

Eötvös és Apponyi egymás mellett ültek az asztal élén. Őket illette meg a diszes hely. Eötvöst igazságból, Apponyit pártok közti udvariasságból. Mi kezdtük, mi vezettük az egész mozgalmat, minket pedig Eötvös vezetett. Hogy az ő határozati javaslata győzzön: azért folytattuk a nagy parlamenti vitát.

A vajda felköszöntője volt az első. Kire másra emelte volna poharát, mint az 1848—49-iki dicső honvédekre?

Apponyi felköszöntője volt a második. Sudár természetével, gyönyörű hangjával szép beszédet mondott a nemzeti párt vezére Irányi Dánielre, a függetlenségi párt agg és beteg és igen távol vidéken haldokló elnökére.

A villám elvitte a szót a nagy beteghez. Meg is értette, meg is köszönte a haldokló az édes megemlékezést, de élve többé nem láttuk őt. A mely napon meg kellett volna lenni a szobor-koszorúzásnak, november 2-án meghalt. Utolsó küzdelmünk, utolsó lakománk csak hirből jutott már el hozzá.

A Sötét Ur az áldomásról el nem maradhatott. A harez elől elmenekült, de az áldomásra jó idejében haza jött. Senki sem bizta meg a felszólalással, de ő azért Apponyit köszöntötte fel, mint miniszterelnököt. Bocsánatot kellett kérnünk Apponyitól az izléstelen hang miatt.

Végre Horánszky köszöntötte fel a vajdát. Okos és lelkes volt beszéde.

Áldomást és lakomát leírni csak vidéki hirlapocskában szokás s én bizony ezt se említettem volna fel, ha ebben az áldomásban nem lett volna valami nevezetes.

Ez volt az összes ellenzéki pártok utolsó közös lakomája. — Ez benne a feljegyzésre méltó.

Felszínre jöttek csakhamar a haladás nagy kérdései, az egyházpolitikai javaslatok. Ezek körül bujkálni már nem lehetett. Itt mindenkinek el kellett magát hatá-

rozni: hazafi marad-e és szabadelvű vagy álorczás és sötétségkereső.

Ugy megbomlottak az állapotok, úgy megkeveredtek az emberek, úgy összezavarodtak az elmék, úgy szét-töredezték a pártkeretek: hogy az ellenzéki pártokat ezentul közös lakomára összehozni nem lehetett.

Nem is lett volna tanácsos. Az emberek késsel mentek volna egymásnak, nem felköszöntővel.

Én már bizonyára nem érem meg, hogy újra visszatérjünk a régi állapotra.

Még tizennégy napig állt fenn Szapáry miniszterelnöksége. De ez a tizennégy nap már csak vonaglás volt. A király, bár szerette egyénileg Szapáryt, november 6-án elfogadta lemondását. A Hentzi-ügyből látta, hogy Szapáryra nem bízhatja többé a kormányzást.

Fiatalkorunkban jó barátságban voltam Szapáryval, de azért egy adomát el kell róla mondanom.

Neje Festetich grófné s szellemes derék nő. Szapáry volt már élete folyamán összeesküvő, hevesi királyi biztos, államtitkár, belügyminiszter, pénzügyminiszter, kereskedelmi miniszter s utóbb miniszterelnök. Szellemes neje azt mondta egykor:

— Ez a Gyula olyan, mint a vidéki színész. Minden szerepet eljátszik.

Tökéletesen igaz.

Vajjon minő szerepe lesz a szabadelvűség ezentuli nagy csatáiban?

AZ ELSŐ UT KOSSUTHHOZ.

I. FEJEZET.

(A vajda szerepe a függetlenségi pártban. — Nem akarja Kossuthot fölkeresni. — Mégis elmegyünk Turinba. — Turinba érünk.)

Nem az én első utamról van szó, hanem Eötvös Károlyéről.

Én már nagyon sokszor voltam Turinban, laktam is ott s a Kormányzót nagyon sokszor meglátogattam. Ugy mentem hozzá, mint apám házához. Turint jobban ismertem, mint Pestet. Nem is emlékszem már, hogy gyerek koromban mikor voltam ott először.

Hanem a vajda még sohase volt ott s Kossuthot még sohase kereste fel se személyesen, se levélben. Pedig kértem, biztattam, sőt hajszoltam rá sokszor.

Mikor én 1887-ben képviselővé lettem, a vajda akkor már tiz év óta volt a függetlenségi párt valóságos vezére. Mások ragyogtak ugyan a vezér aranyos öltözetében a nagyközönség előtt; a sajtó másokat hirdetett vezérekül, hol Helfyt, hol Ugront, hol a jó Irányit, sőt időnként egyebeket is; — Mocsáry, a kemény

magyar és jó hazafi, a párt elnöki állásában vezérekedett is, de nagy válságok, nemes harczok idején s a mikor nagy eszmék és nemes szenvedélyek viaskodtak egymással, bizony mindig a vajda volt az igazi vezető.

tartotta a képviselőházban a legragyogóbb beszédeket.

Ő fogalmazta mindig a pártnak a nemzethez intézett nyilatkozatait, a választási szózatokat, az alapigékül szolgáló nagyobb határozati javaslatokat, a királyi trónbeszédre adandó válaszfeliratokat.

Ő volt a pártnak első hirlapírója. Az ő cikkei és emlékbeszédei növelték s örökítették meg a párt hű tagjainak s jelesebb férfiainak érdemét és dicsőségét. Ez a mi jó függetlenségi pártunk, ha kidőlt valamelyik kitűnő fia, nyomban úgy megfélemedezett arról, mintha sohase élt és sohase működött volna. Ha a vajda iratai s beszédei egykor gyűjteményben látnak napvilágot: akkor tudja meg csak az ország is, a párt is, mennyit dolgozott az ő fényes szelleme és tolla a függetlenségi eszmékért.

Pártértekezleteken a nagy kérdésekben ő adott eszmét, világosságot, érveket a párt tagjainak.

Vidéki pártgyűlésekben s választási harczokban az ő csodálatos beszédei rázták fel a közönséget. Képei, hasonlatai, példabeszédei, adomái, jellemző mondásai özkincscsé váltak s jól vagy rosszul, száz alakban rták be a városokat és olvasó köröket. Száz apróbb-nagyobb szónok éldegélt abból az anyagból, melyet az ő kimerithetlen, de röst szelleme teremtet.

Ha zajongani és kiabálni kellett a képviselőházban s a minisztert vagy kormánypárti szónokot ledörögni: azt a vajda mi ránk hagyta. Ha egyéb ellenzéki pártokkal kellett tárgyalni, összesugni, taktikázni: azt is mi ránk hagyta. Ha lakomákon a dicsőséget és felköszöntőket s vidéken a fogadtatást, a fehér ruhás lányok üdvözlétét s a zászlós és fáklyás zenéket kellett élvezni: azt is ránk hagyta, nekünk engedte át.

De ha aztán fészkelődő, üzérkedő vagy hitvány emberek, vagy a pártunk hátán felkapaszkodó más ellenzéki pártok a rágalmak özönét zuditották ránk: akkor meg mindig a vajda volt a rágalmak és gyanúsítások áldozata. Természetesen az ő széles válla s egykedvű vidámsága eltűrt, de el is birt mindent. Akkor a mi jó pártunk mindig félreállt s egész élvezettel, de némán nézte: no, mi lesz most már a vajdából.

A Kormányzó barátsága vagy szíves és bizalmas levele természetesen nagy ajánló levél volt mindenki számára a nemzet előtt. S különösen a jó függetlenségi és jó magyar közönség előtt. S épen arra unszoltam én mindig a vajdát, hogy írjon vagy látogasson el Turinba s szerezze meg a Kormányzó barátságát.

S unszoltam különösen a miatt is, mert a Kormányzó mindig bizonyos fanyarsággal emlékezett meg bizalmas körben a vajdáról. Elöttem is, mások előtt is. Ennek pedig nagy oka volt.

Nagy pártban mindig akad néhány silány lélek s a vajdának mindig volt egy csomó irigye s titkos ellensége. Ezek részint levélben, részint élő szóval szakadat-

lanul rágalmazták a vajdát a szent öreg előtt. Én ritkán találkoztam a Kormányzóval, az én szavam nem tudta eléggé ellensúlyozni a rágalmozók befolyását s azért a Kormányzó nagy lelkében Eötvös neve körül mindig volt egy kis árnyék, melyet én nem tudtam eloszlatni. A rábeszéléshez és a hosszas, alapos beszélgetéshez különben sem volt tehetségem és hajlamom s gyakran mikor a Kormányzó éles megjegyzéseit elhárítani nem tudtam: még engem is harag fogott el s inkább félbeszakítottam a tárgyalást, sem mint hallgassam barátom ellen a rossz indulatu besugásokból eredő téves bírálatot.

Ezért hajszoltam a vajdát Turinba. Az ő tökéletesen átlátszó egyéniségét a Kormányzó nagy lelke és éles szeme a személyes érintkezés által nyomban felismerte volna.

Azonban a vajdának hiába beszéltem, akár a részeg tótnak. Kigunyolt, kinevetett aggodalmaimmal. De rendszeren meg is nyugtatott.

— Lásd édes Gáborom, nekem a párt úgy se adhat semmit s ha adhatna se adna; — minek nekem tehát kölcsönbe kapott dicsőség, habár azt Kossuth Lajos adná is kölcsön? Annyi silány, kótyonfitty ember csuszkál-mászkál Kossuthhoz s koldul tőle jó szót, ajánló levelet, kortes ígét, választásokhoz való üzenetet, üzleti ajánlatot bajuszpedrőhöz, életelikszirhez, budai keserűvizhez, képviselői mandátumhoz, naptár- és hetilapterjesztéshez és népbolonditáshoz, hogy azt hiszem, a szent öreg gyomra már émelyeg, ha megint újabb szélbali képviselőt lát ajtaja előtt ólálkodni. Erre már én bizony nem adom a fejem. Én dolgozom és áldozok

tehetségem szerint, élek a közügynek, az irodalomnak s függetlenségi eszméinknek becsülettel; — akármit sugdosnak felőlem Kossuthnak, az ő villám-esze utóbb is fölismer engem is, másokat is.

Hát hiszen ez is igaz.

Mikor a jó Ruttkayné intésére a vajda megalakította a Kossuth-bizottságot s Basso számára elküldötte tavaly azt a megfelelő összeget: akkor újra sürgettem őt, menjünk Turinba. Most se fogadott szót, hanem a helyett letorkolt.

— Most már jó Gáborom, épen nem megyek Turinba. Ha a szent öreg semmit sem tud is arról, miben fáradozunk az ő háztartása érdekében, de tud Basso s tud az áldott Ruttkayné, ők utóbb még azt is gondolhatnák, hogy én most a köszönet és elismerés babérkoszorujáért utazom a Kormányzó közelébe. Eredj jó Gáborom az ily lehetőségekkel a pokolba.

Nem hoztam elő többé a dolgot 1893-ik évi júniusig. De akkor aztán előhoztam s nem nyugodtam addig, míg célom el nem értem.

Időközben ugyanis nagy dolgok történtek.

A vajda lemondott a párt elnökségéről.

Néhány nap múlva 24-en kiléptünk a pártkörből s a vajda vezérlete s az én ideiglenes pártelnökségem alatt új pártalakuláshoz fogtunk.

Apponyiék befolyása napról-napra erősödött az anyapártban s a klerikális reakció emberei, Polónyiék napról-napra vakmerőbbek kezdtek lenni. És minduntalan Kossuthra, az ő nagy nevére hivatkoztak mentségül.

Az anyapárt eretnekséggel kezdett vádolni nyiltan, kormánypártisággal titkon s a klerikális sajtó ordított ellenünk az egész vonalon, sőt Polónyi a Kormányzó urnak egy hozzá intézett levelét is közzé tette a vajda ellen.

Az alföld jó függetlenségi népe egy szívvvel, egy lélekkel a mi oldalunkra állott s hatalmas elvbarátaink Kecskemétre országos gyűlést hívtak össze, hogy köztünk és az anyapárt közt kiegyenlítse az eltérést s az anyapártból kikergesse a nyílt és titkos klerikálisokat, a paktáló álorezásokat.

Az áldott lelkű Ruttkayné junius 7-én szép és sürgető levelet írt hozzám, hogy menjek Turinba s vigyem magammal a vajdát is. A Kormányzó nagyon vár engem is, de várja Eötvöst is.

A Kormányzó könyvtára dolgában is intézkednünk kell, a Kossuth-bizottság elé javaslatot kell terjesztenünk s e célból a Kormányzóval mulhatlanul szükséges értekeznünk.

Mind ez okok végre megtörték a vajda makacsságát s ő is elhatározta a Turinba utazást.

De csak küldöttségként s nem egymagában.

Pártunkat értekezletre hívtam magamhoz, eléje terjesztettem a kérdést s pártunk engem, Eötvöst és Nagy Gyulát választott meg küldöttségül a Kormányzóhoz.

Nagy Gyula nálam talán öt-hat évvel fiatalabb, nemes modoru, olvasott, mivelt ember. Fehérmegyei előkelő birtokos s ugyanonnan képviselő. Kitünő gya-

korlati gazda. Elvei sok irányban radikálisok. Szónoklatokat tartani nem szeret, talán nem is tudna; de bizalmas értekezleteken vannak eszméi és érvei. Ősne-mes nemzetségből való. De a politikát nem veszi komolyan. Inkább a jó társaságért tartozik valamelyik párthoz. Az anyapárti klerikálisok eselszövényeit meg-unta, a körből velünk együtt kilépett s velünk volt mindaddig, míg az anyapártban az Ugron-Justh-féle ádáz háboru válságra nem vezetett.

Junius 10-én Kossuth Feritől is kaptam levelet. Ez a levél is, de még inkább a jó Ruttkayné sürgetése sietteté utazásunkat. Az elindulást junius 17-re, a Turinba érkezést 19-re határoztuk s erről ugy a Kormányzó urat, mint Ruttkayné, de Basso doktort is értesítettük.

Négyen indultunk, velünk jött országot-világot látni s különösen Kossuthnál tisztelkedni Eötvös Bálint is, a ki épen előző napon lett jogtudorrá. Nagyon meg-kedveltem a gyereket, a ki különben a vajda fia. Uta-zási költségünk kezelését rábíztuk.

Velenczébe 18-án érkeztünk s ott ki is szálltunk. Innen szintén értesítettük táviratban Ruttkayné.

Másnap 19-én dél tájban pontosan berobogott velünk a vonat a turini pályaudvarra. A Kormányzó megbizásából Basso várt ránk. És várt Battoni vendéglős barátom, a kinek egykor fogadója volt Turinban, a hol én mindig szállni szoktam. Most is táviratoztam neki, hogy nála szállunk és pedig négyen. Most már nem volt fogadója, hanem azért egyik fogadóban kitűnő lakásról

gondoskodott s diszes bérkocsikkal várt bennünket, hogy lakásunkra kísérjen.

Basso értesített, hogy a Kormányzó kitünő egészségben van, örül jöttünknek s mind ő, mind Ruttkayné nagyon szívesen vár. Sőt a Kormányzó már most meghí bennünket délután 3 órára s egyuttal ebédre, mely 7 órakor leend.

Szállásunkra hajtottunk s átöltöztünk. Mosdás közben a vajdával mulatságos baleset történt. Eddig még nem volt fogainak hija, de itt két ingó-bingó metsző foga észrevétlenül kiesett. Mikor ezt másnap a Kormányzónak eladomáztam, ő tréfásan a vajdához fordult:

— Intő jel önnek, hogy ezentul szelidebb legyen. Ha már hiányoznak fogaink, nem tanácsos a viaskodók közé keveredni.

De az első napon nem volt a Kormányzónak tréfálkozó kedve. A mint arról mindenki meggyőződik, ha társalgásunkat lehető részletességgel leirom.

Előbb azonban elmondom mindazt, a mit a Kormányzó háztartásáról s mindennapi életmódjáról tudok.

Nagy történeti alak, a mivelt világ által mindenütt ismert nagy szellem ő. S míg a magyar nemzet él, e nemzetnek örök életü hőse. Életmódját, háztartását, magán életét, otthon való házi szokásait alig ismeri a nemzet. Pedig nagy férfiaknál mind ezt ismerni óhajtják mind az egykoru, mind a későbbi nemzedékek.

Mindent elmondok, a mit én tudok.

II. FEJEZET.

(A kormányzó lakása. — A kövér házmesterné. — Giorgio. — Ruttkayné. — A Kormányzó dolgozó szobája. — Ruházata. — Orvosának tanácsa. — Csupán Eötvössel társalog.)

Két óra alig múlt el délután, mentünk a Kormányzó lakására. Legelőször Lujza nénit, a jó Ruttkaynéit akartuk meglátogatni s délutáni 3 óráig az időt az ő lakosztályában s nála akartuk eltölteni.

Ruttkayné együtt lakott a Kormányzóval.

A ház, a hol a Kormányzó lakott, egy kis térre néz ablakaival. A tér körül van véve alacsony kőfallal s tele van kisebbszerű szobrokkal s diszceserjefákkal, szépen kavicsolt keskeny utakkal s van benne viztartó medence s kis szökőkút is.

A térnek nincs külön neve. Csak az utcza nevééről nevezik és sétatérnek, a hogy én vettem észre, nem is használják. Kis vasrács ajtai mindig zárva vannak.

Az utcza neve Via San Lazaro volt Garibaldi haláláig. A mint a nagy szabadsághős 1882-ik évi juniusban meghalt, Turin városa az utczáat Garibaldinak s a

marsalai ezerhősnek tiszteletére Via dei Mille-nek nevezte. Magyarul azt teszi: Az Ezer utcája.

Ez utca 22-ik száma alatt feküdt az az emeletes ház, melyben Magyarország utolsó legnagyobb hőse, legnemesebb fia s minden nemzet és minden korszak egyik legragyogóbb lángelméje tizenkét évig s nyolcz hónapig lakott s a melyben meg is halt.

A ház, ha jól emlékezem, a Sant-Albino grófi család tulajdona. Egyik fiatalabb Sant-Albino gróf Magyarországból nősült s magyar lányt vett feleségül, a bájos Gyürky Alice grófnőt, Gyürky Ábrahám gróf és Orczy Sarolta bárónő leányát. Ugy hallottam, e házat most ez a Sant-Albino gróf birja.

A Kormányzó 1882-ik évi augusztus 1-én költözött ebbe a lakásba saját villájából, mely Collegno al Baracconében feküdt. Az átköltözés körülményeit is részletesen el kell beszélnem.

A ház egész első emeletét birta a Kormányzó. Fizetett érte évenként háromezer lira lakbért, a mely a mi pénzünk szerint mintegy 1350 forintot tesz. A Kormányzó vagyoni viszonyaihoz képest szinte nagy összeg, de ekkora lakásra bizony szüksége volt.

1881 előtt e lakásban a Villamarina örgróf család lakott. Az az örgrófi család ez, melynek egyik tagja, ki a mult század ötvenes és hatvanas éveiben a Savoyai-ház diplomáciai szolgálatában volt, annyszor előfordul Kossuth Emlékirataiban. Mig Turin Piemontnak és a Szardiniai királyságnak fővárosa volt s mig a királyi udvar s az összes hatalmak diplomáciai kara itt

lakott: ezért a lakásért nyolcz vagy tizezer lira évi bért is fizettek. Ilyen s ekkora lakásért Budapesten is fizetnének négy-öt ezer korona évi bért.

A ház homlokzatán a térre hat lakhelyiség nézett. Balról, legszélről Lajos Tivadar lakószobája, míg Turinban lakott s míg Nápolyba át nem költözött. Mellette a Kormányzó hálószobája, a hol a szent öreg utolsó betegségét átszenvedte s a hol utolsó lélekzetét is vette. Itt volt halottas ágya is.

Ebből nyilott egy nagy szoba, a Kormányzó nappali és munkaszobája s egyuttal vendéglátó terme. Főbejárója e szobának a lépcsőházra nyilt.

Ettől jobbra terjedt Ruttkayné lakosztálya hálószobából s diszes elfogadó teremből. Legvégül jobb oldalon a konyha.

A ház kettős ülésü s középén végig folyosó, mely kissé homályos. A folyosóról nyiltak az udvari helyiségek.

És pedig a lépcsőháztól jobbra az ebédlő, az éléskamra, s egyéb mellékhelyiség. Balra pedig egy nagy előszoba, továbbá a titkár szobája, a fürdőszoba s végül a Kormányzó billiárdszobája.

A cselédeknek két szobából s egy mellékhelyiségből álló lakosztálya az udvar felé néző emeletközön, a Mezzaninon feküdt.

A ki a multon ábrándozni szeret s a nemzet nagy hőseinek emlékezetén el tud merengeni s dicső tetteiknek példáján lelkesülni megtanult: el ne felejtse e házat s egykori lakójának nagy nevérol mindig eszébe

jusson, valahányszor a szép Olaszországnak e nagy városába, a Pó partjára vezeti útja. E város adott a nagy bujdosónak menedéket és biztos pihenőt s e házbán hajtá fejét örök álomra az a férfiú, a kinek egész hosszú életen keresztül sohase volt pihenője, mert nemzetéért kellett dolgoznia és szenvednie szakadatlanul!

Csak egyetlen igazi elődje van Kossuthnak. Az, a ki a Márványtenger partján Rodostóban hunyta le szemeit örökre. Annak pihenőjét, annak palotáját megőrzi a jó török nép hatalmas szultánja s nem engedi másnak birtokába. S ha világjáró magyar, szentsir-látogató zarándok téved el arra: az utolsó szegény török is kegyelettel s vallásos tisztelettel kíséri el az ó-palotába s egyenként megmutatja s elmagyarázza a helyet, a hol élt és meghalt a magyar testvérnek utolsó királya, a magyar szabadságnak utolsó nagy hőse, a bujdosóknak mind halálig dicső fejedelme.

Kossuth lakása idegen birtok. Egy-két évtized múlva senki se tudja már amaz idegen városban, ki volt Kossuth s mije volt ő a magyar és az olasz nemzetnek. Az olasz egységnek és szabadságnak hősei kihalóban vannak. Ők ismerték csak Kossuthot. Egy-két évtized és senki se él már, a ki őt látta és ismerte volna. Lakását se őrzi senki. Nem lesz ismertető jel se, a mely az arra tévedező magyarnak ama szent emlékü helyet megmutassa. Ezért kell én nekem följegyezni mindent.

A mint oda értünk a kapu alá, az öreg házmesterné letette kezéből a kötést s a harisnyát, szemüvegét

lehuzta orra hegyére s éles fürkésző szemekkel nézett ránk.

A kapu alatt, a bejárás baloldalán volt egy üvegkalitka. Abban volt egy szék, egy kis asztal s egy kövér öreg asszonyság. Épen tele volt vele a szék is, az asztal is, a kalitka is. Mintha a kanári madár kalitkájába kotlós tyukot ültetnének. Ez volt az öreg házmesterné. Ott ült éjjel-nappal. A vajda el is nevezte kotlós-tyuk néninek. Azt fürkészte, vajjon magyarok vagyunk-e s Kossuthhoz megyünk-e, vagy idegenek.

Mert hát nem mindegy volt ez ő neki. Ha magyarok vagyunk: lesz akkor borravaló. Kivált a vajdából nyomban kilátta a magyart és a borravalót. Én rajtam és Nagy Gyulán nem tudott eligazodni első pillanatra. De a vajdáról száz lépésnyire sugárzik már a magyar ember, de annak minden gyöngesége is. Egész uton viaskodnom kellett vele, ne pazarolja a pénzt borravalókra. Annak a vén házmesternének talán még báli ruhát is vett.

Fönt a lépcső tetején Giorgio várt bennünket.

Ez a Giorgio volt a Kormányzó komornyikja. Turini származásu, 45—50 év körüli valódi olasz ember. Fényes fekete szemekkel és fekete bajuszszal, borotvált állal, gyors beszéddel. Tisztes feketébe volt öltözve. Neve: Giorgio Suzenna, bizonyára van ősei és rokonai közt egy csomó festő és kőfaragó. Már nyolcz év óta, 1885 óta volt a Kormányzó mellett s ő is különös rokonszenvvvel várta a magyar utazókat.

Ruttkayné a maga szokott nyájasságával várt s foga-

dott bennünket. Utazásunkról kérdezősködött s mi az ő és a Kormányzó egészségéről.

Nagy szellemű, nemes nő ez. Kossuth testvérjei közt ő közelíté meg leginkább elmének és szívnék erejére s tehetségére nézve a Kormányzót. Ugy látszik, még életkorra is.

Vajjon megírja-e valaha valaki e nő élete történetét? Megírja-e bujdosásának viszontagságait, szerető szívének nagy áldozatait, melyekkel férjét, fiait, nagy testvérét s unokaöccseit elhalmozta. A női lélek is csak oly tiszta fény, mint a férfi lélek. A nagy férfi lelke a nagy messzeségbe világít, a nagy nő lelke sokkal szűkebb körbe. De e kisebb kört nagyobb fénynyel és meleggel tölti be. Miként van az, hogy oly kevés nőnek van lelkes történetírója?

A mikor az óra háromat ütött, teljes pontossággal küldtük Giorgiót, jelentsen be a Kormányzónak. A kormányzó tögtön fogadott.

Bemutattam a vajdát, Nagy Gyulát és Eötvös Bálintot.

A vajda néhány rövid szóval üdvözlé a Kormányzót. Egyebek közt ezt mondá:

— Isten adományának tekintem, hogy megérhettem azt az időt, a mikor önt Kormányzó ur színről-szinre láthatom s igaz tiszteletem és hódolatom bebizonyíthatom. Ne udvariasságként, hanem igaz hazafi őszinte hitvallásaként fogadja e nyilatkozatomat.

A Kormányzó rövid pár szóval fogadott bennünket s nyomba leültetett.

Jókora íróasztal volt a szobában. Ez előtt karosszék.

Ebbe ült le ő maga. Az íróasztalnak ajtó felőli végén szintén karosszék állt, ezt jelölte ki a vajdának. Volt a szobában még egy nagy asztal s a hálószoza fala mentén hosszú, széles, feketével bevont pamlag. E fölött a falon falióra s egyszerű keretben Bocskay fejedelem arcképe. A nagy szobának udvar felőli fala mellett világos tölgyfaszinű szekrény iratok és könyvek számára. E szekrényen csinos fa-faragványos tartóban Shakespeare diszkötésű összes művei, melyeket angol munkások adtak a Kormányzónak emlékadományul negyven év előtt, a mikor a szabad Anglia földjére először lépett s csodálatos szónoklatával rajongásba hozta az angol nemzetet.

A vajdából nyomban kitört az íróember. Majdnem azt mondom, hogy a korrajz- vagy történetíró. Addig nem nyugodott, míg a Kormányzótól a szobában látott tárgyak eredete s jelentősége iránt kimerítő feleletet nem kapott.

Az íróasztal tele volt mindenféle szedett-vedett aprócseprő tárgygyal. Levélpapírok és borítékok, tollak, tollszárazak, legalább tizenöt darab félig elnyűtt irón, tintatartó, szemüveg, irka-firkák, félig megirt s abban hagyott levelek, jegyzetek, töredékes fogalmazványok, ujságok s az Emlékiratok 4-ik kötetéből kefelevonatos ivenek.

A vajda mindent erősen megnézett s ezzel mintegy felhívta a Kormányzót, hogy mindenről adjon magyarázatot.

Adott is nagy kegyességgel. Ekkor mondta el szeméi gyöngeségét is a vajdának.

— Szemeimmal én csak megvolnék valahogy, de az orvosok éppen nem tudják magukat tájékozni. Az egyik szemem miop, közellátó; a másik szemem prezbiop, messzelátó. De mindegyik gyenge. Nekem tehát három szemüvegre volna szükségem. Egy egészre és két felemásra. Az egész szemüveg fokozná a látóerőt, az egyik félszemüveg pedig a közellátást, míg a másik a messzelátást mérsékelné.

S mutatta a szemüvegeket.

Akkor a Kormányzó 91 éves volt. Nagy idő. Száz-ezer ember közt egy éri el ezt az életkort. A magyar faj összes történelmi alakjai közül ezer év óta alig érte el egy vagy kettő.

Életkorából különben két év vitássá lett egykor. Ismerősei közt és az irodalomban úgy áll a kérdés most, hogy 1802-ik évi ápril 27-én született; mikor tehát nála voltunk, akkor már 91 éves elmúlt s 63 nap óta a 92-ik életévet járta. Azonban 1848 előtt úgy élt a köztudatban, hogy 1804-ben született s hogy Deák Ferencznél néhány hónappal fiatalabb lett volna. Deák születési éve 1803. október 17-ike. Időközben az anyakönyv, melybe a Kormányzó születését bejegyezték, elégett. Az anyakönyvekről 1828 előtt megyei másodpéldányokat nem vezettek. A kérdést most már eredeti anyakönyvekkel tisztázni nem lehet, de emlékszem, hogy ezt már vitatták az irodalomban s hogy magának a Kormányzónak hozzájárulásával a születési időt 1802. évi ápril 27-ikében állapították meg véglegesen.

Tiszta fekete s egyszerű ruhában fogadott bennünket.

Dicső emlékü neje Meszlényi Teréz 1865. évi szeptember 1-én halt meg s mióta annak hamvai a genuai Szent Benigno temetőben, az angol protestánsok sirhelyén pihennek: azóta a Kormányzó más ruhát, mint feketét nem öltött magára. Nagy ritkán, nagy ünnepélyek alkalmával megtette ugyan, hogy fehér nyakkendőt kötött fel, de kevés ember látta ebben is. Hü férj maradt még özvegy állapotában is s boldogult nejének emlékét gyöngéd érzéssel, őszinte kegyelettel őrizte.

Ruházatára agg korában már nem sokat költött s különös gondot nem fordított. Széles karimájú fekete puha kalap, fekete kabát, mellény, nadrág és nyakkendő: ebből állott ruházata.

Évenként elég volt neki két öltözet. Egy téli s egy nyári. Amaz vastagabb finom gyapju-szövetből, emez többnyire ugynevezett liszter kelméből. Fehérneműje mind végig olyan volt, a minőt 1849 előtt itthon szokott viselni. Ámbár 45 évet töltött külföldön, Ázsiában, Amerikában s Európa különböző országaiban, a magyar fehérneműtől el nem tudott szokni soha és sehol.

Szabója Turinban másod-harmadrangú kis szabó volt s nála állandóan megmaradt. Neve nem jut eszembe. Ott lakott s ott volt műhelye is, boltja is a Via Dora Grossá-n. De ez az utczanév ma már nincs meg. Ez utczának neve most Via Garibaldi.

Vargája, a hol lábbelijét szokta csináltatni, a Piazza Carlo Felicé-n lakott Turinban. Ennek neve se jut eszembe. A lábbeli mindig czipő volt, meglehetősen vastag talppal, a hogy Olaszországban szokás. A czipő

sarkára mindig veretett vak sarkantyut, pengő nélkül, fényes aczélból, apró sarkantyugommbal. A nép a Kormányzót Turinban csak Kossuth tábornok néven ismerte. Színes vagy színezetlen arczképe ott volt mindenütt az üveg- és tükörkereskedések kirakataiban, az utczák sarkán Garibaldi és Viktor Emanuel arczképei társaságában s az aláírás mindenütt General Kossuth volt. A köznép azt hitte, hogy az a kis fényes sarkantyú jelenti Kossuth hadvezéri voltát.

Pedig hát nem azt jelentette.

Az olasznak, a városban lakó olasznak legigazibb, legtökéletesebb nemzeti szokása a bő és hosszú nadrág. Ezt el nem engedi sehol és semmiért. Még nálunk Magyarországon is minden olasz kucséber, kőfaragó és kubikus hosszú és bő nadrágot visel, mely uszik utána a földön s alsó széle kopottá és foszlányossá válik, ha csak fel nem türi.

De hát mindig feltüri. A feltürt nadrág csak olyan általános divat Olaszország városaiban, mint hogy az embernek elől van az orra, nem hátul. Nálunk is divatba hozta ezt gróf Tisza Lajos s néhány piperés kaszinóbeli barátja, hogy a kékvér a nadrág szárán is azonnal nyilvánvaló legyen. Fennállott ez a divat vagy tiz-tizenöt évig, míg szerencsére a papucsban járó inasgyerekek is el nem szokták.

Olaszország városaiban szűk és rövid nadrágban ki nem lehet menni az utczára, hogy az embert meg ne bámulják s meg ne hessegezzék. A Kormányzó semmikép se akart feltűnni, tehát ő is meglehetősen bő és

meglehetős hosszú nadrágban járt. De már a nadrág szélének feltürögetése sehogy se volt inye szerint s a sarkantyut csupán azért viselte, hogy a nadrág szára hátul ne söpörje az utcát.

Lábbelije különben nagy változást szenvedett Basso barátunk beavatkozása folytán.

Basso 1887-ben került a Kormányzó mellé, mint dagasztó orvos, budapesti magyar nyelven, mint masszőr. Én is elhiszem, hogy pár évvel meghosszabbította a Kormányzó életét. De most nem erről akarok szólni.

Hanem arról, hogy ez a mi érdekes barátunk a lábbelire is kiterjeszté az ő világboldogító nagy és új eszméit. S ámbár a Kormányzó úgy nézett rá, mikor előtte lábbeli-eszméit fejtegeté, mint a macska a légyre: mindamellett lassanként még a Kormányzót is legalább részben megnyerte eszméinek.

Ez eszmék egyike az volt, hogy a lábbeli nagy legyen. Akkora legyen, hogy egyikbe is elférjen szükség esetén az embernek mind a két lábafeje. A lábbeli orra pedig ne legyen se hegyes, se keskenyülő, se harcsa, hanem egyenesen levágott. Sarka pedig ne legyen semmiképen. A talpa olyan vastag legyen, hogy soha el ne kopjék, a bőre pedig kemény borjubőr legyen, hogy azon se meleg, se hideg, se víz keresztül ne hatoljon. El kell tartani egy lábbelinek tíz esztendeig, ha az Alpesekeket mássza is vele az ember.

Mind e reformmozgalom ugyan a Kormányzót nem ragadta el magával s őt jó izléséből egészen kiforgatni nem volt képes, de azért a lelkes Bassonak mégis tett

némi engedményt. Kivált mikor már Basso a Carlo Felice piaczon lakó vargát is megvesztegette eszméivel.

Ettől kezdve a Kormányzó szabályos alaku kis lábafejét mégis olyan lábbeli-féle czipő nyelte el, a minőt itthon a magyar ember menybeballagónak nevez.

Mikor bennünket fogadott, akkor is ilyen volt a lábán.

A Kormányzó majdnem kizárólag Eötvössel beszélgetett. Hozzánk a három nap alatt alig intézett néhány szót. Bizonyára sok jót és sok rosszat hallhatott és olvashatott a vajdáról, nagyon érdeklődött a vajda eszejárása iránt. Kitünt ez minden kérdéséből. Bizonyos, hogy a vajda nem tanulmányozta gondosabban a Kormányzót, mint a Kormányzó őt.

Az eszméknek napról-napra, sőt óráról-órára érdeke-sebb harcza fejlődött ki köztük. Szebb eszmecserét soha életemben nem hallottam.

A Kormányzó leölté a vajda előtt történelmi tekintélyét. Se korának, se nemzetek sorsát döntő multjának fegyverzetét nem vitte bele a viadalba, csak az óriási lángelme, a nagy tudás és a végtelen tapasztalat meztelen erőit akarta használni.

De a vajdát se láttam szellemi erőinek akkora birtokában soha. Ötletei, észrevételei, érvelése, eszméinek ragyogása akkora fényt vetettek sok nagy kérdésre, hogy gyakran a Kormányzó maga is elbámult rajta s maga is gondolkozóba esett nem egyszer.

A vajda kezdettől fogva nem úgy állt a Kormányzó előtt, mint a ki kér valamit; elnézést vagy támogatást,

bocsánatot vagy kegyelmet. Mi kiléptünk a pártkörből, mert nekünk volt igazunk. Kiléptünk azért, mert a kilépés volt a honfikötelesség. Kiléptünk azért, mert kilépésünk válik a haza üdvére. S megmaradunk elhatározásunk mellett még akkor is, ha azt a Kormányzó kárhozná, még akkor is, ha ellenünk szózatot intézne a párthoz vagy a nemzethez.

Ezt a határozott önérzetet képviselte a vajda a Kormányzó előtt. Nagyon meglepte ez a Kormányzót. De a vajda minden szava az én szivemből is eredt. A vajda sehol se lépte át a Kossuth Lajos iránt való szentséges tisztelet határait, de e határokon belül szilárd volt, mint az aczél. Nem feleselt, nem bizonykodott, de állás pontunkból egy betűnyit nem engedett.

Három órától kezdve egész az ebéd idejéig, tehát négy órán keresztül tartott a társalgás.

Mert ez első találkozás csak társalgás volt. Mi nem hoztuk elő küldetésünk okát és célját, — azt ugy is tudta a Kormányzó, mert előre megírtuk s azért csak tőle vártuk a kezdeményezést. Ő pedig az első együttlétnél nem akarta mindjárt a vitát megkezdeni. Figyelemből és gyöngédségből. Mi nem tudtuk, de ő tudta, hogy a vitának keserű részletei is lesznek.

De azért ez a négy órás társalgás is érdekes és tanulságos volt.

III. FEJEZET.

*(A magyar tudományosság. — Az egyetemi tudomány. — A gimnáziumi tudomány.
- A hírlapírók tudománya. — A Kormányzó rekedtsége s gerincének félrehajlása.
— Deák Ferenczről.)*

A Kormányzó mindjárt kezdetben ezt a kérdést intézte a vajdához:

— Ugy mondják nekem, hogy ön nem tud más nyelven, mint magyarul. Igaz ez?

— Igaz. Kis gyerek koromban tanultam szerbül, de a mit tanultam, mind elfeledtem. A latin és hellen nyelvet a kollégiumban tanultam, kedveltem is, de bizony kevés maradt meg belőle, kivált a hellenből. Egészen elfeledtem azt is, a mit a héber nyelvből tanultam, pedig Pápán ehhez is volt kedvem egy ideig. A német nyelvben csak annyira gyarapodtam, hogy tudok ujságot és könyvet olvasni, de a folyékony beszédig sohase vittem, mert sohase voltam olyan helyzetben, hogy kénytelen lettem volna németül beszélni.

— Micsoda forrásokból meritette tudományos ismereteit?

— Magyar munkákból.

A Kormányzó arcán némi meglepődés jele mutatkozott. És némi öröm jele.

— Hát annyira kifejlődött, annyira megerősödött volna már a magyar tudományosság, hogy magyar nyelven minden tudományszakban el lehet jutni a legujabb vívmányokig?

— Különbséget kell tennem, Kormányzó ur, a magyar tudományosság és a tudománynak magyar nyelvűsége között. — Bizonyos, hogy nagy csomó tudományhoz magyar nyelven eljutni még nem lehet. Sok ókori nemzet régiségtana, az általános néptannak nagy része az összehasonlító nyelvek, vallások, jogok és társadalmi intézmények egész tudománya magyar nyelven még alig közelíthető meg. Az ókori hellen és latin s a középkori mór egyházi és bölcséleti művek se magyarra átültetve, se nyelvünkön megvilágítva nincsenek. Sok hézag van másban is. Sok még a magyar jogtörténetben is. De azért kevés műből is nagy tudásra lehet szert tenni, ha erős elme, nagy megfigyelés s lelkes odaadás jön segítségére. De nem ez a baj, hanem az, hogy, bár sok magyar nyelvű tudományos könyvünk van, a magyar tudományosság mégis igen-igen gyöngye.

— Mit ért ön ez alatt?

— Van egy fajta tudományosság nálunk. Ezt elnevezem akadémiai és egyetemi tudományosságnak. Az egyetemi tanárok és akadémiai tagok tudományossága ez. Ebben nagyon kevés eredetiség és nagyon kevés önállóság van. A német tudományosságnak rossz és

ügyetlen magyar nyelven való átszivárgása ez. Önálló buvárunk kevés. Idegen mezőn, tilosban legelget tudósaink nyája. A magyar elmét alig látom itt-ott működni. Pedig a magyar elmének nem ereje és képessége, hanem faji önbizalma s kötelességérzete kevés.

A Kormányzó nagy figyelemmel hallgatta a fejtegetést. Eötvös folytatta:

— A világtudománynak egyik nagy fejezetét kiművelni, megtisztítani, megalkotni a magyar nemzet feladata volna. Ez az emberiség turáni részének ősmultja, története, irodalma, néptana, zenéje, földrajza, vallásos élete s mind ezekben a magyar faj egyéniségének tökéletes rajza. De oroszok, angolok, németek már e mezőn is előttünk járnak s mi csak nagy távolban kullogunk utánuk. Pedig ők nem is képesek e mezőn mindent úgy meglátni s úgy fölismerni, mint mi. Az összehasonlító nyelvészethez, de még az anyag összegyűjtéséhez is hiányzik bennök, mint idegen fajtákban, a fölismerés ős ösztöne, a mi bennünk, mint rokonfajban, egyedül van meg.

— De még ez se akkora hanyagság, mint az, hogy saját nemzetünk európai történetének igaz megalkotását is évtizedről-évtizedre nagy könnyelműséggel halasztgatjuk. Független tudósunk alig van már. Minden tudós egyetemi tanár s minden egyetemi tanár akadémiai tag akar már lenni. És rendek és kitüntetések birtokosa. S azonkívül képzelhetlen s buta nagyravágyás gyötri a legtöbbjét. Az a nagyravágyás, hogy Ausztriában és Németországban is ismert, kedvelt s

elfogadott legyen az ő könyvük. Már német könyvet is irnak magyar egyetemi tanárok. A Habsburgok és a római kuria iránt való tekintet kezdi megmételyezni nemzeti történettudományunkat s kezdi meghamisítani annak minden igazságát. Róma ellen és a Habsburgok ellen irtóztató vádirat hazánknek utolsó négyszáz évi igaz története. Ezt a vádiratot hiven összeállítani nem meri senki. A tatár és törökpusztítás csak rövid és kellemetlen álmodás volt romboló hatásra nézve ahhoz, a mit a magyarságban Kollonics rendszere és a jezsuiták által sugalmazott és vezetett Neoquistica összerombolt és elpusztított. Mi ehhez a Basták, Caraffák és Haynauk kegyetlensége? S még a Neoquistica története sincs összeállítva, de még anyaga sincs összehordva.

— Van egy más fajta tudományosság is. Ezt én a gimnáziumok tudományának nevezem. Ettől se eredetiséget, se önálló buvárlatot nem várok, se a tudományok mélyítését nem várom. Nem ez a feladata. De megvárnám azt, hogy a tudományoknak tiszta magyar nyelvét alkossa meg. Magyar tudományos munkáink magyar szavakkal irvák ugyan, de legtöbbje azért gyalázatos idegen nyelven. Jogi nyelvünk például a bíróságoknál, a szakművekben és a törvényjavaslatokban oly képtelen, oly botrányos, a negyvenes, sőt még az ötvenes évek jogi nyelvétől is annyira visszaesett, ugytele van idegenszerűséggel, hogy ezt elképzelni lehetetlen. Ezt látni kell és undorodni tőle, hogy fogalmunk lehessen róla. S így van az orvosi tudományos nyelv;

így a pénzügy, nemzetgazdaság, ipari és kereskedelmi tudományok nyelve s a természettudományok néhány ágának nyelve is. Olyan tudósunk például, mint Herman Ottó, a ki írásaiban ép úgy ügyel a magyar nyelv egyéniségére, mint a tudományos tartalomra, alig van egy-kettő. Csak ifjabb történetbuvárainknál és íróinknál kezdődik itt-amott jótékony változás.

— Van egy harmadik fajta tudományosság is. Ez az ugynevezett mivelt középosztálynak, a publicisztikának s a törvényhozó testületek tagjainak tudományossága. No itt állunk már cifra lábón!

— Mágnásainknak legalább fele nem ismeri nemzete történetét s például sohase hallotta hírét Hunyady Jánosnak. Ha előhozzuk neki, azt hiszi, a kéthelyi gróf Hunyadyak valamelyikéről van szó. A Laczit meg a Kálmánt jól ismeri s aztán tűnődik, hogy a Mukival hol is találkozott utoljára, a kaszinóban vagy az orfeumban, vagy a gyepen? S aztán csodálkozik, hogy nem akar eszébe jutni. A képviselők feléről el lehet mondani, hogy tudományosan mivelt. De publicisztikánk tudományossága sivatag tájképet tár elénk!

— Nem azt az időt értjük Kormányzó ur, a mikor ön mellett Széchenyi István, Desewffy Aurél, Kemény Sigmond, Eötvös József, Csengery Antal s később Szalay László, Salamon Ferencz foglalkozott hirlapírással. Nagy tudás, mélységes magyar érzés, lángoló lelkesülés, nagy eszmék imádása s elvek szigorú követése vezette akkor az írónak lelkét is, tollát is. Hová tűnt el az a korszak? Akkor a sajtó az emberiség haladását s a nemzeti jobblét

előmozdítását képviselte. Ez volt gyakorlati feladata. Ma különös érdekeket képvisel, melyek egymással s gyakran a közérdekkel is harczban állanak. El kell hinnem, hogy a sajtó fejlődésének ez a természetes iránya más nemzeteknél is, nálunk is. El kell hinnem, hogy a különös érdeket képviselő hirlapnak ma az is feladata, hogy az ellenkező érdeket s annak férfait legázolja. El kell hinnem, hogy a korszerű sajtó eszközei közül a rágalmazás, gyanusítás, becsmérlés nem hiányozhatik. S a mi még ennél is rosszabb, nem hiányozhatik a hitvány férfiak és hitvány törekvések dicsőítése. Ám minderre gazdag lelkű s önbecsét érző férfiú nem vállalkozik. De minthogy ezt mégis el kell végezni: vállalkozik tehát olyan, a kinek lelke üres s a ki önnön értékére semmit se ad. De hát hová vezet ez? Látná csak Kormányzó ur, kik manapság nálunk a közvélemény hivatalos tolmácsai! Pedig a mi sajtónk még mindig tisztességesebb, a mint illetékes férfiak nekem mondják, mint például a francia napi sajtó. Bizonyos, hogy hirlapíróink közt van sok derék fiú is. De igazán tanult ember kevés. Husz év előtt a Pesti Napló szerkesztőjétől azt hallottam, hogy a kinek elve van, a kinek meggyőződése van s a kinek alapos tudása van: az jó hirlapszerkesztő nem lehet. Ostoba éleznék tartottam e beszédet. Tíz év múlva már nem tartottam egészen ostobának. Ujra megkérdeztem ugyanazt a szerkesztőt, Urváry Lajos volt, magyarázza meg elméletét. Kinevetett gyermekes kívánságom miatt. »Hisz azt látod — ugymond — hogy minden politikai lapnak

gazdája van, a ki vagy a hatalmát védi vagy a hatalomra törekszik. A gazdának pedig munkásra van szüksége, a ki egyedül neki dolgozzék, ne pedig saját elvének, meggyőződésének vagy tudásának.

A Kormányzó közbe szólt:

— Derék legény lehetett az a szerkesztő, kissé különben magam is ismerem. De hát nem gondolja-e ön, hogy a haladás nagy folyama azért nyugodtan és akadálytalanul nyomul előre, habár felszínét és széleit gyakran efféle tajték és szemét lepi is el?

— Sokat gondolkodom ezen s élénken figyelek meg minden tünetet. Nem merek határozottan nyilatkozni. De én csak a mai nemzedékről beszélek, a mely beteg és gyöngé. Jöhet más kor, más nemzedék s jöhetnek igazi nagy férfiak, kiket az a nemzedék vezérül elfogad. A mai el nem fogadna ilyet vezéréül. Még önt se fogadná el Kormányzó ur!

— Régóta nem fogad már el, tudom én azt. De én nem is tartom magam nagy embernek.

Bizonyos kedvetlenséggel mondta ki e szót a Kormányzó. Lehajtott fejjel s rekedt hangon.

Ekkor tűnt fel nekem hangjának rekedtsége. Tavaly, 1892-ben, mikor születése kilenczvenedik évfordulója alkalmával a függetlenségi párt nagy küldöttsége üdvözölte, még nem vettem észre rekedtségét. Pedig akkor erős hangon hosszabb beszédet tartott előttünk.

Ez a rekedtség azóta származott. Volt még ércsengés a hangjában, de már akadozó. Mint a ki heves hörghurutban szenved: olyan volt a hangja. Pedig

heves hurutja nem volt. Ugy látszik: az utolsó év aggulása idézte elő ezt a hangot.

Még más is feltűnt nekem is, de különösen a vajdának.

A mint ugyanis ott ült karos székében nyugodtan a vajda előtt, felső teste állandóan jobbra volt kissé hajolva s bal válla mintha kissé magasabban állt volna, mint a jobb.

Igy is volt.

A Kormányzót meglepte a gerincznek félrenövése, mely magas életkorban gyakran meg szokta lepni az aggulókat. Nyilván láttuk ezt akkor, a mikor kilencz hó múlva holttestét lepel nélkül láttuk. Kérdésködtem másoktól én is, a vajda is: mikor kezdődhetett ez a görbülés? A jó Ruttkayné nem tudott erről számot adni. Gunszt Bertalan a fiatal ember éles szemével s élénk figyelmével észlelte a Kormányzót mindig, de 1886-ig nem vett észre semmi görbülést. Basso barátunk elég hebe-hurgya ember, de 1888 végén — úgy mondja — kezdte már észrevenni. Mind ezekből úgy gondolom, az utolsó 5—6 évben fejlődött, noha igen lassan ez a görnyedés.

„De én nem is tartom magam nagy embernek.”

Ezt mondá a vajdának a Kormányzó.

A vajda igen jól megjegyezte magának ezt a szót, de nem felelt rá semmit.

Este 11 óra után beszélgetés közbe e szóra is rátértünk. Ez jó alkalom lett volna a vajdának arra, hogy elmondja véleményét a Kormányzó egyéniségének vagy történelmi

szerepének nagyságáról. De a vajda nem használta föl ezt az alkalmat.

— Nem akartam, ugymond. Mi mint az anyapárt vádlottjai állunk a Kormányzó előtt. Én érveinkkel akarom a Kormányzót eljárásunk okos és szükséges voltáról meggyőzni, nem pedig udvarlással és hízélgéssel. Ehhez minden pity-poty ember ért. S én elvégre elnöke voltam az országos függetlenségi pártnak s valakije most is vagyok. Tőlem csak nyers, őszinte, férfias szót hallhat a Kormányzó.

Pedig hát a Kormányzó szavának: »én nem tartom magam nagy embernek« még nagy története lesz, a mint ez jegyzeteimből ki fog tűnni.

Még egyet kell most előre bocsátanom.

Ha te édes vajdám egykor majd, akkor, a mikor, kiadod jegyzeteimet: minden olvasónak fel fog tűnni s talán sok meg is ütközik a fölött, hogy én inkább a te beszédeidet jegyeztem föl, mint a Kormányzóét.

De hát tudja meg mindenki, hogy a Kormányzó egyenesen maga intézte úgy a társalgást, hogy csaknem mindig a vajda beszéljen. A mit első nap nem vettünk észre, de a mit a következő napokon nagyon is észrevettünk, az volt, hogy a Kormányzó a legnehezebb politikai és tudományos kérdésekkel voltaképen meg akarta faggatni a vajdát. Nyilván meg akart arról győződni, vajjon csak szemfényvesztés-e vagy teljes valóság az, a mit a vajda tehetségéről és tudásáról neki beszéltek? A hozzá intézett kérdések természete tesz erről bizonytságot.

Egyik kérdése így szólt:

— Ön, mint tudom, Deák Ferencznek nagy barátja volt?

— Nagy hive voltam, míg élt s pártjához tartoztam, míg közdolgainkat vezette. Holta után mély tiszteletem környezi emlékezetét.

A Kormányzó gondolkodott egy perczig. A Kormányzó minden jó alkalmat megragadott arra, hogy Deák műveire és gyakran egyéniségére is megfelelő bírálatot alkalmazzon. De most ezt nem tette. Láttá, hogy a vajda határozott kijelentése után semmiféle bírálatnak se lenne jelentősége.

Minden felelete ebből állott:

— Nem jutott-e önnek is eszébe, hogy Deák nagyobb dolgokat tudott volna művelni, ha nem szerette volna annyira a nyugalmat?

— Engedje meg Kormányzó ur, hogy erre ne feleljek. Bizonyára nekem is eszembe jutott ez és csaknem mindenkinek. Egy igen derék, jóra való, de jelentéktelen képviselő, Urányi Imre mondta ezt egyszer: »Senki se lett olyan könnyen nagy ember, mint Deák Ferencz. Se csatában el nem esett; se börtönbe, se száműzetésbe nem jutott; föl se akasztották, csak ült a pamlagon s egyszer csak nagy ember lett belőle.« Nagyon messze vezetne annak vitatása, volt-e az ő történelmi szerepében része az ő kényelemszeretetének?

IV. FEJEZET.

(A pápaság erősödik. — A pápaság vádlottból közvádlnóvá válik. — Mikor szűnik meg ártalmas ereje. — A szent öreg.)

A Kormányzó jóízűen mosolygott Urányi Imre ötletén, a mint azt a vajda az ő ismert adomázó ügyességével előadta. De Deák Ferenczről tovább nem folytatta az eszmecsserét.

E helyett egy nagy kérdést, valósággal világkérdést vetett föl a vajda előtt.

Emlékiratai negyedik kötete adta hozzá az alkalmat. E kötet már jószerével egészen készen volt s egyes ivei, mint már emlitém, ott feküdtek előtte az íróasztalon. A vajda kérdezte, mi lesz e kötet tartalma?

A Kormányzó erre nem felelt, hanem e helyett azt kérdezé:

— Mi az ön nézete? A pápaság ereje és hatalma növekedőben vagy csökkenőben van-e, mióta megszűnt világi állami szervezete és hatalma?

A vajda rögtön felelt.

— Régóta nagy figyelemmel és nagy aggodalommal vizsgálom a tüneteket. Megyei tisztviselő koromban

benső barátság kapcsolt a veszprémi püspöki udvarhoz és székes káptalanhoz. Több jó barátom volt tagjai közt. A kornak összes kérdései fölött gyakran cseréltünk eszmét. S valósággal a magyar klérus tagjai akkor mind nemzetünk történetének, mind a napi politikának, mind az általános haladásnak lényeges kérdéseiről csaknem akként vélekedtek, mint én, vagy akár a pápai és debreczeni kollégium bármelyik gondolkodó növendéke. Ma nem így van már. A püspöki udvarok ifjabb tagjai, a titkárok, a szentszéki jegyzők, a szemináriumok ifjabb tanárai, sőt a leghazafiasabb szerzetes tanító rendek tanárai is ma sokkal zárkózottabbak, sokkal inkább felekezeteskedők, a multak emlékeire s a jelennek törekvéseire nézve sokkal pápásabbak, mint husz—harmincz év előtt. A magyar műveltség nem oly egyetemes s nem oly egynemű, mint az előtt volt. Egyházanként s felekezetenként szét kezd töredezni. Nemzeti jellemére e műveltségnek árnyék kezd borulni. Az egyetemes klerikális irány kezd feltűnni mindenütt, — irodalomban, politikában, sőt már magán társalgásban is. S ez az állapot nem Magyarországon kezdődött. Az erjesztő anyag külföldről s legközelebb Ausztriából és Németországból került hozzánk. Ennek pedig nem lehet más központi forrása, mint a római kuria. Az előtt a római kuria egymagában képtelen lett volna nálunk ily hatást előidézni.

— Ebből következtetem Kormányzó ur, hogy a pápaság hatalma ma folyton erősödik s hogy ma nagyobb, mint világi államszervezete korában.

— De másból is következtetem, sőt egyenesen természetesnek tartom.

— A római állam az előtt a korszerű államok egyike volt s a pápa a mellett, hogy a római egyetemes egyház feje volt, egyuttal államfő, uralkodó, király, sőt kényur is volt s e minőségében semmi erkölcsi és politikai felelősség alól ki nem térhetett.

— Rosszabb kormányzat még nem volt a világon, mint a harminczas évektől kezdve a római államé. Még rosszabb volt, mint talán a nápolyi királyságé. Minden esetre rosszabb volt, mint a Habsburg — másodszülöttségi olasz államoké. A sanfedizmusban az orgyilkosság állami szervezetet kapott s az orgyilkosság, hamis vád, hamis tanuságtétel az állami igazgatásnak és jogéletnek rendszerezett és hatalmas intézményévé vált. Ily ördögi gondolatra nem jött az előtt soha egyetlen államszervezet se. A haladás minden férfja, a polgárosult nemzetek minden mivelt tagja, minden nemes sziv, a költők, tudósok, hősök egész dicsőséges serege tudta és érezte ezt s irtóztató vádként tartotta a népek elé a római államszervezet működését. »Ide nézzetek! Így kormányozza a népet Róma! Ime: lássátok az egyházi államot, a nagy gonosztévőt, a kinek élete a század miveltségével és emberszeretetével immár össze nem fér!«

— A pápaság, mint egyházi hatalom csak oly üdvös volt, mint bármikor. De mint állami szervezet átok volt, fekély az emberiségen s népének kárhozata. A művelt világ közvádlóként állott fel ellene.

— Ma megfordítva áll a dolog. Ma a pápaság vádlottból vádlóvá lett.

— A pápaság többé nem állam, hanem csupán erkölcsi hatalom. Látja maga előtt a korszerű államot a gyöngé királyokkal, a marakodó országgyűlésekkel, az üzérkedő törvényhozókkal, az elviselhetlen közterhekkel, a terjedő szegénységgel, a terjedő militarizmussal s a kenyérkérdés vonaglásaival. A kor szenvedélyeinek csatáin kívül áll az egyház, nem éri sebzés, de sár és szemét se. A pápa az előtt csak a rossz és gyöngé királyok egyike volt s most a királyok, császárok és köztársasági elnökök fölé emelkedett. Nem ő a vétkes többé a köznyomorban, hanem mások a vétkesek; a kormányok, törvényhozások, népek és királyok. Ő most már bíró mindenki fölött.

— Hatalma tehát emelkedik és pedig rohamosan emelkedik. Ezt látom és ezt állítom én Kormányzó ur!

A Kormányzó a figyelő lélek egész erejével hallgatta a vajda előadását. Szép és hatalmas szemei egészen ott függtek a vajda alakján. Egyetlen szónyi ellenvetést se tett a vajda felfogása ellen. Csak hosszabb hallgatás után kérdezte:

— Az ön nézete szerint hova fog fejlődni ez az állapot?

— Bizonyos, hogy végtelenbe nem fejlődik. A nemzetek megunják az erkölcsi feddést és biráskodást s annál inkább s annál gyorsabban megunják, minél több igaza lesz az egyháznak a korszerű államszervezet nyomoruságai ellen. A kínél a hatalom van: az

nem türi a szemrehányást; nem türi, hogy ne neki, hanem másnak legyen igaza. De még idáig se fejlődik az állapot. A pápaságnak óriásivá nőtt erkölcsi hatalmát a hierarchia gyorsan, lázasan és vigyázatlanul siet kizsákmányolni, mint nálunk Mária Terézia idejében. Rohamosan megszorodnak a szerzetek, mérhetlen vagyont törekeshnek összegyűjteni s beférkőznek majd a családok kebelébe, a közoktatási intézetekbe, a törvényhozások termeibe s a királyok fényes barlangjaiba is. A hatalom birtokosai valamelyik szép napon azt veszik észre, hogy a hatalmat az egyház törekszik magához ragadni. A hogy ezt észreveszik: föltámad az ellenhatás, előállnak a nagy összeütközések s Olaszországnak lesz majd egy napja, a melynek folyamán nap keltétől nap nyugtáig kétszáz pap és szerzetes lesz legyilkolva. Ez a nap lesz a forduló pont.

Igy beszélt a vajda.

Én ugyan láttam ilyenforma napot már Olaszországban s magam is részt vettem a munkában, a mikor Garibaldi megsértése miatt Genuában egy zárdát elpusztítottunk s lakóit agyonvertük vagy a pokolba kergettük, de a vajda ilyen mulatságot még csakugyan nem látott. S azért engem is meglepett, Nagy Gyulát is meglepte ez a fölfogása. De nem maradt hatás nélkül a Kormányzóra se. S én szentül meg vagyok győződve, hogy Emlékiratai IV-ik kötetének egyik-másik fejezetén a társalgás hatása alatt javított egyet-mást.

Különösen a pápaság kérdésének fölvetésénél láttuk be tisztán, hogy a Kormányzó a vajdát faggatni akarja,

hogy gondolkozásának mélységeibe betekinthessen. Miként jött volna rá épen e különös nagy kérdésre?

De ez aztán azt is bizonyítja, hogy e kérdés fölött már korábban maga a Kormányzó is tünődött.

Isteni lélek, örök bámulatra egészen méltó óriás elme, csodálatos nagy jellem volt Kossuth Lajos.

Ime elmúlt már régen kilenczven éves! Öreg, agg, törődött. Vagyonban szegény, kényelme épen csak hogy nem hiányzik. Gyermekei távol a nehéz munkával járó becsületes kenyérkereset útjain. Szolgasereg sincs körülötte, a ki neki engedelmeskedjék. Mint a szedett szőlő tőkéje: elhagyott és árva. Idegen földön, idegen nép között bujdosásban telik élete. Csak hátra tud már nézni, sok gyásznak és sok dicsőségnek sok esztendejére. Mit látna, ha előre nézne? Egy sirt, a melyhez igen közel van már útja.

És a sirnak szélén még rajong nemzetéért s még az emberiség nagy kérdései fölött ábrándozik erős lelke. Minden tagja lekivánczik már a föld felé s a föld, e jó anyánk mindkét kezét kitarja már, hogy őt nyugasztaló kebelére zárja. De ez a nagy szellem nem engedelmeskedik. Fölszárnnyal a magasba s a napok és csillagok magasából tekint szét a népeken, miként lehetne az ő boldogságukat biztosítani s évődik hosszú életének nagy gondolatán, vajjon mikor lesz már szabad és független és boldog az ő szegény magyar nemzete!

V. FEJEZET.

(Az én ételem. — A vajda idegen kotyulékot nem eszik. — Ruttkayné jó magyar ebédet ad. — Miként fogad cselédet Kossuth? — A kormányzó fölöstökömjé, ebédje, itala, bora. — Mindig bajba keveredett, ha magyar bort küldtek neki. — Dohányzása.)

Bejött Giorgio s kelepelt valamit olasz nyelven, mint a gólya. A kelepelés azt jelentette, hogy az asztal már terítve van s az étel az asztalon.

A Kormányzó a vajdát ültette jobbjára. Rajtunk s Ruttkaynéen kívül részt vett az ebéden még Basso barátunk az orvos és Aulich a titkár. Nyolczan ültünk tehát az asztal mellett. Az udvarra néző ablakok egészen bevilágították a nagy ebédlőt.

Kíváncsi voltam, a jó Lujza néni miféle ételeket ad.

Nem magam miatt voltam kíváncsi, hanem a vajda miatt. Én olasz és francia és svájci koromban megszoktam minden ételt. Nincs az a féreg vizen és szárazon, a mit én már meg nem izleltem. Én a polipot csak úgy meg tudom enni, mint az amerikai szárított bölényhust vagy a pemmikánt. Füben, fában se válogatok. Szívesen rágom a pinczében fehérített zellerlevelet, az árticsókát pedig éppen nagyon kedvelem. Az olasz kenyér

nekem különösen jól izlik, a melyik egy rőf hosszú s olyan vékony, mint a plajbász. Kenyérnek is jó, fogpiszkálónak is. Sőt műfogaimmal még jól tudom ropogtatni is. A mindenféle makarónik s parmezán sajtok nélkül Olaszországban el se tudnék lenni. De azért a francziák hetvenhét-féle mártása is említésre és becsülésre méltó. Valami ötven-féle mártás készítésének titkos tudományát magam is megtanultam. Készítettem egyszer kétszer a vajdának is saját asztalomnál. De mindig csuffá lettem vele. Majd a fejemhez vagdalta a vajda a mártásokat.

Igy jártam a vajdával Olaszországban is. Semmiféle olasz ételt be nem vett a gyomra. Inkább koplalt és csak kétszersültet evett, semmint hogy az olasz leveshez, hushoz és tengeri halhoz hozzá nyúlt volna.

Az igaz, hogy a hal nagyon szagos, míg az ember meg nem szokja. A vad kálvinista magyar gyomor pedig azon kívül még az olajt és a sült vaját se szereti. Szagos olajba sütött szagos hallal a kálvinista magyart ki lehet kergetni a világból.

A vajdának különös természete van, mint a macskának.

A macska, a mint idegen helyre kerül, apróra megvizsgál mindent. Minden butort, minden edényt, minden tárgyat megnéz külön-külön. Bejárja a szobát, a szögleteket, felugrik székre, pamlagra, asztalra, szekrényre, egyenként szemügyre vesz minden kelmét, széklábat; összejárja még a pohárszék tetejét is. Minden hangot megfigyel külön. Kitől ered, mit jelent? Ellenség-e, jó

barát-e? A jó hirlaptudósító legnagyobb erénye van meg a macskában.

Efféle természetű a vajda.

Ha utra megy: nem alszik, nem ábrándozik, nem tünődik, nem olvas, hanem néz és ügyel-figyel, kérdez, vizsgál, hallgatódzik, észlel, hasonlítgat, szid, bírál, élcelget, tanulmányoz s több dolgot észrevesz, mint az egész tudós társaság. Alig győztem kérdéseire felelgetni, alig győztem a tolmácskodást.

Legelőször megakadt az olasz levessel. Megizlelt egy kanálnyit, aztán ott hagyta az egészet. De nem nyugodott addig, míg föl nem fedezte, miként készül az olasz leves.

Vizet tesznek az edénybe s azt megsózzák. Azután hámozott petrezselyemgyökeret és hasogatott sárgarépát tesznek a vízbe s aztán addig forralják a sós vizet, míg a zöldség meg nem puhul. Akkor kitálalják, adnak hozzá tányért és kanalat s egy csészealjra örletett parmezánt s ez a husleves. Husnak természetesen hite sincs. Nem látott hust az a sós víz és az az olasz szakács hetek óta.

Az efféle levesre száz adomával állt elő a vajda.

Rendeltem azután neki száraz levest.

»Száraz leves.«

Ez a szó nagyon tetszett a vajdának. Rögtön elmondta annak a füzfa-poéta pápai diáknak a történetét, a ki egyik költeményét így kezdte: »Kiviritott száraz ágon — Nyögdicsél a döglött gerle.« A mire Petőfi a pápai Képzőtársulatban azt a bírálatot írta: Ez az író társunk

bizonyosan maga szoptatta az édes anyját, a mikor édes anyja még csecsemő volt.

A száraz levest csakugyan látni akarta a vajda.

Megfőzik a vékony makarónit, egy nyalábot belőle lé nélkül tányérra tesznek, kissé besózzák, evőkanálnyi paradicsom-mártást a tetejére tesznek s egy csészealjja őrltetett sajtot melléje adnak s ezzel kész a száraz leves.

Az olasznál ez már nagy fényezés s nekem jól is izlik, de a vajda kinevetett vele. Ő meg se izlelte.

Mire Turinba értünk, jobban ismerte az olasz ételeket, mint a szakácskönyv, de azért éhes volt, mint a farkas. A mindenféle puha és kemény kolbászra, szalámira, mortadellára rá se tudott nézni. Szerencsére a milanói vasuti vendéglőben magyar szalámit is találtunk, kemény volt ugyan, mint a kutyabőrből készült nemesi oklevél, de volt legalább íze.

Ilyen tapasztalatok után támadt föl tehát kíváncsiságunk, vajjon minő ebédet ad a vajdának a jó Ruttkayné?

De bizony adott ő olyan tökéletes jó magyar ebédet, hogy a vajda az édes anyja asztalánál se evett különbet. Még a fölséges huslevesben is olyan tészta volt, a mit az Alföldön csigának, tul a Dunán pedig ludgégének nevez a háziasszony. Pörkölt csirke, kitűnő rétes nem hiányzott.

Csodálkozott is e fölött a vajda, rá is terelte a Kormányzó figyelmét és szavait a sütésre, főzésre, ételekre. El is mondta a Kormányzó az ő asztalának történetét:

— 1861-ben jöttem — ugymond — Olaszországba lakni s azóta állandóan itt lakom. Eszünk bizony mi olasz ételeket is, de azért magyar étel nélkül sohase volt se ebédem, se vacsorám. Ha szerét tehettük, tartottunk magyar szakácsnét. Az itteni szakácsok és szakácsnék magyar ételeket készíteni nem tudnak, de boldogult lelkem feleségemnek is mindig az volt első gondja, hogy olasz szakácsát vagy szakácsnéját magyar ételek készítésére betanítsa. Ezt cselekszi Lujza hugom is.

Birtokomban van a Kormányzónak egy sajátkezü irata, melyben a szakácsné vagy kulcsárné feladatát szabja meg, a kit házához fogad. Olyan szegődvénylevél-féle fogalmazvány. Gunszt barátunk szivességéből jutottunk hozzá. A Kormányzó magánéletének s egyénisége nagyságának egyik ékes jellemző vonása ez, közlöm tehát egészen.

Igy ír a Kormányzó:

»Szükség van egy jó erkölcsű, szelid természetű, tisztességes s a gondos magyaros háztartásban jártas, 35—40 éves nőszemélyre, legyen az kisasszony vagy gyermektelen özvegyasszony, ki főzni s varrni tud és (mert a háziasszony beteges) az ápoláshoz is ért.«

»A családdal együtt fog enni, annálfogva nem cselédnek, hanem a családhoz tartozónak fog tekintetni.«

»Évi fizetése 400 frank (egy frank annyi, mint egy hajdani váltó forint.) Uti költsége hazulról idáig megfizettetik. — Három évre kell magát köteleznie s ha a három évet kiszolgálván, haza akarna menni, visszautazási költséget is kap.«

»Lesz mellette egy konyhaszolgáló és egy szobaleány.«

»Kötelességei pedig lesznek:

Főzés a család számára, mely négy tagból áll;

fehérvarrás;

felügyelés a cselédekre, hogy kötelességeiket rendszeren, pontosan és tisztán végezzék;

általában gondviselés a háztartásra;

polása a háziasszonynak, a midőn annak egészségi állapota azt megkívánja.«

»A főzést illetőleg: Az ebéd rendszeren egyszerű, de tisztán és jól készített három tál ételből áll. — Magyaros téstákat, minők a rétesek, palacsinta, fánk stb. tudnia kell készíteni.«

»A családban mindig magyar beszéd folyik, — de a cselédek nem tudnak magyarul. Ez azonban ne tekintessék akadályul, majd könnyítünk a dolgon, a hogy lehet.«

Ime Kossuth Lajos cselédfogadási szerződése aszakácsné s egyuttal kulcsárné számára. Bölcsesség és ember szeretet sugalma ez. A jó cseléd nem alárendelt ember, hanem tagja a családnak. A munkás kérdés megoldásának egyik módszere ez.

E szerződés bevilágít a Kormányzó háztartásának titkaiba. Egyszerű, szerény háztartás ez minden fényűzés, minden szükségtelen uraskodás nélkül.

Neki magyar asztal, magyar étel s legalább egy magyar szolgálattevő kellett a messze idegenben.

Ez a szerződés 1863-ban kelt, Vilma leánya akkor

már nem élt. Ő 1862. évi április 22-én halt meg Nerviben. Négy tagból állott már akkor csak a család. A férj, a feleség s Ferencz és Lajos fiuk. A jó Ruttkayné akkor még nem lakott együtt a Kormányzóval. Tengeren tuli utait járta családjával.

A Kormányzó neje 1865. évi szeptember 1-én halt meg. Halálának oka súlyos betegség volt, melyet mell-rák idézett elő. Több éven át szenvedett e betegségben. Igazi ápolója a Kormányzó volt, a kinél gyöngédebb és nemesebb férj nem volt a világon.

A háztartás a nő halála után se változott. Se szűkebbé, se bővebbé nem vált.

A Kormányzó úgy Turinban, mint Collegno al Baraconában is dél előtt 11 vagy fél 12 órakor reggelizett, a mikor sétájából hazatért.

Reggelije igen világos színű tejes kávéból állott. Ehhez vagy egy pár tojást vagy néhány falat sült húst evett. De gyakran polentát is, kukoricza lisztből készült tésztát. Ez ételt az olaszok nagyon szeretik, de nálunk is divatos a felső tiszai vármegyékben előkelő nemesi házaknál is. A Kormányzó már gyerek korában megszokta s mindig kedvelte.

Az ebéd 7 órakor volt.

Ebédre volt: leves, hus, főzelék és tészta. Ha vendég volt, vagy ha a gyerekek otthon voltak, Ferencz és Lajos, akkor kétféle sült hus is volt.

A jó Ruttkayné most nekünk is kétféle sült hussal kedveskedett.

Itala a Kormányzónak egyetlen pohárnyi fehér asztali

bor volt. Erős, illatos, nehéz borokat soha se ivott. Pedig Lajos Tivadar szerette volna, ha agguló korában hozzá szokik. Turinból gyakran küldött ki Collegnoba drága borokat, de a Kormányzó állandóan tartózkodott azok élvezetétől. Szívesen átengedte vendégeinek.

Magyarországból is sokszor küldtek neki rajongó tisztelői értékes borokat, aszu és csemege-féléket. Ezekkel ugyan mindig csuful járt.

Az olasz vámhivatalok istentelen gondossággal őrzik a határokat. Át nem eresztenek azok hamisítás nélkül semmiféle bort mi tőlünk, a melyik jobb, mint az övék. De hát hogy ne lenne jobb a magyar bor, mint az övék? Kivált a mikor Kossuth Lajosnak küldik azt a bort?

De hát a bort mindig kieserélték akár üvegben, akár hordóban érkezett. S azután az edényt megtöltötték hordóöblintékkal vagy fűzfán termett olasz borral.

Szegény jó Kormányzónk, a háta is borsódzott, mikor az edényt felbontotta s az aranynál becsesebb híres tokaji és egri és somlyai borokat megizlelte. Olyan színük volt, mint az egernek s olyan ízük, mint a részeg tót asszony csókjának.

De hát ez még hagyján. Jött a vitelbérért a vasut, a csomagszállító és a hordár. Jött a vámért a pénz-ügyőr, jött a városi illetékért a darabant, jött a fogyasztási adóért a czédulamester. Fizetni kellett harminczhárom féle kimondhatatlan nevű és összegű béreket, díjakat, vámokat, illetékeket, adókat, pótlékokat s mindenféle kiigazításokat. Utóbb minden magyar láto-

gatóját megkérte már, hirdessék el itthon, neki ne küldjenek semmi nemzeti adományt vagy ajándékot, mert koldussá lesz bele.

Hát egyszer meg mi történt?

Valami rajongó hazafi tisztelője küldött neki ajándékba két pár papucsot Kassáról. Ha egy párt küld: semmi baj. Egy pár papucs lehet mindenkinek. Egy pár papucs miatt senkit se keverhetnek gyanuba, hogy valami titkos tervei vagy III-ad osztályu kereseti adó alá tartozó mellékes jövedelmi forrásai vannak. De két pár papucs már sok papucs. Okos ember két pár papucsot nem visel. De nem is szerez be. Hiszen egy pár papucs is eltart addig, míg a gyerek kitanulja a gimnáziumot, mirevaló volna tehát a másik pár papucs is? Két pár papucs már készlet, már gyűjtemény, már raktár, már spekuláció.

Egyszer csak megrójják a Kormányzót egy menykő nagy összeg kereseti adóval, mivelhogy papucskereskedéssel foglalkozik. Küldi a titkárt s azután megy maga is a sokféle adókiivető, végrehajtó, ellenőrző, felülvizsgáló, felszólamló, főbb és legfőbb adóhatóságokhoz; ellentmond, kifogást tesz, felfolyamodik, apellál: mind nem használ semmit. Küldik Pontiustól Pilátushoz, kerületi elöljáróhoz, elsőfoku iparhatóságához, kereskedemi kamarához; hozzon kimutatásokat, igazolásokat, bizonyítványokat, hogy ő nem papucskereskedő, nem is volt soha vagy már abban hagyta ezt az üzletet öt év előtt. Végre is személyesen fordult a szindakóhoz, a ki jó ismerőse volt, ez meg egyenesen Viktor Emánuelhez

folyamodott Rómába, hogy kegyelem útján mentse föl Kossuth Lajost a papucskereskedési súlyos adó alól.

Alig tudta a fölmentést kijárni maga a király is.

Mi azonban az ebédnél hatalmas olasz borokat is ihattunk.

Volt az asztalon könnyü asztali fehér bor, a melyet a Kormányzó ivott. Voltak hirneves olasz borok is, köztük a Lacrima Christi, magyarul Krisztus könye. S volt két- vagy háromféle sziciliai erős bor is az Etna aljáról s Taormina vidékéről. Basso barátunk dicsekedett el e borokkal. Ő volt köztünk egyedül az olasz ember. Ő szerezte be e borokat valami rokona által. A vajdának is küldött efféléket még a télen tíz vagy husz üveggel. Kitünő borok.

Nagy mérséklettel ittuk őket.

Mi különbség van a magyar és olasz borok között: én tudományos biztossággal meghatározni nem tudom. A francia, az erősebb rajnai és az olasz, spanyol borokat én jobban szeretem, mint a magyar borokat. Kegyetlenül össze is szidott s kigunyolt ezért engem a vajda nem egyszer. Ő természetesen a magyar borhoz hasonlót nem ismer. Jobbat semmi esetre el nem ismer. Én azonban életem javát Olasz- és Franciaországban töltöttem, én az ottani borokhoz szoktam.

Beszélgettünk erről a Kormányzó előtt is, a ki különben lemondott a birói döntés jogáról a borok kérdésében.

A vajda azt állította, hogy Magyarország többféle gyümölcse s bora nemesebb, mint bárhol a föld kerekiségén. Okul azt hozta föl, hogy nézete szerint a magyar

gyümölcsben és borban a cukor és a savak szerencsésebb arányban vannak, mint más országi gyümölcsben és borban. S ezt Magyarország különös éghajlati, fény- és hőviszonyaival magyarázza.

Igaza van-e? én nem tudom.

Felköszöntő nem volt. A Kormányzó nem akart s a vajda se akart felköszöntőt. Mi pedig csak nem emelgettünk poharat, ha ők hallgattak. Basso barátunk ugyan akart valamit, de nem tudott. Benne rekedt a szó. Kinevettük.

Jól elmúlt esti nyolcz óra, a lámpák már világítottak, a mikor újra visszatértünk a Kormányzó dolgozó szobájába, hogy ott szivarra gyujtsunk s tovább értekezzünk.

A Kormányzó nagy dohányzó volt, talán még nagyobb, mint Deák Ferencz. Gyermekek korától egészen a függetlenségi harczig mindig pipából szitta a jó tiszaháti és szamosháti illatos magyar dohányt.

— Volt — ugymond — fiatal koromban kostökcacsakóm is, de már annyira mégse vittem, hogy sallangos, kivarrott, figurás zacskót hordoztam volna bekecsem külső zsebjében, mint a hogy az én időmben divat volt. Beszegett kis hólyagzacskót vagy kötött selyemzacskót használtam.

Bujdosása közben, különösen Kis-Ázsiában, nagyon hozzá szokott a csibukhoz. Napkeleti népeknél ez a szokás. Nyugaton már, Angliában és Amerikában, szivart szitt. Mióta azonban a cigaretta divatba jött: ehhez ugy hozzá szokott, hogy az utolsó évtizedekben

már csak cigarettát tudott élvezni. Különös ügyességgel és gyorsasággal tudta a szivarkát sodorni.

De szivarkát aztán sokat szitt el.

A cigaretta-papir Turinban is csak akkora és olyan alakú, mint nálunk. De a kormányzó nem hosszában, hanem keresztben sodorta bele a finom vágatu szivarkadohányt. Csomag számra szerezte be az egyszerű faszipkákat. Darabja bele kerülhetett 10—15 centesimóba. A vastag cigarettát faszipkából szivta. Öt-hat nagy szippantással vége volt a czigerettának. Csak úgy gomolygott a füstje. De elszitt napjában harminczat is. Különösen étkezés után s írás, olvasás és társalgás közben nem lehetett el dohányzás nélkül.

Szegény jó Iház Dani ott Collegno al Baracconében! Délelőttjének jó része mindig azzal telt el, hogy cigarettákat készített a Kormányzó számára. Mire a Kormányzó bevégezte fürdőjét, öltözködését s reggeli sétáját, mindig ott volt asztalán egy tálczán harmincz-negyven cigaretta, a melyet a jó öreg ezredes remekbe sodorintgatott. Egész nap jó kedve volt azután, ha a Kormányzótól különös elismerést nyert ügyességeért és fáradhatatlan szorgalmáért.

A dohányt Turinban szerezte be a Kormányzó. Közöséges hosszuvágatu szivarkadohány volt ez. Csomagja másfél lira. A mi pénzünk szerint mintegy 68—70 krajczár. Egy csomag nem volt elég egészen egy hétre.

Tudtam, hogy a Kormányzó szereti a jó magyar dohányt. Most is vittem ki neki három-négy fontra valót. Bába Molnár Samu barátomat kértem meg,

hogy szerezzon be Czegléden kitűnő dohányt s vágassa meg finomra. Elvittük magunkkal. Az olasz határ előtt felosztottuk magunk közt, hogy kis adagokban zsebben tartsuk, nehogy a kutyafulű vámosok kiszimatolják, aztán elkobozzák s még jól meg is birságoľjanak érte. De bizony csuffá lettünk mi ezzel.

A határon szerencsésen becsempésztük. Nagy diadalérzettel el is vittük a Kormányzóhoz s ki is tálaltuk előtte. Gyönyörű barnapiros volt a dohány, csak úgy mosolygott ránk. De az illata mintha elmaradt volna az uton valahol. A Kormányzó rögtön észrevette saszeemeivel, hogy dohányunkat utközben meglepte a penész. Ha Samu barátom ott lett volna: no hiszen kikapott volna tőlünk istenesen. De magunk voltunk az okai, nem pedig ő.

VI. FEJEZET.

(A vajda ellen árulkodtak a Kormányzónál. — A vajda indokai győznek. — Ki ez a Polónyi P — Az én közbeszólásom. — A Kormányzó kárhoztat bennünket. — Eötvös nagy kijelentése. — Haza idézi Kossuthot. — Wekerle nyilatkozata.)

Ebéd után már komoly politikai értekezésbe bocsátkoztunk.

A Kormányzó komoly lett s bizonyos hidegséggel, csaknem ridegen, e szavakat intézte a vajdához:

— Igaz-e az, a mit nekem mondanak, hogy ön tavaly a függetlenségi pártnak hozzám intézett üdvözlő iratába szándékosan iktatta be e mondatot: »Minden nagy kérdésben minden nagy eszmédet nem követjük«, holott voltak a pártban, a kik azt kívánták, hogy e mondat az üdvözlő iratból hagyassék ki?

A vajda nyugodtan és határozottan felelt:

— Igaz!

— S mik voltak önnek erre nézve indokai?

A vajda rögtön észrevette, hogy ellene árulkodott valaki vagy talán többen is árulkodtak. Én tudtam, hogy árulkodtak, de a vajdával előre közölni elfeledtem. Tudtam pedig onnan, mert a mikor a párt kül-

döttsége Turinba érkezett, e pont miatt engem is bujtogattak a vajda ellen tizen is. Erőt is vett rajtam egy pillanatig a felindulás, de minthogy a vajda nem volt ott, illetlennek tartottam az ő távollétében bírálgatni, vagy éppen kárhoztatni őt olyan okirat miatt, melyet ő fogalmazott ugyan mint javaslatot, de a melyet a párt minden tagja érett megfontolás s hosszas tanácskozás után aláírt, a mely tehát ezzel a pártnak hivatalos nyilatkozatává vált. Letorkoltam s összeszedtem a bujtogatókat, a kik azonban a Kormányzó füleit mégis tele sugdosták, a mint a következő megmutatta. Hanem hát a vajdában emberükre találtak. Egész hidegen felelt a Kormányzónak.

— Igen erős indokaim voltak s ezek közt föl sem említem, hogy az az üdvözlő irat, akár helyes, akár nem helyes, az egész párt minden tagja által ünnepélyesen aláírt okirat, tehát az egész párt műve s ez okból egyedül egymagam felelős érte nem lehetek. Nem menekszem e felfogás mögé, sőt azért a mondatért magamra vállalom az egész felelősséget. — Az ön nagy elvei közé tartozik, Kormányzó ur, hogy Magyarország függetlensége s boldogulása a Habsburg-család uralkodásával össze nem fér: ön az 1849. évi ápril 14-iki trónfosztás elvi alapján áll. Feliratunk ama mondatával azt akartam nyíltan kimondani, hogy az ön nagy elvei közül ezt az egyet a függetlenségi párt nem követi.

— Nyíltan akartam pedig ezt kimondani azért, mert csak két tagja akadt a pártnak, a ki nekem megmondta, hogy a Kormányzó ur trónfosztási elvéhez is

hozzájárul; ellenben kilencz tagja egyenesen kijelentette előttem, hogy ha az üdvözlő felirat e tekintetben homályos lesz, vagy a trónfosztási elv ellen nem lesz benne valamely megfelelő kijelentés: akkor hatvanöten nem írják alá azt. Ez esetben a függetlenségi párt üdvözlete elmaradt volna egészen.

— De nem ez volt a fő okom, hanem a történelmi igazság. Én se a párt kedvéért, se senkiért és semmiért olyan kijelentést nem teszek s alá nem írok, melyről biztosan tudom, hogy nincs benne igazság. Azt pedig biztosan tudom, hogy a függetlenségi párt nem a trónfosztási elv alapján szervezkedett s ezt az elvet 1867 óta soha egyetlen nyilatkozatában se fogadta el pártelv gyanánt. S ezt nemcsak a párt negyedszázados működése alapján tudom, hanem tudom a Kormányzó ur szózataiból s nyílt leveleiből is, a melyek nem egyszer világosították föl erre nézve a pártot is, a nemzetet is.

A Kormányzó ur közbe szólt:

— Nekem úgy mondták, hogy a mikor ön az üdvözlő irat javaslatát előterjesztette, akkor azt az indítványt tette valaki, hogy e helyett: »minden nagy elvedet nem követjük«, ezt a mondatot kell alkalmazni: »minden nagy elvedet nem követhetjük«. Miért nem fogadta el ön ezt az indítványt?

Mi összenéztünk a vajdával. Ezt az indítványt Helfy Náczi tette. Mindakettőnknek egyszerre az jutott eszébe, hogy a Kormányzó előtt Helfy akarta a vajdát árnyékba állítani. Meglehet: tévedtünk. De ez a gondolat önkénytelenül támadt.

A vajdát kissé ingerültté tette ez a gondolat.

— Ha mi, Kormányzó ur, kimondjuk azt, hogy önnek ama nagy elvét nem követhetjük: ezzel politikai és történelmi hazugságot mondunk ki. Mert nem igaz, hogy nem követhetjük. Minden képviselőnek jogában áll a törvényhozás szószerképén ezt az elvet hirdetni s minden magyarnak módjában áll ide Turinba, ön közelébe kibujdosni, mint Rákóczihoz kibujdostak Rodostóba azok, a kik ama dicső fejedelemnek minden elvét követték. De hát 1867 óta se a törvényhozásban fel nem szólalt senki, se a Habsburg-uralom alól Turinba ki nem bujdosott senki. S aztán kit akarhatnánk ily beszéddel ámitani? Ferencz József királyt? Hiszen ő jól tudja, hogy most egy éve, az ő koronázásának huszonöt éves emlékünnepeén függetlenségi képviselők is lovagoltak a jubiléris bandériumban. — Vagy a nemzetet ámitgassuk? Hát szabad lett volna az? — Vagy a Kormányzó urat ámitottuk volna? — Hát lehetséges lett volna az? Én se a nemzet elé, se a Kormányzó ur elé mással járulni nem akartam, csak az igazsággal. Ez méltó egyedül a függetlenségi párt-hoz is, mely engem bizott meg azzal, hogy a nemzet érzését ön iránt, Kormányzó ur, tolmácsoljam. — Ezek voltak indokaim. Beszámoltam velük.

A vajda elhallgatott.

A Kormányzó ur se tett semmi megjegyzést s többé e kérdésre vissza nem tért. Hanem rátért a politikai helyzetre.

Az e fölött folyt eszmecserét leírni nem akarom.

A mikor Budapestre visszaérkeztünk: hivatalos jelentést készítettünk mindenről, a mi eszmecserénkben a politikai helyzetre, a függetlenségi párt állapotára, a kormány törekvéseire s a bécsi udvar titkos működésére vonatkozott. E jelentésünk a lapokban napvilágot látott s országszerte nagy figyelmet költött.

Csak egyes részletekről emlékszem meg.

Egyszer beszélgetés közben azt kérdi a Kormányzó a vajdától:

— Ki ez a Polonyi? Mekkora sulya van ez embernek önök közt? Mi az ön nézete Polonyiról?

— Van nézetem róla, de nem mondom el, Kormányzó ur. Tudom, hogy ő irt ellenem önhöz vádló, gyanúsító levelet, de én még annak czáfolgatásába se bocsátkozom. Nem azért jöttünk mi önhöz Kormányzó ur, hogy egyes emberekről jelentsünk jót vagy rosszat, hanem azért jöttünk, mert válság fenyegeti pártunkat és nemzetünket s mi nemes harczunkban az ön hatalmas szavát akarjuk szövetségesül megnyerni.

Hosszas tárgyalásaink közben soha egyetlen szóval se helyeselte a Kormányzó, hogy mi a pártkörből kiléptünk. Minden szava az volt: újra egyesülni kell.

A vajda kijelenté, hogy ő nyílt és titkos klerikálisokkal egy pártkörben nem lesz. Nem is lehet. Mert a klerikálisok alattomos és nyílt személyes támadásai nem szűnnek meg soha. Ha azok elől kitér, akkor a párt lassanként tehetetlenné válik a reakció ellen, sőt klerikális törekvések által meg lesz fertőztetve. Ha

pedig ki nem tér: akkor időnként nyílt viszályokat támasztanak körben, sajtóban, parlamentben s a viszály oka és előidézője gyanánt mindig őt kiáltják ki a nemzet előtt.

Én az én heves modorommal közbe szóltam.

— Kormányzó ur talán nem olvashat minden hírlapot. Az Apponyi-pártnak, az Ugron-pártnak s a klerikálisoknak öt-hat lapja egyebet se tesz, csak Eötvöst támadja naponként s bámulatos kitartással röpitgeti ki ellene a soha nem szünő, de azért folyton változó rágalmakat. S e lapoknak a hirt, anyagot, besugást és rágalmakat a függetlenségi párt nyílt és titkos klerikálisai szolgáltatják. Mi kémekkel és házi tolvajokkal egy körben lenni nem akarunk. — S aztán mi az országos közkérdések fölött tanácskozni őszintén és szabad elmével megyünk a pártkörbe s másutt ezek fölött nem is tanácskozunk. Holott a pártnak tiz-tizenkét tagja előbb mindig titkon együtt tanácskozik vagy önmagában, vagy Apponyiékkel vagy Atzél Béla báróval vagy Eszterházy Mórícz gróffal s mindig előre megállapodva s mindig váratlan jeleneteket hevenyészve jön pártunk köztanácskozására. — Mi pedig más pártok titkos megbizottaival együtt nem lehetünk.

A Kormányzó hidegen és szemrehányó hangon felelt:

— Ha önök így vélekednek: akkor nem lesz párt-egység. Én pedig ezt akarom. Az egységes pártnak is kevés ereje van ma a függetlenség nagy céljának elérésére; — ha pedig töredékekre bomlik: e kevés erejének egy részét is egymás ellen tékozolja el. Mi

lesz ennek a vége? Ha önök segítségért jöttek hozzám : akkor meg kell fogadniok tanácsomat.

E szavak mögött nagy kárhoztatás lüktetett.

E szavak után lélekrázó jelenet állt elő.

Engem mély keserűség fogott el s ostoba heveségem kitört. Felugrottam székemről s oda léptem a Kormányzó és a vajda közé s hangosan, csaknem kiáltva szóltam :

— Mi az álorczásokkal még a Kormányzó ur tanácsára se egyesülünk. A kik azt kiáltják : éljen Kossuth Lajos, de folyton azt hirdetik az ország előtt, hogy Apponyi a nemzet igazi vezére ; a kik függetlenségieknek és 48-asoknak hirdetik magukat, de Zichy Nándor és Eszterházy Mórícz grófok számára dolgoznak : azokkal mi nem egyesülünk.

Nem lesz pártegység!

Itt meg kell jegyeznem, hogy hivatalos jelentésünkbe, melyet pártunkhoz intéztünk, bele vettük e szavaimat is, de később a vajda tanácsára kihagytuk. De zárjelben a kihagyás okát megmondtuk. Megmondtuk, hogy politikai okokból nem hozzuk egyelőre nyilvánosság elé azokat az indokokat, melyek bennünket a pártkörből való kilépésre birtak. A Kormányzó urral ugyanis a harmadik napon megegyeztünk s a pártegység helyreállítására elvi alapon komoly ígéretet tettünk. A vajda azt mondta, hogy az »álorczáság« szónak alkalmazása s az álorczások megbélyegzése nehezitené az egyesülést, mi pedig úgy a Kormányzó, mint önmagunk iránt való tekintetből az egyesülés útjából minden akadályt, a mi nem elvi természetű, elhárítani tartozunk. —

A következés megmutatta, hogy a vajda bölcsessége és gyöngéd figyelme hatástalan maradt.

Azonban folytatom, a hol elhagytam.

Az én ingerült szavaimra a vajda is felállt s karomat megfogva hátra tolt. De azután ő se ült le, hanem egyenesen állva, mély érzésekkel teljes hangon monddta a következő szavakat, melyeket soha se felejték el.

— Kormányzó ur! Mi a szegény és üldözött magyar nemzet képviselői vagyunk e pillanatban ön előtt. Hű képviselői! Mi a boldogulást magyar fajunk szabad és független fejlődésében látjuk. Sőt ebben látjuk nemzetünk utolsó menedékét is. Nagy viharok rongyokká téphetik kezünkben a függetlenség lobogóját, de inkább legyen az rongyokká, mintsem hogy színe változzék. Mi letünhetünk s a függetlenségi eszme ismét elmerülhet az avarba, mint elmerült százötven év előtt. Jobb időben s a mikor derekabb nemzedék szántja az avart: ismét föltámad az a maga teljes melegében és ragyogásában. Legyünk huszan, legyünk tizen; legyen én magam, de mi, a míg élünk, azt az eszmét megfertőztetni nem engedjük. Se népszerűség, se pillanatnyi siker, se tömegek kiáltó jelszava minket engedelkenységre rá nem bír. Még az ön szava se Kormányzó ur, habár az utolsó ítélet súlyával nehezedik is ránk. Minket ön eltiporhat, de mi akkor is hivei maradunk. S igaz hivei csak mi maradunk. Mi a függetlenségi pártot más pártok szövetségébe átmenni, a függetlenségi eszmét ártalmas elvek és törekvések segítségére felhasználni nem engedhetjük. S lehetetlen, hogy mindent meg ne

mondjak, a mi nekem fáj. Ma Magyarországot Bécsből, Rómából és Turinból kormányozzák. Én nem nyugszom meg egyikben sem. Jöjjön haza Kormányzó ur! Ott van az ön helye a magyar nemzet élén. A hol szinről-szinre együtt lát bennünket: ott mondjon fölötünk ítéletet!

E beszéd alig hihető hatással volt a Kormányzóra.

Fejét kissé jobbra fordultan lehajtotta, egy perczig hallgatott s aztán halk, de rekedt hangon azt mondá a vajdának:

— Turinból nem kormányozzák Magyarországot. A mostani nemzedék nem fogad el élére engem!

A vajda tüzesen felelt:

— Engedje meg a szót Kormányzó ur, mi jól tudjuk ezt. Az ország határát ön, ha innen indul, Pragerhofnál éri el. Pragerhof öt-hat órai ut Budapesthez vasuti gyorsvonaton. De ön el nem ér Budapestre három napig se. Mert utja mentén körül seregli önt Magyarország hálás népe, hogy arczát lássa, szavait hallja, ruhája szegélyét megcsókolja s igaz szívvvel, áhitatos lélekkel adjon hálát az Istennek, hogy az kegyelmesen megengedte, hogy önt élő szemeivel lássa s otthon lássa. S ha már otthon látja, halálos holtig való vezére gyanánt látja.

A Kormányzó nem felelt. Mély érzés vett rajta erőt.

Felállt zsöllyeszékéből s az órára nézett. Tizenegy óra elmúlt már s csak félóra választott el az éjféltől. Elbucsuztunk tőle. A következő napra, junius 20-ra, újra meghívott bennünket tanácskozássra is, ebédre is.

A vajda utolsó beszédének tartalmát e szavakkal vettük be hivatalos jelentésünkbe:

„Ma Magyarországot Bécsből, Rómából és Turinből kormányozzák. Mi tiltakozunk mind a bécsi, mind a római kormányzás ellen; — a turinit pedig be akarjuk segíteni Magyarországba. Ha Kossuth támogat bennünket, azt nemzeti szerencsének tekintjük; — de ha nem támogatna is bennünket: mi akkor is és örökre legközelebb fogunk hozzá állani.“

Mikor hivatalos jelentésünk napvilágot látott: pár nap múlva találkoztunk Wekerle miniszterelnökkel. Mosolygó arcczal és e szavakkal fogadott bennünket:

— Isten úgy segéljen, igazatok van. Csakugyan Bécsből, Rómából és Turinből kormányozzák Magyarországot. Ti mondtátok ki, de mi még jobban tudjuk.

Vajjon komolyan mondta-e, vagy dévajságból?

Elmult egy esztendeje, a mióta a Kormányzó holttestét haza hoztuk Turinből. Mi maradt meg Turinban Magyarország kormányából? Az emlékezet, mely napról-napra halványabbá válik. A mikor Olaszország felszabadulásának ama néhány még élő hőse és tanuja, a ki Kossuthot ismerte, behunyja szemét: az az emlékezet is elmúlik ott örökre.

Annál jobban érzi magát országunknak bécsi és római kormánya. Hajh, de szívesen eltemetném ezeket is a kerepesi temetőbe!

VII. FEJEZET.

(A kormányzó fürdése. — Kopaszsága. — Bajusza, szakállja. — A séta. — Széchenyi és Deák sétája — Miként sétál Kossuth? — A bölcs életmód. — A felejtkezés. — Miként sétál a vajda? — Basso doktor elméletei. — Az afrikai hódítás. — Miként dolgozik Kossuth?)

Bizony kihúztuk a Kormányzóval az első napot egész addig, a mikor már rendesen le szokott feküdni.

Rendszerint reggeli 9 óra tájban szokott fölkelni.

Fölkelés után mindig meg szokott fürödni. A fürdő dolgában természete elütött a magyar ember természetétől. Volt is erre jó adomája.

Tinnyei birtokán volt egy majorosnéja a negyvenes években. Egyszer ezt meglepte a csúz. Alig tudta mozgatni kezét-lábát. S mikor panaszkodott: azt tanácsolta neki a Kormányzó, hogy fürödjék meleg vízben naponként. A majorosné elbámult erre a tanácsra. »Már miért is fürödnék én — így felelt — tekintetes uram, hiszen úgy is izzadok én eleget!«

A magyar ember fürdő kedvét ez adomával szokta jellemezni a Kormányzó.

A fürdő után öltözködéshez fogott. Öltözködése gondos volt s hosszabb ideig tartott. Komornyikja szokott ebben

segítségére lenni, de bizony nem sok dolgot bízott rá. Egész életében maga szeretete elvégezni minden dolgát. Akkor legalább jól el volt végezve.

Volt a szobában házi sapkája is. Ez fekete bársonyból volt. Utolsó nagy festett képén, melyet Parlaghy Vilma ecsetje alkotott, házi sapkában van levéve. Halála után ez a sapka Basso barátunkra jutott s ő ezt a vajdának adományozta emlék gyanánt. E nagyon becses ereklyét most a vajda őrzi.

Szokott viselni parókát is élete egész második felében. Korán kopaszodott. A parókát otthon a szobában és ház körül sohase viselte, de ha Collegnoból bement a városba, vagy Turinban, ha sétálni kiment, rendesen föltette.

Haja csak hátul a tarkón, a koponya lamdavarrata táján s a fülek mellékén volt már régóta. Ezüst fényű hófehér haj. Hajfestőszert tudtommal nem használt soha.

Bajusza és szakállja is hófehér volt.

Szakállát 1849-ig úgy viselte, mint a harminczas években a francziák szabadelvű vezérférfiai. Arczon és állon borotválva s az áll alatt és a nyakhajlásban rövidebbre nyirva. Így viselte Szemere, Klauzál, br. Eötvös, Lónyay s így viselték többen is nálunk a negyvenes években. Később meghagyta állán is s hosszabbra engedte nőni.

A negyvenes évek szakálldivatát nálunk »Kossuth szakáll«-nak nevezik ötven év óta. Van »Kossuth kalap« is. Ez fekete kalap, fölfelé hajlott széles karimával s széles fekete selyem szalaggal. Hajdan darutollat tettek

mellé a nemes legények. Ezt a kalapot az ötvenes években eltiltotta s viselését keményen büntette az osztrák önkényuralom.

Volt »Kossuth atilla« is. Fekete kelme, szűk ujjal, de a felső karon majdnem könyökig nyuló külön bő ujjal is, melyen hasiték van s a hasiték vitézkötéses gombkötő gombbal van ellátva. Ugy emlékszem, egy híres lengyel festő által festett képén ez az atilla van. 1848-ban s azóta is ünnepélyes alkalommal ezt viselte a Kormányzó. Később 1859-ben újra divatba jött az országban, de azóta Zrinyi atillának nevezik.

Bajuszát kipödröni, felkunkorítani soha se szokta a Kormányzó. Se hazánkban, se a külföldön. Ebben letett a magyar szokásról. A bajuszpödrés egyébiránt az egész kerek világon csak a magyar faj sajátja. III. Napoleon császár ugyan eltanulta a magyaroktól s azóta Franciaországban is kissé divatba jött. De a Kormányzó öltözködés közben mind bajuszát, mind rövidre hagyott egész szakállát legutolsó éveiben is gondosan rendbe hozta.

Mikor öltözködését bevégezte: sétálni ment szabad levegőre a Kormányzó.

A sétálás egészségi szempontból szükséges az embernek. Így állítják az orvosok. Egész tudománya van annak a testmozgásnak, melynek neve sétálás. Sőt Basso barátunk azt állítja, hogy ők, már tudniillik a dagasztó orvosok, olyan műveletet is tudnak a beteggel végezni, a mely ülve s félig fekve is megsétáltatja az embert.

A sétálás abból áll, hogy különös czél nélkül járkál

az ember. Se nem hívják, se nem kergetik, se kötélén nem viszik, se levelet nem hord, se kengyelt nem fut, nem is adnak érte semmit, de azért csak járkál az ember.

Az ős ember, ha dolga nem volt, nem járkált. A legősibb iratokban semmi nyoma annak, legalább az én parányi tudományom szerint, hogy az ember czél nélkül kószált volna erre-amarra sikon vagy hegyen-völgyön. Még az egyiptomi királyleány se sétálás közben találta meg Mózeszt, a három hónapos csecsemőt, hanem ut közben, mikor mosdani ment szolgálóival a folyóra. Ha költöztek vagy vad és gyümölcs után néztek, hadat jártak vagy juhaikat őrizték: csak akkor járkáltak az ős emberek. Az állat sohase járkál czél nélkül, mégis egészséges. A mi jó magyar őseink nagy utat tettek hajdanában Bendegúztól kezdve Árpád apánkig, de sohase hallottam, hogy ezt gyalog szerrel tették volna. A mezei ember ma se sétálgat. Vagy dolga után megy, vagy otthon pipáz és üldögél.

Én se megyek már sétálni vagy nyolcz-tíz év óta. Az előtt se volt hozzá különös kedvem, noha mindig városban laktam. Igaz, hogy mozogtam azért eleget. De a mióta szivbajom, nehéz légzésem, bordaközi idegfájásom s egyéb istenadta vagy magamszerezte nyavalyám hol együtt, hol külön-külön erőt vett rajtam, azóta én se sétálgatok. Kocsin járok a képviselőházba is, az Abbáziába is.

A vajda épen nem sétál. Azt mondja, nem magyar ember természete a céltalan gyaloglás. Száz éleze és

adomája van a sétálás ellen. Legjobban megjegyeztem ezt az adomáját. Egyik bátyja találkozik egy táblabíróval az utcán s megszólítja. »Mi járatban van uramöcsém?« — »Sétálok urambátyám.« — »Van-e ezer forint a zsebjében uramöcsém?« — »Nincs biz abban urambátyám.« — »No hát akkor csak járkálgat uramöcsém!« — Egy másik nagybátyja után azt is szokta mondani a vajda, hogy csak a kisasszony sétál meg a páva, de hamis a célja mindakettőnek. Szegény Ameli, egyszer nagyot nevetett e szóra.

Széchenyi István gróf fiatalabb korában sokat gyalogolt, sokat vadászott, de különös napi rendszere nem volt a sétában. De rendszert csinált belőle a döblingi tébolydában. Volt vagy hat szobája. Ezek ajtai egyenes irányban nyiltak. S addig nem nyugodott, míg naponként vagy husz kilométer utat nem tett egy hujjában.

Deák Ferencz mind Kehidán, mind Pesten, a mióta ide jött lakni, rendszeres nagy sétákat szokott végezni naponként. De élete utolsó tíz évében, a mióta dolga és látogatója is több volt s el is nehezedett, már épen nem sétált és svéd gimnasztikával se lóbáltatta óraszámra kezét-lábát.

Kossuth Lajos napi rendszerré tette maga számára a sétát. Jót tett egészségének. Elmaradhatatlan szokásává vált. Ugy látszik, Basso barátunk legalább határozottan állítja, hogy mind kedélyének üdeségét, mind egészségének és életének oly hosszú tartamát előmozdította a rendszeres séta.

Collegno al Baraccone tartózkodása alatt reggeli

sétáját saját kertjében, de igen gyakran kint az uton vagy utcán végezte s ilyenkor jó messze el szokott távozni lakásától. Turinban rendszeren kiment a Pó partjára, gyakran a Viktor Emánuel-sétányra is. A mióta azonban Basso barátunk került melléje házi orvosnak: azóta némileg változott a napirend.

Basso barátunk, mint már említettem, rábirta a Kormányzót a minden napi gyuró, dagasztó, testgyakorló orvosi »beavatkozások« megszokására. A fürdőszobába be volt rendezve egy kis svéd tornászó készlet. Létrák, rudak, kötelek s efféle furcsaságok. Ezeket a Kormányzó maga mutatta meg s magyarázgatta el a vajdának. Ezen túl ez az egészségi tornázás, valamint a dagasztás is elfoglalta a sétára szánt idő tetemes részét.

De azért a séta egy nap se maradt el.

Később az utolsó években, a mikor a Kormányzó már a kilenczvenedik éve felé ballagott, gyakran nehezen ment a séta, kelletlenül mozogtak az inak. A test jobban szerette volna a pihenést. Newton törvénye napról napra jobban érvényesült. A mélységek mélységéből, a világ központjából mind ellenállhatatlanabbul szivta magához a szent öreget az a hatalom, a melyet a tudósok központi vonzerőnek neveznek. A láthatatlan erő, a hangtalanul mozgó örvény, a feneketlen mélység, mely elnyeli a testet. A halál.

Basso barátunk a sétára is utóbb mindig elkísérte a Kormányzót. Basso rövidlátó volt. Inkább orrával nézett, mint szemeivel. Csetlése-botlása sok mulatságra adott okot a Kormányzónak. De azért üdvös volt az ő séta-

kisérete. Karon fogva kísérgette nagy türelemmel és szíves készséggel a Kormányzót. Gondosan ápolta egészségét, nyújtotta életét s az aggság szürkülő alkonyán sok enyhe vidámságot szerzett neki. Ezért még Basso barátunkat valamikor valamiben megáldja az isten!

De hát minő volt Kossuth Lajos sétája?

Séta és séta nem egy dolog.

Az orvosok a legnagyobb kérdéseket, az élet titkának kérdéseit tárgyalják az ő kis tudományukkal és kis elméjükkel, de azért még nem hallottam, hogy a sétálás kérdését is tökéletes megoldásra tudták volna vinni. A vajda legalább az ő végtelenül csapongó vad erejű elméjével olyan észrevételeket tett a sétálásról, a melyeket én soha nem hallottam s a melyenekre a Kormányzó is nagyot nézett.

Másnapon június 20-án esett erről egy-két szó, a mikor a Kormányzó és a vajda a magyar ékesszólásról s a mai magyar szónokokról beszélgetett. Ezt a beszélgetést érintem majd; most csak a sétálásnak azt az elméletét adom elő, melyet ekkor a vajdától hallottam.

A vajda ugyanis olyanforma kérdést intézett a Kormányzóhoz, vajjon merre kalandoz elméje, a mikor sétálgat? Vajjon nem töri-e fejét ilyenkor gondolatainak alakításán? Ékesszólásának erejét nem mozditja-e elő a sétálás?

Ilyen bolond kérdést még sohase intézett a Kormányzóhoz senki. Én nevettem is, boszankodtam is ezen. De a vajda ugyancsak megfelelt nekem. Felelete lényegben következő:

A Kormányzó rendkívül nagy életkort ért el. Maga ez a tünemény is megérdemli a gondos vizsgálatot. Megérdemelné még akkor is, ha a Kormányzó csak közönséges ember volna, a kinek se neve, se történelmi multja, se szellemi nagysága.

De a Kormányzó 91 éves korában írta Emlékiratainak IV-ik kötetét. És írta akkora írói erővel, az agy működésének akkora üdeségével, a mekkora az élet delén levő íróknál is ritka. A mióta az emberiség öntudatra jutott s tudását följegyzi: azóta Kossuth Lajoshoz hasonló férfi, az övéhez hasonló agy még nem született. A világirodalom története nem ismer embert, a ki 91 éves korában Kossuth műveihez fogható, csak igen messziről is hasonlítható írói művet tudott volna alkotni. Az emlékiratok negyedik kötetében oly lapok, oly fejezetek vannak, melyek örök szépségű remekek maradnak az idők végéig. A hajdankor Mózes, Homérosza és Tacitusa, a középkor szent atyái, az új kor Luthere, Kálvinja, Verulámi grófja s Macaulay, Beaconsfield, Gladstone, Bismarck mind óriási elme s nagy alkotó, de élete vége felé, a mennyire tudjuk, elgyengült mind, pedig egy se érte el közülök a 92 évet. Shakespeare nem ért nagy kort, a világszerte elismert legnagyobb elme, Newton pedig élete utolsó évtizedében megingott és elhomályosult.

Kossuth tehát mint hosszú életű ember se mindennapi jelenség; mint 91 éves író pedig egyetlen a világ írói közt.

Hogy ily tünemény létrejöhetett: ehhez az okok

seregét a születésben, a fajzatban, az életsorsban és az életmódban kell keresni.

Mi az életmód?

A lakás, az étkezés, a munka, a ruházat, az alvás, a szórakozás, a séta. Tehát a séta is. A Kormányzó sétája nem lehetett ostoba séta. Se oktalan, se elhibázott. Ha az ő életmódjában egyetlenegy dolog is oktalan és elhibázott lett volna: agya 91 éves korában nem lehetett volna oly fenséges, tiszta és erős.

Tehát sétája is okos volt.

Mi az okos séta? Majd rá jövünk lassanként, csak egy kis türelmet kérek.

Az orvosok azt állítják, a séta arra való, hogy az ember lábizmai, ágyék- és hasizmai s bizonyos mértékig derékizmai is mozogjanak, munkát végezzenek, terhet emeljenek s így a vér megfelelő részét a test alsó részeire térítsék s ekként az agyat a vér odaáramlásától mentse meg, az emésztő szervek működését pedig élénkebbé tegyék. Az agyban ne legyen vértolulás, az altestben ne legyen vérpangás, a vér egyenletesen mozogjon a test egészében: ime erre való nagy részben a rendszeres sétálás.

Igazuk lehet.

Ám ez az eredmény csak akkor áll elő, ha a séta egyuttal valódi szórakozás.

Ezt a szót: szórakozás, a magyar nép tudtommal nem ismeri. E szót valószínűleg a betűző szuhok, a nyelvtudósok, a nyelvnek furói és faragói valami idegen nyelvből tákolták össze vagy csempészték át.

A magyar nép a szórakozás fogalmát a felejtkezés szóval alkotta meg.

Ha kérdik a nagy gondú embertől: hova megy?

— Felejtkezni akarok.

Ez a felelete, ha társaságot keres, vagy erdőre-mezőre sétálni megy, hogy házi vagy családi vagy üzleti gondjaitól szabaduljon.

A Kormányzót nagy gondok környezték igen gyakran; agyát nagy és nehéz gondolatok szállták meg, mint varjusereg a vetést, az élet nagy részén át.

Sétája arra való volt, hogy felejtkezzék. Gondjait elűzze; agyáról a nehéz gondolatok varjuseregét elhessegesse.

És ő erre használta.

Hatalmas idegzet s nagy bölcsesség az, hogy erre tudta és erre akarta használni. Ezért volt sétája okos. Felejtkezett általa.

A ki a sétára is magával viszi gondjait, rejtélyeket old, találmányon töri fejét, hitelezőivel veszekszik, követeléseit vagy pénzeit számolgatja, hűtlen asszonyán busul, hazájáért eped, zsarnokát átkozza, multján sirdogál, jövődjén kételkedik és számítgat, verset farag, tőzsdekötéseken töpreng, árfolyamokat vet egybe, csatatervet csinál, összeesküvést sző vagy szónoki képeken és hasonlatokon emészt magát: az hiába megy sétálni. Fáradni ugyan elfárad, de üdülni nem üdül. Sőt bágyadtabbá lesz, mint a rossz álom után. Mert az altest is több vért emészt a mozgás és munka által s az agy is több vért pusztít el a tünődés, töprengés, aggodalom,

gond és gondolkozás által. Annyi vére pedig nincs a testnek, hogy vele a test egy időben többféle fokozott munkálkodást végezhesen.

A ki a sétán se tud agyának és szívének nagy terheitől szabadulni: az ne menjen sétálni.

Keressen az társaságot.

Vagy tudós vagy bolondos vagy vidám és könnyelmű társaságot. Valamelyik képes lesz őt felejtkezésre bírni.

Jegyezzék ezt meg az orvos urak is. S gondosan kémleljék ki, hogy betegjeiknek felejtkezésre mikor ajánljanak sétát s mikor alkalmas társaságot.

A szórakozásnak, igazán mondva: a felejtkezésnek csak egyetlen módja van. Az a módja, ha az ember nem gondol magára, ügyét-baját kiveti elméjéből s minden tervét és gondolatát félre teszi, mint a czigány a hegedűjét.

Lehet-e ez?

Lehet.

A vajda, ha nagy ritkán sétálásra tökélli el magát: megnéz, megvizsgál mindent, a mivel találkozik. Fűt-fát, tücsköt-bogarat. Sorra nézi a fák és cserjék törzsét, ágait, levelét, virágját. Szakit falevelet s annak alakját megvizsgálja. Olyan-e az a falevél, a milyen az ő gyerek korában volt? Ismert füről-fáról elmesélget; — ismeretlen után kérdezősködik vagy annak faját, nemét, családját megállapítani törekszik. Minden füről, gazról, bokorról megmondja: van-e ilyen az ő birtokán, az ő határában? Végig vizsgálja a rovarokat, csigákat, csuszó-mászó állatokat. A hangyák hadjáratát vagy tolvaj-

lásait figyelemmel kíséri. A hol rendes csapáson előrehátra futkározó hangyát lát: ott rögtön megáll. Társát, ha van társa a sétában, agyon öli mindenféle állattani és növénytani kérdésekkel. A járó-kelő embereket és lovakat szemügyre veszi s korát, természetét, kórságait mindegyiknek kitalálni törekszik. Minden emberrel arról beszél, a mihez az az ember ért. Séta közben nagyon szereti maga mellett az okos embert, de még sokkal jobban az ostobát, a mezei munkást, az ismeretlent, a messze vidékről valót. Mire sétáját elvégzi: agya elpihen, mint a kis gyereké.

Rájött arra s ennek nagyon megörült, hogy a Kormányzó is úgy sétál, mint ő. A Kormányzónak a 60-as évek végén s a 70-es években sok ideje volt. Külföldi szövetségei elmultak. Bujdosó társai elhaltak vagy elhagyták, elszéledtek vagy haza jöttek. Elhalt jó neje is, fiai pedig erre-amarra munkában, hivatalban. Megnézett andalgásai közben ő is minden fűt-fát s lassanként növénytudós lett belőle. Ha itthon lehet s gazdasági birtokhoz juthat, ősi magyar táblabirói szokás szerint kitűnő gazdává vált volna. A természet gyönyörű alkotásai, a mezők és havasok füvei és virágai elvonták elméjét az élet örömeit pusztító terhes gondolatoktól, rettentő veszteségeinek fájdalmas emlékezetétől. Sétája és álma egyaránt édes felejtkezés volt. És könnyű és lélekűdítő tanulás.

Széchenyi sétái mások voltak. Széchenyi a magános séta közben is küzdött, évdődött magával is, a világgal is, terveivel is. Meg-megállt, ajka mozgott, kezeivel

gyakran hadonázott is. Idegeit a séta nem nyugasztotta meg. Meg is ölték utóbb háborgó idegei.

Basso barátunk valóságos áldás volt a Kormányzóra séta közben. Kivált élete utolsó éveiben, a mikor Turin egyenes utczáit, kaszárnya épületeit s minden léptenyomon ácsorgó örökös szobrait elhagynia nem lehetett s ereje már nem engedte, hogy átmenjen a Pó jobb partjára s a hegyeket és erdőket s a Superga magasságait bekóborolja. Nagy lélek jobban tud üdülni a természet ölén, mint nagy város poros, meleg, unalmas utczáin. De Basso barátunk társalgása pótolni tudta a természetet.

Ez a jó fiu ugyanis nem tudott alaposan semmit, de azért határozott véleménye volt mindenről. S annál határozottabban megalkotta véleményét a dolgokról, minél kevésbbé ismerte azokat. Különösen szeretett politizálni. A nemzetközi állapotok megvitatása kedvelt tárgyai közé tartozott. Egy alkalmat se mulasztott el, hogy ki ne fejtette volna, mikor és miként lesz urrá az olasz nemzet a földközi tenger összes partjain. A francziák és spanyolok iránt kegyelmes volt; azoknak még hagyott valamit, de már a mórokat, arabokat törököt-görögöt, zsidót, angolt s egyéb oláh cigány népséget pokolba kergetett. Albánnak, czernagorcznak, dalmatának csak épen annyit engedett, hogy itatni lejárhassanak az Adriára s nekünk is odaengedte Fiumét arra az időre, a mig Kossuth él, — azon túl fizessünk érte házbért.

Elképzelhető, mennyi vidám órát szerzett a Kor-

mányzónak séta közben e jó fiu politikus csizmadiáskodása. Csak séta közben társalgott vele hosszabb időközön át nemzetközi kérdésekről. A társalgás természetesen abból állott, hogy hagyta az orvost beszélni, csak néha intézett hozzá egy-egy mókás vagy beugrató kérdést vagy tréfás ellenmondást. A mi csak élesztette Basso barátunkban a buzgóságot elveinek kifejtésére.

Pedig voltak nagy elvei.

Át akarta alakítani az emberek ruházkodását. Férfiasszonyt vissza akart téríteni a mezitlábjárásra.

Államilag akarta szervezni a csecsemők testi nevelését. Svéd tornászatra akarta kötelezni már a csecszopót is. Ki akarta mondani, hogy a leánygyermek három esztendeig szopják, hogy a mikorra felnő: neki is legyen elég teje.

Az alkotmány ellen ezer kifogása volt. A trónörökösztől megkivánta volna, hogy orvosi oklevelet szerezzen, pedig neki magának se volt. A képviselőktől megkivánta volna: tegyenek le óvadékot, bánatpénzt s vesziék el, ha jól nem viselik magukat.

Mindezt s száz meg száz efféle tervét mindig séta közben közölte a Kormányzóval, a ki ezt meghallgatta derüs türelemmel.

A földrajzban igen hiányos ismeretei voltak Basso barátunknak.

Egyszer valami afrikai csavargóval találkozott, a ki jól beszélt olaszul. Beült vele egy albergóba s kikérdezte az afrikai dolgok felől. A csavargó hazudott, mint egy lócsiszár. Elmondta neki, hogy a Zahara-

sivatagban a Tibulbu oázon van három felesége és tizenhárom gyereke; a Dzsebbel-Gur-Rhamban van két urodalma és nyolcz Bir-Tuilja; rokonságban, komaságban és vérszövetségben van a Tuarég, Benezid és Hamama-törzsekkel s hogy e törzsek csak egy olasz zászlót várnak s nyomban kiverik az angolokat Egyiptomból, az olaszoké lesz Tripolisz azonnal. Basso barátunk e pogány neveket nyomban beirta naplójegyzékei közé. S alig várta a következő napot, hogy sétára kísérje a Kormányzót.

Sietett aztán a Kormányzót értesíteni nyomban e nagy nemzeti ügyről s megkérdezte: ne menjen-e rögtön a szindakóhoz, hogy ez csináltasson egy szép selyem nemzeti lobogót Itália büszke csillagával s küldje el azonnal a Dzsebbel-Gur-Rham hegység szakadékaiba. Ha majd mindent elnyerünk: akkor értesítsük a királyt Rómában s ajánljuk fel neki Tripoliszt. Basso barátunk a maga részéről nem köt ki egyebet, csak azt, hogy Afrikában ne legyen se pap, se barát, se apácza. — Tudni kell, hogy Basso barátunk sehogyse szerette a papokat.

A Kormányzó mosolyogva hallgatta e lelkes nemzeti törekvést. S mosolyogva jegyezte meg:

— Egy kis tévedés van a dologban, tisztelt barátom.

— Nem lehet az! Miféle tévedés lenne?

— Csak az, hogy a mennyire én tudom, a Hamama és Tuarég arab törzsek Tuniszban laknak Algir szomszédságában, nem pedig Tripoliszban.

— Nem tesz semmit. Én előttem Tunisz és Tripolisz egy dolog.

A Kormányzó nagyot nevetett e bölcс beszédre. De azért halálos holtáig se tudta Basso barátunk fejébe verni, hogy Tunisz is más, Tripolisz is más s a maga Zaharájával mindegyik nagyobb mint Franciaország és Spanyolország együttvéve.

A sétának rendesen féltizenkettőre szokott vége lenni. Ekkor ment haza a Kormányzó s ekkor reggelizett.

Reggeli után ujságot szokott olvasni.

Sok magyar lap járt neki. A szerkesztők tiszteletből küldték. Csak a »Budapesti Hirlap«-ot zárta ki valami indiszkréczió miatt asztaláról. Ennek történetét fölöslagesnek tartom elbeszélni. Az »Egyetértést« gondosan átnézte naponként. Ebben se tetszett neki sok dolog igen gyakran. De azért kedvelte, mint hozzá legközelebb állót.

Néhány francia, angol s olasz lapja is volt. Ezekből is megnézett egyet s mást.

Lajos fia »butító szer«-nek nevezte a hirlapokat. Félig komolyan, félig dévajul alkalmazta e jelzőt a hirlapokra. A Kormányzó nem mondott ellene, nem tiltakozott e felfogás ellen. Csak afféle megjegyzést tett, hogy embere, olvasója válogatja, kire nézve butító szer a hirlap. A ki gonddal, figyelemmel, meggondolva és bírálva olvassa: arra nézve nem butító szer.

Igaz, hogy ilyen ember kevés van. Oktalan és rossz szokásból az emberek több lapot olvasnak naponként, arra pedig alig van ideje valakinek, hogy minden lapot, sőt több lapot is nagy figyelemmel, meggondolva s megbírálva olvasson el. Olyan ember is kevés van, a ki

elég tudással, elég gyakorlati tapasztalattal birjon arra nézve, hogy a hirlapok százféle és óriási közleményeit alaposan megbírálhassa.

Hirlapolvasás után íróasztalához ült a Kormányzó s dolgozott. Bujdosásbeli életének nagy tömegű levelezéseit rendezte s Emlékiratait készítette. Miként dolgozott: ezt talán később elbeszélem. Csak annyit jegyzek itt meg, hogy Emlékiratai három első kötetének összeállításában Gunszt Bertalan barátunk volt hatalmas segítése, kiről már bővebben megemlékeztem.

Folytatom a napirendet.

Képzeltetlen munkakedv és munkaerő lakott a Kormányzóban.

Hetvenhat éves elmúlt, a mikor Emlékiratai megírásához hozzáfogott 1879-ben és 1880-ban. S ennek írása közben is csodálatos pontossággal vezette háztartását, tartotta rendben pénzügyeit s folytatta óriási terjedelmű magánlevelezését.

Déli 12 óra vagy fél egy óra tájban szokott leülni asztalához s dolgozott egy ülőhelyt esti 7 óráig, az ebéd idejéig. Pedig nem könnyű munkát végzett. Hiszen nehéz fogalmazási munkában fáradozott agya, nagy és rendszeres irodalmi műveket kellett alkotnia.

Birta lelke, a mely üde volt mindig; — de birta teste is, a mely pedig aggott, öregedett. Hét órai szakadatlan, nehéz fogalmazás fiatal embernek is nagy munka. Hejh de derék legény lenne az a magyar író, a ki erre képes volna!

Néha a hét órai ülő munkában mintha elzsibbadt,

elmerevedett volna egész teste! S e miatt, mikor a 7 óra már közel volt, gyakran felállt asztala mellől s karjait feltartva nagyot nyújtózkodott. De igen gyakran két kezét hátra téve s öklét a vesetájra szorítva, gerinczét jóízűen megropogtatta. S ilyenkor valamelyik gyerekkorabeli öreg rokonának mókás szavát szokta alkalmazni.

— Uram ne vigy a kőfalnak!

Ezzel szokta elűtni a fáradtságot. Aztán ment az ebédlőbe.

A munka terhe miatt panaszos szó soha el nem hagyta ajkait.

Ebéd végeztével átment a billiárd szobába s ott egy óra folyásig lökdöste az elefántcsonttekét.

Billiárd-asztala halála után Budapestre került s gróf Kreith Béla barátunk tart rá számot. Az asztal régi divatu, nagy és lyukakkal van ellátva a piramid nevű játék számára. Gyerekkoromban én is ezt a játékot szerettem, a Kormányzó fiatal korában pedig ez volt a divatos Európaszerte. Apám billiárd-asztalai is minden kastélyában ilyenek voltak.

Esti 11 órakor szokott hálószobájába vonulni. De még egy-két órán át olvasgatni szokott ezután is.

Ágya elég széles és elég hosszú közönséges faágy, a minő Magyarországon uri házaknál divatos. Holmi czifra vas és rézágyakat, sallangos, bojtos, zsinóros menyezeteket nem használt, nem szeretett. Ősi magyar természete ebben se változott meg.

Ágyneműje is magyaros volt. Csakhogy derekaljnak tollas párnát nem használt, mint hajdan édes apja házánál.

VIII. FEJEZET.

(Olaszországban nincs madár. — Kossuth könyvtárának ügye. — Irja meg Kossuth gyermekkorának és ifju korának történetét. — Nem akarja. — Adomája Ferdinánd királyról. — Szilágyi és Apponyi szónoklata. — A vajda szemébe mondja Kossuthnak, mikor tartott előre megírt beszédet.)

A Kormányzó nyugodtan aludt ez éjszakán. Nagyon érdekes társalgásunk s pillanatonként heves kitörésünk észrevehetőleg nem izgatta fel. Junius 20-án szokott időben kelt, öltözött, sétált és reggelizett.

Reggel hozzánk küldte titkáraját, Aulichot azzal, hogy délután két órakor a vajdát négyszemközt fogadja, három órakor pedig engem szintén egy órára; — négy óratól kezdve mindhár್ಮunkat, az egész küldöttséget.

Mi magunk közt apróra megbeszéltük azt a hatást, melyet a Kormányzó hangulata, modora, megjegyzései ránk gyakoroltak.

Nagy Gyula abban a nézetben volt, hogy a Kormányzótól kedvező nyilatkozatot nem kapunk s a mit kapunk, az a pártkörből való kilépésünket s külön alakulásunkat nem fogja szentesíteni. Javasolta: ne is erőltessük a dolgot. Neki nincs reménye.

A vajda kijelentette, hogy ő még akkor se változ-

tatja meg politikai álláspontját, ha a Kormányzó azt egyenesen kárhozná. Társainkra nem jár kockázattal a dolog, hisz ők az ősszel visszamehetnek Justhék, Polónyiék, Helfyék táborába, ha a netalán megváltozó közhangulattól félnének. S ha kedvük lenne ahhoz, hogy bent a pártban örökös viszályban legyenek Apponyi titkos hűveivel, a nagy reform-alkotások ellenzőivel.

Én életre-halálra el voltam tökéelve, hogy a vajdával tartok.

A vajda egyébiránt feltétlenül biztosnak tartotta, hogy a Kormányzó se helytelenítő, se kárhoznó nyilatkozatot nem tesz ellenünk. A legrosszabb eset szerinte az lehet, hogy a Kormányzó se ellenünk, se mellettünk nyilatkozni nem akar s nem fog.

Délelőtt a magunk divatu reggelizés után meglátogattuk a jó Ruttkayné. Onnan kocsira ülve a vajdával egy kis sétát tettünk a Viktor Emánuel sétányon s a folyam partján. A vajda az egész uton kötődött velem Velence és Lombardia és Piemont síkjain át, hogy sehol se lát se fákon, se mezőkön, se repülésben semmi-féle maradt. Még gólyát, még varjút, még verebet se. Gunyolt engem az én kedvelt Olaszországgal, a hol minden tücsköt-bogarat megesznek, a hol még a madarakat is felfalják, még a gémet, vércsét, baglyot is. Ha nem így van — ugymond — mutassak neki verebet.

Csakugyan akartam neki verebet mutatni, noha magam sem tartottam biztosnak, hogy találunk.

De mégis találtunk ötöt a nagy sétány nyárfái közt.

De az öt közt négy kanveréb volt. Ebből a vajda azt következtette, hogy az anyaverebeket az olasz elfogta a költő-fészken.

Az igaz, hogy Olaszország nagy darab föld, de csakugyan nem hiszem, hogy az egész országban volna annyi veréb, mint nálunk Budapesten csupán az Erzsébet-ter fáinak lombjai közt valamelyik téli alkonyaton.

Délután két órakor a vajda pontosan meglátogatta a Kormányzót. A Kormányzó hidegebb volt hozzá, mint talán tegnap. S mindenekelőtt a párt belső viszonyairól kérdezősködött tőle.

A vajda kitért a felelet elől. Megkérte a Kormányzót, engedje meg, hogy politikai ügyekről négy szemközt ne kelljen nyilatkoznia. Ő — ugymond — nyíltan szokta nézetét kifejteni sajtóban is, parlamentben s pártkörben is, most is kész minden mellékes gondolat nélkül s föltétlen őszinteséggel nyilatkozni, de óhajtaná, hogy ez barátjai, Nagy Gyula s gróf Károlyi Gábor jelenlétében történjék.

A Kormányzó szívesen beleegyezett.

Volt azonban a vajdának előterjesztése, mely Kossuth Lajos könyvtárára vonatkozott.

A Kossuth-bizottság ugyanis, melyet tavaly, mint már elbeszéltem, a vajda saját elnöklete alatt megalakított, elhatározta, hogy a Kormányzó könyvtárát még az ő életében óhajtaná a nemzet számára megszerezni. Ezt a kérdést hozta elő a vajda.

— Helfytől hallottam, — ugymond, — és pedig egyenesen úgy közölte velem, hogy e közlésre fel is

volt jogosítva, hogy a Kormányzó ur hajlandó volna igen becses könyvtárát nemzetünk részére még életében átengedni. Ennek keresztülvitelére az én elnökletem alatt még a múlt évben bizottság alakult. Ez ügyben a bizalmas lépéseket megtenni engem s gróf Károlyi Gábort bizta meg bizottságunk. Mi nagyon fontosnak tartjuk ezt. Az ön könyvtára Kormányzó ur, nagy kincse a nemzetnek. Mátyás királyunk könyvtárát a viharos idők megsemmisítették, azt talán meg se tudta volna védelmezni nemzetünk. A költő Zrinyi Miklósnak s Rákóczi Ferencz dicső fejedelmünknek könyvtára eltűnt, elkallódott, országunk határain kívül esett, nincs a nemzet birtokában. Nekem fáj még az a gondolat is, hogy ily sors érhetné a Kormányzó ur könyvtárát. Ezt minden esetre biztosítanunk kell. Hadd lássák a nemzedékek, a kik utánunk jönnek, mily könyveket látott, minő eszméket vett észre, mily gondolatokkal játszadozott Kossuth Lajos szelleme, a mikor hazájának nagy gondjai elől időnként a könyvekhez menekült. A nemzeti hálás kegyeletnek egyik forrása is, egyik gyűjtő medenczéje is lesz az a könyvtár; — dicső emlék a múltból s fény, mely a jövőbe is világít. Kérem kegyes válaszát.

A Kormányzó közönyösen felelt.

— Erről most nem beszélhetünk, semmi esetre nem határozhatunk. Helfy barátommal csakugyan beszéltünk erről. De könyvtáram fiaim örökségét képezi. Talán ez lesz egyetlen örökségük. Náluk nélkül nem akarok erre nézve tárgyalásba bocsátkozni.

Némi gondolkozás után hozzá tette:

— Sok könyvemet itt-ott jegyzeteimmel telefirkáltam; — nem gondolják majd otthon némelyek, hogy ez csökkenti a könyvek értékét?

A vajda elmosolyodott.

— Nem hiszem, hogy akadna olyan hülye magyar ember, a ki ilyen gondolatra jönne. Hiszen főleg a telefirkált könyveket akarjuk mi a nemzet számára megszerezni.

A Kormányzó nem szólt többé a könyvtárról. Másra terelte át a beszédet.

Közölte a vajdával, hogy emlékiratainak ötödik kötetét is jó részben befejezte már; — pár heti, vagy pár hónapi munka árán egészen készen lesz.

Az e fölött való beszélgetésben furcsa eszmére jött a vajda. Engedelmet kért a Kormányzótól egészen nyílt és őszinte megjegyzésre.

— Én azt óhajtanám, — ugymond, — hogy a Kormányzó ur az ötödik kötettel fejezné be emlékiratait s többé, mint író, ezekkel ne foglalkoznék. Az anyagot tartsa együtt, az utódoknak legyen módjuk az anyagot kiadni s a történetírás számára felhasználni, de önmaga Kormányzó ur, ne dolgozza föl.

— Miért?

— Eljött már a Kormányzó ur számára a pihenés ideje. De nem ez a fő okom. Hanem az, hogy én nem akarom, hogy a nemzet történetének írói önnel vitatkozzanak műveikben. Ha az anyagot az ön megjegyzéseivel kapják, majdnem lehetetlen, hogy egyik-másik

megjegyzése, nézete, magyarázata s egyik vagy másik cselekményének az Emlékiratokban foglalt megvilágítása ellen bíráló nézetre ne jussanak, érvet ne találjanak s nézetük és érveik kifejtésére hosszabb-rövidebb bírálgatásba ne bocsátkozzanak. De ha csak a nyers anyagot találják: akkor ez egyetlen történetirónak se jut eszébe. Akkor a magyar nemzetnek az ön nevéhez és szerepéhez kapcsolódó története tisztán lesz megírva s az ön történeti nagy alakja minden oldalról egyenlő fénynyel lesz övezve. A szobron nem lesz karczolat s egyetlen oldalról se lesz körülötte árnyék. Még olyan árnyék se, a minőt csak a tollforgatók támasztanak.

A Kormányzó mély hangon felelt:

— Én nem tudok már pihenni.

E szavakra a vajdát erős érzés fogta el. Fölállott a karszékből s megható hangon szólt:

— Óh ha ön Kormányzó ur megírná gyermekkora és ifju kora történetét; nevelődését, apjának és anyjának erős és édes befolyását; testvérjeivel való játékát és czivódásait; az ősi házat és gazdaságot; a cselédek dévajkodásait, elemi tanítóit, főiskolai tanárait; a régi vármegyét, a tisztársakat, az 1825-iki országgyűlés titkait, a nemzet ébredését, a jobbágy panaszait, az elsatnyult és mégis élni akaró nemzetet! Ha mi azt látnók s utódaink látnák: hogy termett és hogy nőtt fel Kossuth Lajos; hogy nyilott meg lelkének világa; hogy tisztult és erősödött meg szelleme s miként kezdte felismerni korát és annak sarjadó eszméit és csodálatos és fenséges szerepét! Ha mi azt látnók! Az a

könyv szentirása lenne három nemzedéknek, önt élete alkonyán tenné a világ egyik első remek írójává s századok múlva is gyönyörrel olvasnák apák, anyák s nagyra törő magzatok. Ne irjon ön többé a történetbuvároknak, hanem irjon az egész nemzetnek!

A Kormányzó nem felelt a vajdának. Szaporán sodorta szivarkáit s bodrosan eresztette a dohányfüstöt. De láthatólag jól esett neki a vajda észrevétele, a mit bizonyít az, hogy később, mikor mind együtt voltunk, ebéd előtt visszatért rá.

Az én szerepem, az én négyszemközti társalgásom alatt, egészen más volt.

Én személyeskedtem.

Én elmondtam, hogy a nemzeti párt ügynökei, az álarczos függetlenségiek miként turták ki a pártból Mocsáryt, ez östiszta kurucz jellemű függetlenségi férfit. Miként keserítették Irányit s miként és mily szövevényes rendszerességgel, mekkora sajtóval s mennyi áldozattal áskálódnak Eötvös ellen! Hogy félnek az ő eszétől, erélyétől, tollától s megtámadhatlan jellemétől!

Elmondtam, mi a vajda nézete, ha a kormány a szabadelvű nagy reformok miatt talál megbukni! Hogy tombol akkor örömében a Kaszinó, a nemzeti párt, az udvari kamarilla, a sötét reakció s a nemzetiségek ellenséges szövetsége! S hogy támogatja ezt a bandát tudatosan vagy tudatlanul a függetlenségi párt egy része is!

A Kormányzó végig hallgatott türelemmel és csak annyit mondott szavaimra:

— Maga édes Gábor, heveskedik. De ha úgy áll is a helyzet: ez csak arra szolgál okul, hogy egyesüljenek újra a párttal s vezessék azt az egyenes uton.

Mikor ismét együtt voltunk mind a hárman: akkor már kevesebb szó folyt ebéd előtt a politikáról.

A Kormányzó, mint föntebb emlitém, visszatért a vajda tanácsára. Elmondta nekünk derült kedvvel e tanácsot.

— De az én ifju koromban — ugymond — kevés érdekes dolog történt. Adomáim nekem még miniszter koromból sincsenek. Arra ugyan emlékszem, mikor Ferdinánd király előtt először voltam. Fölmentünk Bécsbe, hogy a királynál jelentkezzünk s az esküt letegyük kezébe. Engem e szóval mutatott be a királynak Batthiányi: »Fölséged pénánczminisztere: Kossuth Lajos.« Németül folyt természetesen a beszéd. A király testi és lelki nyomorék volt. Odavánszorgott hozzám, közel hajolt arczomhoz s jól megnézett. És siránczó hangon mőndta: »Finánczminiszter? A finánczminiszter nagyon fontos személy ám! De aztán édes Kossuth ur, adjon ám nekem pénzt, ha kérek; mert nekem sok pénz kell ám!« Én csak néztem ezt a szánalomra méltó alakot. De a ki azért mégis uralkodik népeken és országokon!

Ez az adoma nem azt bizonyította, hogy a Kormányzónak egyéni és korjelző adomái ne volnának. Az pedig csak kitérő mondás volt tőle, hogy ifju korában kevés érdekes dolog történt.

Minden esemény, minden jelenség érdekes, mely nagy

férfiak ifju korával függ össze. Érdekessé teszi az, miként vette észre, miként fogta föl s mit tett el lelke tárházába belőle az az ifju, a ki később nemzetének vagy az emberiségnek sorsára jótékony hatást gyakorolt. A ki tehát nagy emberré vált élte delén vagy öreg korában.

A nagy ember nem egyszerre támad s nem véletlenül és esetleg támad. Csak nagyságának felszínre bukkanása lehet véletlen és esetleges. A *Victoria regia* vagy a *Nymphaea thermalis* is fölségesen fejlődik a vizek mélyén, mielőtt ragyogó virágait felhozhatná a napvilágra s megláthatná az emberi szem. Kossuth lelke hatalmas arányokban fejlődött már gyermekkorában s ifju korában is. De mit tudhatunk mi már e fejlődés részleteiről? Hetven—nyolczvan év telt el gyermek és ifju kora óta. Ki emlékeznék erre, ha ő maga nem? Ki figyelte volna meg őt annyira, mint a mennyire önmaga tehette?

De mind erről most már késő töprenkedni. Az emberiség sok nagy alakjának zsenge korát nem ismerjük. Magának Jézusnak életéből is hiányzik husz évnek ismerete. Mennyi fenséges titkot rejt e husz évnek sötétsége!

Ebéd előtti politikai társalgásunk folyamán szóba jött a mai magyar szónoklat természete. Maga a Kormányzó hozta szóba. Beszért Apponyiról és Szilágyiról s kérdezte a vajdát: mi véleménynyel van e férfiak szónoki képességeiről és sikereiről?

Nekem szent meggyőződése, noha alig tudom tökéletesen bebizonyítani, hogy a Kormányzó azért terelte e tárgyra a beszélgetést, hogy a vajda mondjon véleményt az ő szónoklatai természetéről is. Kossuth a mivelt világ

egyik legnagyobb szónoka. Azt már látta a Kormányzó, hogy a vajda elméje mély és erős s tudása és gondolkozása hatalmas; felfogása önálló, eredeti s magyar. Szinte természetes és édes tünet az agg embernél az a hiuság, mely tudni akarja, miként vélekedik róla az utána jött nemzedék sarjadéka. Tájékozást nyújt az neki arra nézve, miként itéli meg őt majd az utókor. S kinek ne állana jogában és kötelességében az ez iránt való kíváncsiság? S azután a Kormányzó jól tudta, hogy a vajda az ő fiatal korában Deák köréhez tartozott. S miként vélekedik Kossuthról Deák s Deákról Kossuth: ez iránt bizony igazán érdeklődik mind a kettő.

A vajda azonban alig érintette Kossuth szónoki tehetségét, szorosan megmaradt abban a körben, melyet neki a Kormányzó kérdése megjelölt. Csak Szilágyiról és Apponyiról beszélt.

— Régóta ismerem s figyelem — ugymond — mind a kettőt. Mind a kettő szónoki képességéről határozott véleményem van, de a mikor a Kormányzó ur előtt ítéletet mondok fölöttük: a legnagyobb, legmagasabb mértéket alkalmazom rájuk. Megbirják. — Ma nem a nagy és remek szónoklatok korát éljük. Az emberek szegényebbek, számítóbbak, anyagi érdekeikbe sokkal elmerültebbek, semmint őket magas és nemes szenvedélyek fölkeltésével, a legszentebb nemzeti önzés nagy indulataival s az emberi haladás nagy eszméinek ragyogásával lehetne és kellene vezetni. Castellar hangja s az ön egykori hangja Kormányzó ur, ma idegen, érdes és riasztó hatású lenne a magyar nemzetgyűlésben. A mai szó-

noklat nem egyéb, mint szakbeszéd. Kisebb vagy nagyobb mélységű, gyöngébb vagy erősebb sugárzásu, de csak szakbeszéd. — Mind Szilágyi, mind Apponyi nagy szónoki tehetség. Szilágyi eredetileg sokkal nagyobb és tömöttebb tehetség. Apponyi pedig sokkal gyakorlottabb. Apponyi mindig ellenzéki volt, Szilágyi pedig csak rövid ideig. Mind a kettőnek elméleti és tudományos műveltsége egészen teljes s a fölmerült kérdésről, ha hozzá szól, mindegyik tud annyit, a mennyit törvényhozónak vagy talán helyesebben mondom, a mennyit törvényhozó testület szónokának tudni kell. A nyelvet is egyenlő ügyességgel tudja használni mind a kettő. — De azért egyik se remek szónok. Mind a kettőnek nagy hiányai vannak. S e hiányokat nemzetünk sajátságos helyzete miatt nem is pótolhatják. — A szónoklatnak igazságot kell tartalmazni. A nagy nemzetek szónokai előtt csak két igazság van. A nemzeti és az emberi igazság. Ez a kettő gyakran együtt jár s ha összeütközik is, a kettőt hosszabb vagy rövidebb küzdelem után ki lehet egyenlíteni s a kiegyenlítés mindig a két igazság együttes győzelme. A nagy nemzeteknél minden más igazság alatta áll a nemzeti és emberi igazságnak. Nálunk nem így van. Nálunk a király igazsága, az egyház igazsága s a fajok igazsága gyakran erősebb, mint az emberi igazság. A mi szónokainknak, a mikor érveik és szenvedélyeik csatatervét felállítják, több tekintettel, több ellenséges hadcsapattal kell megküzdeniök, mint a francia és angol szónokoknak. A ki a király igazságát alá rendelné a nemzet igazságának: az nyomban lehetetlenné válnék, mint nálunk

szokás mondani »fölfele«. A ki az egyház igazságát rendelné alá a nemzetnek: az lassanként lehetetlenné válnék fölfele is, köröskörül is. S a király védi a fajok igazságait is, tehát a fajokkal szemben is mindig korlátozva van a nemzet igazsága. — Szomorú a mi helyzetünk Kormányzó ur; még szomorubb, mint a hogy ön irataiban hirdeti. A magyar nemzet igazságát csak addig türik és csak annyiban türik, a míg ez szolgálni kész a király igazságát, Róma igazságát s a fajok igazságát. Ha nem kész szolgálni: akkor hűtlenségről, barbárságról, egyházüldözésről, a nemzetiségek eltiprásáról beszélnek s e buta és gonosz jelszavakat az örökké csiripelő sajtó beleveri még a magyar elmékbe is. A nemzet igazságának kellene magasan állani. Oly magasan, mint a csillagos ég, melynek alatta fekszik minden. Még a király is, a pápa is, az üdvösség is. Csak az embernek igazsága lehetne méltó alkuvó fél, méltó osztályos rokon. Senki más, semmi más. De mi nem így vagyunk. — Ám e helyzetben mit hirdessen a magyar közélet nagy szónoka? Elhitettük magunkkal, hogy nemzeti kormányunk van, magyar hazafi miniszteraink vannak. Gyalázatos hazugság ez, de a tömeg, a rövidlátó nemzedék nem látja ezt. Törvényhozóink arra törekszenek, hogy gyakorlati államférfiakká váljanak. E törekvés összhangzik az egyéni boldogulás jogos vágyával s az egyéni és családi hiuság jogos igényeivel is. Ámde e törekvés csak akkor éri el célját, ha »fölülről« kedvező szél fúj. De onnan sohase fúj kedvező szél, ha a törvényhozó, ha az államférfi alá nem rendeli

a nemzet igazságát a király és az egyház igazságának. Mit csináljon ilyenkor az államférfi? Mit hirdessen a nagy szónok? A nemzet előtt csak nem hirdetheti, hogy neki, a nemzetnek kell szolgálnia minden más érdek s hogy őt, a nemzetet csak akkor türik meg saját házában gazdának, ha tolakodó, telhetetlen és erőszakos vendégeit, a koronát, az egyházat s a fajokat szívesen látja, étellel-itallal jól tartja, — habár neki magának koplalnia kell is. Mit csinál ilyenkor Szilágyi és Apponyi? — Mind a kettő az állami tudományok szó-lásaihoz, általános igazságaihoz, bölcselő meghatározásai-hoz s mindenki által ismert műszavaihoz folyamodik s előáll olyan beszéddel, mely Angliában, Franciaországban és Németországban igaz lenne, de nálunk egyetlen szava se igaz. Gyönyörű beszédek azok. Más nemzetek legnagyobb szónokai se képesek szebb, tartalmasabb, elmésebb szónoklattal előállani. Ragyog azokban a magyar elmének őseréje is, kiképzett ereje is, de mindig elhomályosul a nemzet igazsága. Nem Szilágyit és Apponyit vádolom én, hanem a végzetet, mely ragadja őket is magával s mely úgy ül a nemzetben, mint az Alpeselek szirtei. Ezt untam én meg magam is 1876-ban. Ezért lettem a függetlenségi párt tagja. Az a gondolat vezetett, hogy az állami közélet mezején tehetségemet nem kell a korona és a nemzet közti ugrádozás tojástánczára átengednem, hanem a függetlenségi párton a nemzet javára fordíthatom. — Szilágyi beszédeiben tisztább és szabatosabb az érvelés, Apponyi beszédeiben nagyobb a hév és a hangulat. Szilágyit korlátozza az a tekintet, melylyel a koro-

nának s a kormányzó többségnek tartozik; Apponyira rányomakodik az a gondolat, hogy neki pártja miatt is hivatása egykor átvenni az ország kormányzását s a korona képviselőtét. Mind a kettő tartózkodik attól, hogy a nemzet és a korona igazságait mereven és meztelenül állítsa egymással szemközt a nemzet elé. Szilágyi a tudomány műszavai, Apponyi az ellenzékiiség fátyola alá rejti azokat, nehogy vagy a korona vagy a nemzet vagy mind a kettő félreértse őt s e miatt elkedvetlenedjék. Mind a kettőnek nagy gyöngesége, hogy egyik se kormányzott fiatal korában gyakorlatilag. Egyik se volt gyakorló mezei gazda vagy megyei tisztviselő. Egyik se igazgatott községet, járást, vármegyét, bankot vagy gyártelepet. Az intézményeket mindegyik csak könyvből, tanszékről vagy külső szemléletből ismeri. Az egyének és intézmények egymásra hatását közvetlen gyakorlatból nem tanulmányozhatta egyik se. A jogéletet csak úgy ismerik, mint magas miveltségű férfiak, de a hogy az egyes jogesetek kinőnek az emberek érdekéből és szenvedélyéből s a hogy fejlődnek, duzzadnak s a tudománynak és államkormányzásnak tárgyaivá lesznek: azt saját szemeikkel nem vizsgálták. Csak a felnőtt embert ismerik, de magzatkorában és gyermekkorában nem figyelték őt meg. Ezért hiányzik szónoklatukból az a tudás, mely a szónok egyéniségének színeiben jelenik meg. Szilágyi eszejárása nemzetibb, mint Apponyié. Apponyi legtöbb beszédét elfogadhatná magának a német is, francia is, ha tökéletes fordításban állana előtte. Nagy hátránya ez az én szememben. —

Mind a kettő gondosan készül a beszédre. Nagyobb beszédeiket előre átgondolják, gondolataik és fejtegetéseik sorrendjét előre meghatározzák, vezérgondolataikat szavakban is előre megalakítják s gyakran egész beszédüket előre megírják.

A Kormányzó itt közbeszólt.

— Én sohase szoktam beszédeimet előre megírni.

— Tudom Kormányzó ur! Csak egy beszédét ismerem, melyet előre megirt.

A Kormányzó indulatba jött a vajda e szavára. Én magam is megijedtem, felugrottam ülőhelyemről, vigyázatlanságnak és gyöngédtelenségnek tartottam e szót s oda ugrottam a vajda elé.

A Kormányzó erős, kemény hangon kérdezte.

— Melyik az?

— Az a beszéd, melyet a Partium visszacsatolása kérdésében tartott Pestvármegye közgyűlésén a 40-es évek egyikében, ha nem csalódom 1847-ben.

— Igaza van önnek! Wesselényi adta hozzá az adatokat.

Nagy kő esett le a szívemről. Visszamentem helyemre s leültem nyugodtan. A vajda lehetetlenséget végzett. Soha még csak álmomban sem gondoltam arra, hogy a vajda Kossuth minden régi beszédét így ismerje. Emlékezése is bámulatba ejtett. Mint később megvallotta: fiatal korában s több mint harmincz év előtt olvasta ezt a beszédet s ime most nyomban visszaemlékezett rá. És pedig nemcsak a beszédre, hanem még arra is, hogy e beszédet a Kormányzó előre megirta s így mondta el.

De a Kormányzó neheztelése is rögtön megszűnt s arczát derü szállta meg. A következő napon azt mondta a jó Ruttkayné jelenlétében nekem:

— Még soha se volt nálam senki, a ki annyira ismerte volna beszédeimet, mint a maga vajdája édes Gábor. Csakugyan azt az egyetlen beszédemet irtam meg előre s ő már azt is tudta.

Tetszett neki ez láthatólag.

IX. FEJEZET.

(A pártok helyzete. — Mi fenyegeti az országot? — Készül lassanként az izenel. — Mit izent Kossuth Lajos 1898 évi július 21-én a függetlenségi pártnak? — Nem hallgatott rá a párt.)

Az ebéden ugyanazok voltak, a kik tegnap. Az ebéd elég vidáman folyt le. Egyetlen szó se esett a politikáról az ebéd egész ideje alatt.

Ebéd után komolyan vitattuk küldetésünk célját.

A Kormányzó merev volt nézeteiben. A nyugoti államférfiak finom értekező modorában ugyan, de határozottan helytelenítette, hogy kiléptünk a pártkörből. A vajdának ezt mondta:

— Én az ön helyzetében úgy tettem volna, mint Helfy. Rászavaztam volna az ön javaslataira, de ha a többség leszavaz is ellenem: a pártkörben bent maradtam volna.

— Köztem és Helfy közt különbség van. Én elnöke voltam a pártnak s valóságos vezére, javaslataim pedig a pártnak alapelvei. Én mint elnök s pártvezér nem maradhattam oly pártban, mely pártállásom alapelveit leszavazta.

— Az önök egyházpolitikai viszályai úgy tűnnek fel előttem, hogy egy általánosan ismert mondást használják, mint »vihar egy pohár vízben.« Hisz az ország függetlensége mégis csak sokkal magasabban áll, mint a házasság és az anyakönyv kérdése. Ha abban egyetértenek, ezekben nem szabad összeveszni.

A vajda látta, hogy a Kormányzó nincs tökéletesen értesítve a hazai állapotokról. Vele csak annyit közöltek ellenfeleink, hogy minket csupán az egyházpolitika kérdései érdekelnek. Mélyebben ment tehát a vitába.

— Ön Kormányzó ur jobban tudja, mint mi, hogy a pártok harcza nem a tiszta elvek tiszta harcza, hanem a hatalmi erők mérkőzése. Az elvek csak a fátyolt képezik kifelé, hogy a nagy közönség föl ne ismerhesse a belső harcz valódi természetét. Most nálunk az egyik táborban a szabadelvű haladás erői szövetkeztek s a szövetségben csodálatos módon benne van az agguló király is, benne van a Wekerle-kormány s benne van a parlamenti többség tulnyomó része. Szemben áll velük a másik tábor. Kikből állanak e tábor csapatai? Egy csomó főherczeg, a főrendek nagy része, a főpapság, Róma titkos, de hatalmas keze, az Apponyi-párt és az Ugron-párt tulnyomó része. Azok az elemek vannak itt együtt, a kik tudva — nem tudva örök ellenségei mind a szabadelvű haladásnak, mind Magyarország függetlenségének. Ez a két tábor szervezkedett és sorakozott már, sőt az élet-halál harczot is megkezdte már egymás ellen. A lobogókon pro és contra az egyházpolitikai javaslatok állanak, de a vágyak és

szenvedélyek, sőt a végczélok is mások. A függetlenségi párt nem állhat félre, nem futamodhatik meg a csataterről, nem mondhatja, hogy neki mindegy, akár melyik tábor lesz a győztes. Hiszen az ország legnagyobb érdekei körül forog a harc esetlege. A függetlenségi pártnak valamelyik tábort egész erejével és buzgalomával, egész lángoló hazaszeretetével segitenie kell. — De hát melyiket segítse? Igaz, hogy az egyik tábor ellenzéki színek alatt küzd s ott rokonszenves csapatok is vannak, Apponyiék és Ugronék. De ott vannak ám a főherczegek, a főrendek, a főpapok, Róma ügynökei s az osztrák reakció összes seregei is. Ezeket a függetlenségi párt nem segítheti. — Sőt mi még tovább is gondolunk. Mi nem tartjuk föltétlenül biztosnak, hogy a Wekerle-kormány diadalra viszi elveit, de mindent elkövetünk arra nézve, hogy bukása ne a haladás kérdései miatt következze be, bukását ne a reakció római és osztrák táborára idézze elő s ne e tábor jusson el a diadalra. Mert ha az lesz a harc vége, hogy ez a tábor jut el a diadalra: akkor még a nemzetnek az a csonka joga is elbukik, melyet a 67-iki egyezmény biztosít s akkor még a függetlenségi párt eddigi feladata is lényegesen átalakul. Mert akkor a helyett, hogy a 67-iki egyezmény ellen az ország függetlenségeért küzdjön: küzdenie kell az osztrák reakció ellen a 67-iki egyezmény hű fentartásaért. Mi mindezt tisztán látjuk. Elég szerencsétlenség, hogy így látjuk. De ha már ez a meggyőződésünk, mi abba a pártkörbe vissza nem mehetünk, mely megtüri kebelében

azokat az embereket, a kik titkos szövetségben állanak a szabadelvű haladásnak s az ország függetlenségének ellenségeivel. Nem mondjuk mi, hogy ezek mind rossz emberek. Csak vakok, a kik nem látnak tisztán s hiszékenyek. De azt igenis mondjuk, hogy vezetőik elvetemedett álорczások.

E szavak nagy hatással voltak a Kormányzóra. Olyan nagy és éles elme és olyan szilárd bölcsesség és hosszú tapasztalat, mint az övé, tisztában volt azzal, hogy nekünk igazunk van. Igazat is adott izenetében teljesen.

Izenetének ez a pontja így szól:

„Nagyon sajnálnám, ha a kormány az egyházpolitikai kérdésben megbuknék. Ez olyan lenne, mint Helfynek megírtam, mintha a fürdővizzel a gyermeket is kiöntenék. Komoly államférfi előtt a kormánybuktatás nem végezl. A kérdés az: Mi jön utána? Ha a kormánybuktatás csak egyetlen lépéssel is előbbre viszi a függetlenséget: akkor buktassák meg a kormányt. Az egyházpolitikai javaslatok megbuktatásánál ez esetet nem látom.»

Ez volt a nagy izenet egy pontja a nemzethez.

De a függetlenségi párt álорczásai nem hajtottak erre. E helyett a Kormányzót elnevezték »agyalágyult vén lutránus«-nak. S mint a reakció zsoldos csapatai: annál buzgóbban küzdöttek ellenünk s különösen a vajda ellen.

E napon, június 20-án, azonban még nem jött létre az izenet. A Kormányzó csak az újra való egyesülést sürgette.

— Mit csinálnak önök — ugymond — ily kevesen? Most huszonnégyn vannak s nekem azt írják, hogy az őszre még kevesebben lesznek, mert Thalyék visszamennek a régi pártkörbe. Önök ott a nagy pártban a jó irányt képviselhetik s mindenesetre erősíthetik azokat, kik önökkel együtt gondolkoznak és együtt éreznek. Nem gondolják önök, hogy súlyosan elmulasztják kötelességüket, ha a pártkörön kívül maradnak s ekként még szabadabban engedik garázdálkodni az ugynevezett álorczásokat?

— Nem, Kormányzó ur! Ha bent maradunk, mindig leszavazhatnak bennünket titkon előkészített meglepetéssel s akkor kihirdetik a világnak, hogy elveink s irányunk s egyéniségünk szenvedtek kudarczot. S ez, ha többször ismétlődik: szétzilálja a pártot utóbb is. De ha kint maradunk: mi leszünk az élő tilalomfa előttük. A lobogó tiszta marad kezünkben, a nagyközönség lassankint tisztán lát bennünket is, őket is s tudatára jut annak, hogy nem az az igazi függetlenségi férfiú, a ki harsányan kiabálja: éljen Kossuth Lajos! — hanem az, a ki az ön elveit hiven megvalósítani törekszik.

A Kormányzó, pontonként gondolkozva, egyes mondatokban bizonyos kijelentéseket tett. A vajda azt hitte, hogy e kijelentések végleges izenetet képeznek. Engedelmet kért, hogy ezeket írásba foglalhassa ön-maga számára.

— Nem ellenzem. De mit akar ön a följegyzéssel? Én önöknek igazságot nem adhatok, én a pártegység

szigorú fentartását szükségesnek tartom. Önökre az én nyilatkozatom nem lehet kedvező.

A vajda egész nyugodtan felelt:

— Bármily kedvezőtlen, bármily kárhóztató lesz is a Kormányzó ur nyilatkozata, én hiven fogom közölni pártunkkal is, az álorczásokkal is, a nagyközönséggel is. Szent kötelességem ez a Kormányzó ur iránt is, de magam iránt is. Barátaim engem elhagyhatnak s az is megtörténhetik, hogy félrevonulok az állami közélet mezejéről. Önnel, Kormányzó ur, én perlekedni nem fogok. De én nekem a politikában egyéni céljaim nincsenek. Nem önmagamért jöttem én Turinba önhöz se, Kormányzó ur, hanem a haza közjáváért, a hogy én azt látom. Nekem be kell bizonyítanom azok előtt, a kik figyelnek rám, hogy én mindent hiven elkövettem arra nézve, hogy pártunkat is, hazánkat is megóvjam attól a balsorstól, mely fenyeget bennünket s melyet én közelegni látok. Ezért írom le kegyes engedelmével szavait. Én kis ember vagyok, de a Gondviselés megáldott vagy megvert azzal a képességgel, hogy oly tisztán látok előre, mintha valódi nagy ember volnék.

A Kormányzó erre ezt a megjegyzést tette:

— Én nem tartom magam nagy embernek.

Tegnap is szóról-szóra ezt mondotta és ime ma is. A vajda mereven ránézett a Kormányzóra s mélyen elgondolkozott. Miért mondja e szót a Kormányzó már másodszor is?

Este későn, mikor már szállásunkra mentünk; sokat

tünődünk e szó fölött. A vajdát majdnem nyugtalanná tette ez a szó.

— Most már azt kell hinnem — ugymond — hogy a Kormányzó ur egyenesen kísért engem, hogy az ő egyéni és történeti nagyságáról mondjam el véleményemet. Tegnap ez nem ötlött eszembe, de ma, mikor hallottam, már ez volt első gondolatom. Meglássátok, holnap is előhozza. De ha csakugyan előhozza: egy szempillantásig se habozok, hanem megmondom róla véleményemet tökéletes őszinteséggel.

Igy is történt.

Csakhogy Nagy Gyula barátunk ezt meghallani nem volt már kíváncsi. Az ő kedve tökéletesen elment s hite teljesen megszűnt. Kinos vergődésünknek ő már nem akart tovább tanuja lenni.

A Kormányzó június 21-re szintén kegyesen meghívott bennünket ebédre s a vajdát újra négyszem közti értekezésre hívta magához most már délutáni félkettőre. Nagy Gyula barátunk megköszönte a meghívást, de kijelenté, hogy neki e szerencséről már le kell mondania, minthogy az aratás közeledik s gazdagsága dolgai hazaparancsolják, ő hát holnap indul.

Elbucsuzott a Kormányzótól s Ruttkaynétól. Elbucsuzott látszólag Bassotól is, noha ez minden este társaságunkban töltötte a fél vagy a háromnegyed éjszakát s így a következő napon nem is jött velünk a Kormányzóhoz. De azért nem hagyott el bennünket s nem utazott el előbb, mint mi.

Az ebédről, hálás köszönetünk nyilvánítása mellett,

mi is lemondtunk. Jó okunk volt. Junius 21-én esti vonattal el akartunk indulni, az ebédet tehát zavarni, félbe szakítani nem akartuk.

Esti fél tizenegykor jöttünk el a Kormányzótól. A Caffé Parigi-be mentünk beszélgetni s a hajnal vetett haza bennünket. Nem néztünk nagy reménynyel a következő nap elé. Nekem is eltűnt már a kedvem. Csak a vajda volt makacs. Ő még mindig hitte, hogy kedvező izenetet kapunk a Kormányzótól.

Izenet!

Ezt a szót mindenki ismeri, noha történetét nem mindenki ismerheti.

A népdalban untig előjön: mit izent a rózsám?

Hires és borzalmas Cilley izenete Brankovicshoz. Küld neki majd két játszólabdát, Hunyady János két fiának levágott fejét.

»Mit izent a király?« Szinművek és regények százszor feldolgozott tárgya ez.

»Mit izen Kossuth Lajos?« A magyar nép szava volt ez hosszú időn át, a mikor nagy oka volt búsulni.

»Kossuth Lajos azt izente — Elfogyott a regementje!« Ki ne ismerné ezt a lélekrázó ős kurucz dalt Kossuth nagy nevével körülsugározva? Egykor e dalnak riadó hangjára százezer hős fogott fegyvert, megvédelmezni a magyart s pokolba kergetni ellenségeit.

Mi is izenetért mentünk Turinba. Vajjon mit izen a szent agg mi általunk a magyar nemzetnek?

Junius 21-én jött létre az izenet.

A vajda délután harmadfél órakor pontosan meg-

jelent a Kormányzónál, a ki megkérdezte a vajdát, mit jegyzett papirra tegnap az ő izenete gyanánt? Tudta ezt a vajda könyv nélkül is, de azért elővette papírját s onnan olvasta le.

A Kormányzó figyelemmel meghallgatta, de semmi megjegyzést rá nem tett. Hanem némi gondolkozás után így szólt:

— Véleményem véglegesen az önök közt vitássá lett kérdésekről a következő: Határozottan helyeslem önök azon kijelentését, hogy önök programja Magyarország függetlensége, a melyet semmi föltételhez sem kötnek és semminek alá nem rendelnek. A párt elnevezéséből a „48-as“-nak elhagyását szükségesnek tartom; mert ez vagy azt jelenti, a mit Magyarország függetlensége jelent s ez esetben tautologia; vagy pedig mást jelent s ekkor megzavarja a fogalmakat s így káros is lehet. — A personalis unio hánytorgatását én sem helyeslem. Próbálják meg önök ezzel Magyarország függetlenségét becsületes, őszinte elhatározottsággal, miként 1848-ban megpróbáltam én is. Én ugyan nem hiszem, hogy az sikerül, miként nekem se sikerült; de ám próbálják meg. Ehhez azonban a personalis unio hánytorgatása nem szükséges. — Határozottan rosszallom a más elvekben levő pártokkal a fegyverbarátságot. Ebben önöknek igazat adok. — A delegációt nyílt kérdésül hagyni nem helyeslem. Ha önök kezdetben bele mentek volna, nem tartottam volna helytelennek; mert ha az országgyűlésen helyet foglalnak, annak egyik bizottságában is helyet foglalhattak

volna. De minthogy a párt harminczhárom év óta mindig következetesen ellenezte a delegációba menést, most ennek nyílt-kérdésül hagyása nevetségessé tenné a pártot a nemzet előtt. Nem is lenne az odamenetelnek semmi haszna. — Örvendek, hogy a Wekerle-kormány fölvette programjába az egyházpolitikai kérdések megoldását, minthogy huszonöt év óta azt tapasztaltam, hogy semmi sem sikerült, a mit a kormány magáévá nem tett. E kérdésekre most már nagyobb súlyt fektetek, mint előbb, mert azt látom, hogy ez idő szerint ezek dominálnak mindent. — Nagyon sajnálnám, ha a kormány az egyházpolitika miatt megbuknék. Ez olyan lenne, mint Helfynek megírtam, mintha a fürdővizzel a gyermeket is kiöntenék. Komoly államférfi előtt a kormánybuktatás nem végezel. A kérdés az: mi jön utána. Ha a kormánybuktatás csak egyetlen lépéssel is előbbre viszi a függetlenséget: akkor buktassák meg a kormányt. Az egyházpolitikai javaslatok megbuktatásánál ezt nem látom. — A függetlenségi párt sohasem lesz teljes, hacsak a »szabadelvű« haladás terén s az egyházpolitikai kérdések megoldásában határozott állást nem foglal. A függetlenségi párt természete hozza magával, hogy a szabadelvű haladás élén kell állania! — — Ime ez volt a nagy izenet.

Örök igazságok ezek minden nemes és komoly államférfi, minden becsületes magyar ember és függetlenségi képviselő számára.

Jól tudta a vajda, hogy az álarczosok, a klerikálisok, Apponyiék szövetségesei meg nem hajolnak még

Kossuth előtt se. De az is bizonyos volt, hogy a vajda ellen többé Kossuth Lajos szózatát ki nem nyerhetik, az ő nevének hatalmát föl nem használhatják, a jó magyar népet e pontban tovább nem árnithatják.

Csak annyit tehetnek, hogy eltagadják az izenetet. Azt mondják majd, nem izente ezt Kossuth Lajos vagy legalább nem így izente.

A vajda félre lökte tegnapi följegyzését, uj papírt vett kezébe s arra fölirta e szavakat: »a 48-as elnevezés«, »a personalis unio«, »fegyverbarátság más pártokkal«, »delegáció«, »a Wekerle-kormány«, »a függetl. párt és a szabadelvű haladás«.

Mikor a Kormányzó befejezte nyomatékos hangon előadott izenetét, a vajda megkérte őt, engedje meg, hogy az izenetet szóról-szóra előtte elmondhassa.

Megengedte.

A vajda ekkor szóról-szóra, betüröl-betüre való hűséggel ismételte a Kormányzó szavait.

A Kormányzó csodálkozott. Pedig e fölött csodálkozni nem lehetett. Hiszen az izenetben foglalt eszmék rég óta már a vajda eszméi is voltak; — az pedig gyerekjáték a vajdánál, hogy egyszer való hallásra szóról-szóra el tudta mondani a Kormányzó beszédét.

Következett az én kihallgatási időm, azután én is résztvettem a társalgásban.

A vajda hozzám fordult.

— Édes jó Gáborom, a Kormányzó ur kegyes volt végleges izenetét kinyilatkoztatni, hallgasd meg ezt te is az ő jelenlétében.

Azután a Kormányzóhoz fordult s őt is megkérte, engedje meg az izenet elmondását s a netaláni tévedést igazítsa helyre.

A vajda kétszer egymás után elmondta előttem a Kormányzó szavait. A Kormányzó mind a kétszer erős hangnyomással mondta:

— Így van! Ez az izenetem!

Kijelentettük, hogy hazaérkezve, rögtön közöljük ezt Justhékkel, Polónyiékkel, de egyuttal fölvetettük a kérdést, vajjon a Kormányzó ur nézete szerint, mit csináljunk tovább, ha ők semmibe se veszik az izenetet?

— Ne gondoljanak önök mindjárt a legrosszabbra. Mindent meg kell önöknek tenniök, hogy a párt ismét egyesüljön. A személyeskedést egyáltalán kerülni kell. Jöjjenek össze s tárgyilagosan beszéljék meg a dolgot. Proponálják önök, hogy a pártkörben maradottak küldjenek ki három férfit s önök is hármat. Ezek tanácskozzanak. De a puszta »egyesülés« jelszó nem ér semmit. Az egyesülésnek önök közös felirata alapján, valamint az általam érintett elvek alapján kell megtörténnie!

E szavak a gyakorlati megoldásra adtak irányt és meghatalmazást. A »közös felirat«-ot is a vajda készítette tavaly az országgyűlés elején. Ennek kellett tehát, valamint az izenetnek az egyesülésre elvi alapul szolgálni. A Kormányzó engedelmeivel ezt az utasítást is felvettük az izenetbe szóról-szóra.

De a vajda ismerte az embereket. Ő tudta, hogy Justhék, Polónyiék ennek az utasításnak se fogadnak szót. Meg is mondta határozottan a Kormányzónak.

— Mi ugyan mindent hűségesen elkövetünk az elvi alapon való becsületes egyesülésre, de mi ismerjük embereinket és a viszonyokat, az nem sikerül.

A Kormányzónak nem tetszett a vajda nagy kétsége. Egész indulattal felelt:

— Ha nem sikerül, akkor majd megmondom végső véleményemet!

A menydörgés moraja zugott már a nagy ember e szavaiban.

E szavakat is fölveltük az izenetbe.

De ez se használt semmit.

Ugy volt már az anyapárt Kossuthtal, mint a késő korbeli hitetlen római világ az Olympus isteneivel. Nem félt már az Olympus villámaitól.

Mihelyt hazajöttünk, én nyomban összehívtam pártunk tagjait értekezletre. Közöltük velük Kossuth Lajos izenetét. Közöltük a nyilvánossággal is. S nyomban megválasztottuk pártunk három tagját: Eötvös Károlyt, Nagy Gyulát és Horváth Ádámot az egyesülési küldöttségbe; haladéktalanul átírtunk Justh Gyulához, hogy ő is hívja össze az értekezletet s ők is küldjenek ki három férfit. Egyesüljünk tiszta elvek alapján a haza közjávára s teljesítsük a turini szent öregnek utolsó óhajását.

Mintha borsót hánytunk volna a falra!

Justh pár nap múlva azt felelte, hogy most nem lehet értekezletet tartani, nyár van, meleg van, aratás van, — majd az ősszel.

Eljött az ősz s ők egyesültek nem Kossuth elvei

alapján s nem mi velünk, hanem Kossuth elveinek nyílt megtagadásával Ugronékkal. Hogy nyílt dulakodásban nemsokára szétváljanak.

Romlottak voltak már a viszonyok s gyöngék az emberek. De minket ez kötelességünk teljesítésében meg nem gátolt.

A nagy czélt elértük. Kossuth dicső nevét többé saját cselszövényeik támogatására az álorczások föl nem használhatták.

Julius 21-én délután 4 óra tájban jött létre az izenet. Még ezentul két óráig voltunk a Kormányzó vendégei. A vajda többé semmiféle politikai kérdés tárgyalásába nem bocsátkozott. Nyugodt volt és vidám, mert megtörtént az, a minek megtörténtét szentül hitte. Ő egy pillanatig se csalódott a Kormányzóban.

X. FEJEZET.

(Miért nagy ember Kossuth Lajos? — 1740—1790—1848. — Kossuth meghőszönsz nekem, hogy a rajdát elvittem hozzá.)

Sőt az is bekövetkezett, a mit tegnap este megjövendőlt. A Kormányzó társalgás közben megint s most már harmadszor ismételte szórul-szóra ezt a mondást:

— Én nem tartom magam nagy embernek!

A vajda készen volt erre s most már nyomban megadta rá a feleletet.

— Ha megengedi Kormányzó ur a tökéletes őszinteséget: én tökéletes őszinteséggel mondom el véleményemet az ön történeti egyéniségének s szereplésének nagyságáról. — Az én igaz véleményem önről az, a mit függetlenségi pártunk tavalyi üdvözlő feliratában kifejtettem. Csakhogy e vélemény nincs minden irányban kiegészítve. Az ön nevének nagysága, fénye, dicsősége s nemesítő hatása a magyar nemzet szívébe ép úgy be van vésve örökre, mint nagy Napoleoné a francia és Bismarcké a német nemzet szívébe. De különbség mégis van. A csodálatos népszerűséget Napoleon is, Bismarck is részben hatalmuk nagyságának köszönhatték s mikor

a hatalom kiesett kezükből: népszerűségük nagy része is nyomban kialudt, elenyészett. Önhöz a magyar nép nem hatalmáért ragaszkodott; hiszen ragaszkodása, áhítatos tisztelete, rajongó szeretete ma ép oly nagy, mint bármikor volt. Pedig ön negyvennégy év óta hatalom nélkül van, idegen földek szegény bujdosója, nem is látja többé imádott nemzetét s a nemzet se fogja önt színről-szire látni soha. S még sincs senki az élők és holtak között, még az egyháznak sincs olyan szentje, a kit a nép úgy övezne körül rajongó szeretetével, mint a hogy az ön alakját körülövezi. — Ez még hiányzik abból az üdvözlő feliratból, ezt még bele kellett volna tenni, de már nem volt időm hozzá!

A vajda felállt székéről s úgy beszélt tovább. S szavai a kormányzó lelkének mélységéig jutottak.

— Én nagy embernek tartom önt Kormányzó ur! De nem azért, a miért a nemzet s nem is azért, a miért az irodalom tartja nagynak. Én nagyon megvizsgáltam nemzetünk történetét és népünk érzéseit, én másért tartom önt nagy embernek. — Ön átalakította, ön okos és emberséges alapra fektette 1848-ban társadmunkat, megszerezte a jogegyenlőséget s alkotmányunkból kiirtotta az ember és ember közt való közjogi különbséget. Örökre szóló nagy érdem ez. De ezt néhány évvel később kivivta volna Széchenyi és Deák is. Ők kezdték s be is tudták volna fejezni. Ön Kormányzó ur 1849-ben megmentette a magyar nemzet becsületét s önérzetét; keserű oktatásban részesítette örök ellenségeinket s fajunkba önbizalmat oltott a jövődőre s a mink van ma, a mit maig meg-

menthettünk, azt mind az ön nagy munkájának köszönhetjük. De ez érdemet és dicsőséget meg kell osztania függetlenségi harcunk hős vezéreivel, meg kell osztania azokkal a hősekkel is, kiket névtelen félisteneknek ön nevezett el.

— De az ön nagyságának Kormányzó ur, van olyan eleme, van olyan része, melyben nem kell osztoznia senkivel; melyet, míg áll a világ s benne magyar él, nem tesz vitássá senki s a melyben ön egyedül való. S ez az: ön életczélt tudott teremteni a magyar nemzet számára, a melyről se Széchenyi, se Deák álmodni se tudtak s a melyről még a költők ihlete is hallgatott. Ön a századok mohából kitisztította s napsugaras fénybe állította elénk a magyar függetlenség eszméjét s a mi még ennél is több: szentséges szenvedélylyé tudta tenni ezt az eszmét. Minden népnek volt egyetemes eszméje s nagy nemzeti szenvedélye, mely életének czélját alkotá, — csak a magyarnak nem volt százötven év óta. Elmondom ennek történetét Kormányzó ur, most már ismerje meg egész gondolkozásomat.

S folytatta tovább a vajda lelkes hangon.

— A mint az utolsó hős kurucz behunyta szemét: kialudt a függetlenségnek nemcsak nagy szenvedélye, de még eszméje, még gondolata is. Napkeleten, török tenger partján, lengyel földön még élt néhány ősz hazafi, diadalmas csaták egykori hősei, hazátlan bujdosók; de itthon már lemondott a nemzet örökre önmagáról; még imádságában se terjesztette tovább a nagy nemzeti öntudatot, melyért Rákóczi hadai véreztek

— Két nagy alkalmat nyújtott a végzet nemzetünknek arra, hogy ismét elfoglalja önálló helyét az emberiség mivellett államainak történetalkotó nagy családjában. Az egyiket 1740-ben, a másikat 1790-ben. 1740-ben kihalt a Habsburgok fiága, asszonyra maradt a trón, egész Európa törekedett azt ledönteni s nemzetünknek nem akadt egyetlen férfia, a kiből feltámadt volna az ősök és az unokák iránt való hazafikötelesség érzete, a függetlenség nagy gondolata. Bután ontotta vérének a magyar, hogy megmentse a trónt nem az ő királya, nem az ő országa, hanem az osztrák szövetséges töredék-államok és népek javára. S koldus maradt s szolgál akkora hősi elszántság után, a mekkorának fele elég lett volna függetlenségének megalkotására. Nem volt a magyar nemzetnek Kossuth Lajos.

— 1790-ben újból királyváltás történt s a Habsburgok roskatag trónusát újból hatalmas erők fenyegették, hogy végkép és örökre összedöntsék. Hányszor mutatott Napoleon kardja hegyével a közép Duna tájékaire? Hányszor várta a jelt, a szót, a csatlakozás ígését a magyar nemzet kebeléből? Utóbb már szánkba is adta a megváltó szót s kezünkbe a szabadulás könnyű alkalmát. De néma és siket és bárgyu volt a nemzet. Voltak jó fiai, de nem volt egyetlenegy igaz és nagy fia. Voltak jó vezetői, de nem volt egyetlen vezére. Még költőinek se jutott eszébe: miért omlik hiába hőseinek vére. Megint nem volt a nemzetnek Kossuth Lajos.

— 1848-ban újra megjött az alkalom. Sokkal kisebb,

sokkal bizonytalanabb, mint 1740-ben és 1790-ben, de azért a nemzet megragadta ezt. Lelkének egész fenségével s karjának egész erejével ment a nagy vállalatba: első lenni a szabadság és mivelődés hősei közt, újra megalkotni fajának ezer éves állami függetlenségét s győz vagy legyőzetik, kitűzni a nagy czélt s megszentelni hulló vérével azt, a miért ezen túl a nemzedékeknek élni, munkálni és lelkesülni kell. Mert a gondviselés önt adta nekünk Kormányzó ur! Ön állott a nemzetnek élére s ön visszaszerezte fajunk számára mindazt, a mit másfél század óta elvesztettünk s a miről a nemzetnek kicsinyje, nagyja azt hitte már, hogy azt örökre elvesztettük. A szabadság és függetlenség vágyát, eszméjét és nagy szenvedélyét, az egyetlen igaz nemzeti öntudatot. Most se jutott volna ez eszébe egyetlen kortársának se, még a legnagyobbak, a legnemesebbnek se. Öné volt ez az eszme s ön méltó volt ehhez. Addig él a magyar nemzet, mig ez eszmét el nem ejti, el nem felejtí, el nem üzérkedi. S a meddig él, mindig az ön neve lesz ebben büszke lobogója. Ezért tartom én nagy embernek önt Kormányzó ur!

A vajda elhallgatott s égő és lelkesülő szemmel nézte a szent öreg arcját.

Én nem tudom leírni, minő hatást tett e beszéd a Kormányzóra. Sokáig egy szót se szólt. De szólíni akart ismételve s végre is ennyit mondott:

— Ezt a gondolatot még nem hallottam.

S aztán másodperc múlva utána mondta:

— Nem is olvastam.

Valóban se nem olvasta, se nem hallotta. De mi sem. Kossuth történetirói közt ez a felfogás még eddig meg nem született. 1740—1790—1848! E három korszak jellemrajzát mindegyik megvilágítására még ki nem dolgozta senki. S Kossuth igazi nagyságára ily tiszta és fenséges alakban még rá nem bukkant senki. Ezt csak a vajda mélységes eszejárása hozta napfényre.

Este nyomban elmondtuk ezt Nagy Gyulának. Nagyon tetszett neki. Itthon elmondtuk minden barátunknak. Horváth Ádám barátunk, a jó Ada másnap már könyv nélkül el tudta mondani. A vajda elmesélte az »Egyet-értés« szerkesztőségében is s ott Szatmári Mór barátunk jegyzeteket is csinált róla s azokat eltette arra az időre, a mikor a vajda ezt közzétenni jónak látja. Kértük a vajdát többen, írja le szórul-szóra. Nem tette. Csak annyit mondott:

— Ugy se felejtjük el!

A Kormányzó üde lelkére hihetetlen hatást kellett tenni e beszédnek. Egész bujdosása alatt sohase találkozott magyar emberrel, a kinek róla való gondolkozása ily magas szárnyalású lett volna. De a hatást én szemléltem is. Mig a vajda bement Ruttkaynéhoz bucsuzni, a Kormányzó megcsókolt engem e szavakkal:

— Köszönöm édes Gábor, hogy Eötvöst elhozta hozzám. Tanultam tőle.

Csaknem ugyane szavakkal köszönte meg a jó Ruttkaynénak is azt a néhány levelet, a melyet a vajdához intézett, kérve és biztatva őt, hogy jöjjön minél előbb Turinba.

Utánunk néhány nap múlva egy székelv-udvarhelyi küldöttség tisztelte meg látogatásával a Kormányzót s a Kormányzó e küldöttség előtt is nagy elragadtatással beszélt a vajdáról. A küldöttség jelentése abban az időben napvilágot látott.

A vajda beszéde után hazai és országos közdolgozokról egyetlen szó se esett köztünk többé. A Kormányzó sokkal közlékenyebb lett s a turini közállapotokról sok érdekes részletet beszélt a vajdának. Egyebek közt ezt mondotta:

— Ön nem is hinné, hogy Turinban hatszáz milliómos lakik. Egy kis emberke közölte ezt velem, a ki egyszer-másszor az én papirjaimat is kezelni szokta s a ki az adófelügyelőségnél benfentes, tehát jól tudja.

Igaz, hogy az olasz milliommot a lira után számítják. A milliomosnak tehát a mi értékünk szerint csak négy-ötödfél százezer forint értéke van, de a vajda így se hitte el a kis ember szavait.

— Alig lehet ezt elhinni Kormányzó ur, hiszen még Budapesten sincs annyi vagyonos ember. Én mindössze három uri fogatot láttam egész délelőtt a Pó-parti kocsikorzón, pedig ha annyi liramilliomos ember volna itt, több fogatnak kellene lenni.

— Az olaszt nem úgy kell megítélni, mint az én otthoni korombeli magyart. Itt az uraskodásnak a kocsi-lótartás nem szükségképen való jele és kelléke, mint otthon a vármegyén.

— Kormányzó ur sohase tartott fogatot?

— Egyszerű kényelmes kocsit tartottam, míg tinyei

gazdaságunk állt, de azóta nem. Ihász pedig mindig biztatott Collegno al Baracconeban, hogy tartsak fogatot. Nem fogadtam neki szót.

A vajda ekkor Collegno al Baracconéra vitte át a szót s én valóban meg nem állhatom, hogy részint az itt hallottak után, részint saját szemléletemből erről ne írjak részletesebben.

XI. FEJEZET.

Collegno al Baraccone. — Kossuth lakásának története és beosztása. — A családok. — Ruházata. — II. Rukóczi Ferencz és Kossuth Lajos napirendje. — Izsák Dániel. — Marguerita. — Izsák szerelme, halála, temetése. — A rosszlelkű jezsuiták. — Marguerita sorsa.)

Turintól nyugotra, mintegy 8 kilométernyire fekszik Collegno nevű olasz falu a Franciaországba vezető vasút mellett. A falun túl, attól nem messze szép síkon az országút mellett 8—10 nyaralószerű külön épület emelkedik s ezek egyike volt Kossuth Lajosé.

Ez a kis külön telep Collegnohoz tartozik s neve Collegno al Baraccone. Baracco azt jelenti, a mit nálunk a barakk szó. Magyarul: szin, raktár, födeles szin. Mikor ötven-hatvan év előtt a nagy vasutat építették: a vasuti munkásoknak volt itt telepük és raktáruk. Azóta épültek a nyaralók s azóta kapta az egész telep a Collegno al Baraccone nevet. Magyarországon Kossuth háza után ismerik ezt a nevet. Kossuth házát is lerajzolták nem egy alakban. Valami kezdetleges, de találó olajfestményben megvolt Kossuth lakásának képe a függetlenségi párt birtokában is. Képes lapjaink nem egyszer közölték.

A ház mintegy két holdnyi telek hátulso részén fekszik.

A telket kőfalkerítés veszi körül minden oldalról. Hosszu, szabályos négyszög az egész telek alakja.

A telek homlokzata előtt az országut vonul el s egyuttal a Turin-Rivoli viczinális vasut is. Az országutra néz és nyilik a villatelekbe vezető kis ajtó és nagy kapu. S arra néz a melléképület is, melyben boldogult Ihász Dani ezredes lakott haláláig.

A Kormányzó már mintegy tiz év óta lakott Turinban állandóan, a mikor 1873-ban ezt a nyaralót megvette. Kitől vette: nem tudom. Vételára az összes mellékköltségekkel mintegy 60 ezer lira volt, a mi pénzünk szerint 27 ezer forint körül.

A nyaraló jókora egyemeletes épület, cseréptetővel.

A földszint elő részén tágas üvegház, mintegy téli kert. Ebből nyilt az épület közepén az előszoba s e mögött az emeletbe vezető lépcső. Az előszobától balra az ebédlő, jobbra pedig a pipázó és billiárd-szoba. A lépcsőtől balra volt a tágas konyha, jobbra pedig egymás mellett két cselédszoba, mindegyik a billiárd-szoba melletti folyosóról nyilt.

Az emelet is kettős ülésü volt s középen végig folyosó vezetett. Az épület hátulso részén volt balról a Kormányzó fürdőszobája, a mellett egy éléskamra, azután kis lépcső egy második emeleti szobába s ezentul jobbról Gunszt Bertalan barátunknak, a titkárnak tágas szobája.

Az épület első részén, mely a telken végig nézett az országutig s a sikon át, négy szoba volt egymás mellett.

Balról a Kormányzó hálóterme s dolgozó szobája, azután Ruttkayné s végül Lajos Tivadar szobája.

Valódi urilak s kényelmes nyaraló volt tehát ez a lakás. Ránk nézve nemcsak azért nevezetes, mert a Kormányzó nyolcz éven át itt lakott, hanem azért is, mert az Emlékiratok első három kötete voltaképen itt készült.

A telek különböző művelési ágakra volt felosztva.

Volt benne külön veteményes kert, külön virágos kert s külön kis árnyékos fáskert. Tisztán és jó karban tartott utak s a kapunál udvar. Nyolcz év alatt sokszor végig járta ezeket a Kormányzó. Volt egy kis tó is a telek közepén.

Cselédsége elég nagy számu volt itt a Kormányzónak.

Volt egy szakácsa. A neve: Francesco. Sziciliai származásu. A magyar ételekhez nehéz feje volt. A jó Ruttkayné alig tudta a magyar ételek készítésére megtanítani. Pedig utóbb neki is nagyon ízlettek. Többet evett belőlük, mint az olasz ételekből, hanem azért mindig zsörtölődött miattuk.

A szobalány öregasszony vagy aggszüz volt. A neve Irene Turco. Ezt Turinból szerezték. Ő tartotta rendben a szobákat.

Volt egy kertész. Ennek is Francesco volt a neve. Volt felesége s egy csomó gyereke. Vele lakott édes anyja is. Volt mellette állandó napszámos. Kellett is, mert napszámos nélkül akkora területű kerteket, virágokat, veteményeket öntözni, gondozni, rendben tartani

nem lehetett volna. A napszámos neve Michele Chiabodan volt. Van Collegno közelében egy falucska: Grugliasco. Innen való származásu volt Chiabodan kerti napszámos ur. Ez a falu arról nevezetes, hogy van ebben egy jézsuita zárda egy csomó jézsuita baráttal. Hogy pedig a Grugliasco-beli jézsuiták miről nevezeteseek: azt majd elmesélem később.

A szakács és szobalány fönt a nyaralóban laktak, a kertész és családja és a napszámos lent a kapu melletti melléképületben lakott. De itt lakott Ihász Dani öreg barátom is.

Ez a melléképület is emeletes ház volt. Fönt az emeleten volt három szoba, konyha, folyosó. Ezekből állott Ihász Dani lakása. Lent a földszinten több kisebb-nagyobb lakó- és mellékhelyiség: ezekben lakott a kertész és családja és a napszámos.

A cselédségnek tartáson kívül fizetett a Kormányzó évenként mintegy 1200 lirát. Adója is közel 300 lirára rugott az épület és telek után.

A vajda sohase látta Collegno al Baracconét.

Szeretett volna a vajda oda kirándulni s valamelyik délelőtt lett volna is rá időnk, de akkor nem jutott eszünkbe. Most pedig, hogy a Kormányzó beszélgetett egykori nyaralójáról, már lehetetlen volt oda kimenni. Elhalasztottuk máskorra.

A lakó helyiségek csaknem azokkal a butorokkal voltak ellátva, a melyekkel a turini lakás. E butorok nem voltak újak.

A Kormányzó se butorban, se ruhában, se ékszerben

nem kedvelte a fényüzést. E dolgokban gondolkozása és természete hasonlított Deák Ferenczéhez. Itthon 1848 előtt minden kisebb birtoku köznemes, a ki a közéletben részt vett, csaknem egyenlően öltözködött a század eleje óta. A színes ruha, a sárga csizma, a forgós kalpag, az ékköves vagy nemes érczű gombok, az arany-sujtások rég elvesztették divatjukat. Egyszerű fekete posztó nadrág, mellény és atilla, fekete posztó mente egyszerű vitézkötéses zsinórral és asztrakán prémmel s legföljebb magyar ötvösmivű sodrott ezüst gombbal, ez is csak nemzeti vagy családi ünnepen vagy nagy egyházi ünnepek alkalmával: ez volt a közép- vagy kisbirtoku nemes diszöltözete. Ilyen volt hajdan Kossuthnak is, Deáknak is. A mi csillogó volt: legföljebb a magyar nyakravaló arany rojtja, a sarkantyú és a kard. A táblabíró karddal ment a megyegyűlésre is, az országgyűlésre is. Pestmegye gyűlésén Kossuth mindig kardosan jelent meg.

Valamivel diszesebb öltönyt hordott 1848-ban és 1849-ben, mikor pénzügyminiszter volt s mikor az ország Kormányzója lett. De akkor se követte a nagy diszben elődeit: Hunyady Jánost és Bethlen Gábort. Még kevésbé követte a hivalkodó főrendeket vagy a keleti fejedelmeket. Igen is szükségesnek tartotta a diszes öltönyt, a mikor a tömegek közé ment, hogy azokat a haza védelmére föllelkesítse. Czeglédi, nagykőrösi, kecskeméti, szegedi és hódmezővásárhelyi körutjára már Zrinyi-atillában, feszes fekete s a bokánál rojtos nadrágban s az olasz szabadsághősök kalapjában ment, a melyről hosszú fekete strucztoll

lógott alá. A 48—49-iki vörös tollas, ugynevezett flamingók czifrálkodását nem szerette.

Dicső emlékü boldogult neje se volt fényűző. Pedig a bujdosásnak különösen első éveiben lett volna hozzá módjuk. Anglia és Amerika rajongó népe mesés értékű ajándékokkal halmozta volna el őket.

A collegno al baraccone ház szobái egyszerű butorokkal voltak megtöltve. Az itthon divatos butoroktól alig különböztek. E butorok tetemes részét árverésen vette a Kormányzó. Volt egy ős régi grófi család Piemontban, a D'Angennes család. Ennek utolsó ivadéka érsek volt s Turinban halt meg. Egyik turini utcza elnevezésében meg is van a család neve örökítve. Ennek butoraiból sokat szerzett a Kormányzó. Asztalokat, székeket, órát, pamlagokat, nyitott s zárható szekrényeket. Ezek egy részét Lajos Tivadar később új kelmével huzatta be s egyébként is díszesen ujítottatta.

A Kormányzó napirendje s életmódja Collegno al Baracconében is csaknem ugyanaz volt, a mi Turinban. De a napirend lényegesen változott 1879-től kezdve, a mikor az Emlékiratok készítése megkezdődött. Ettől kezdve a Kormányzó a délutáni időt, mint már elbeszéltem, az íróasztal melletti munkának szentelte. Az előtt többet foglalkozott a természettel, olvasással s növénytani buvárlatokkal.

• Mily óriási különbség volt Kossuth Lajos collegno al baraccone-i s II. Rákóczi Ferencz rodostói napirendje között! Mennyire különbözött egymástól például a két nagy bujdosó szabadsághős vallásos élete és gondolkozása

Rákóczi fejedelmünk, mikor rodostói palotájában megtelepedett, valóságos szerzetes életmódot rendezett be maga és környezete számára. A jó Mikes Kelemen klastrombeli életnek méltán nevezi a rodostói életet.

Reggel 6 órakor kel föl s öltözik a fejedelem. Azután kápolnába megy csöndes misére. Templom után kávé, csibuk és közös társalgás. Nyolcz és kilencz óra közt újabb mise. Déli 12 órakor ebéd. Nem sokára egy és két óra közt újból kápolna, a hol a fejedelem imádkozik. Öt óra tájban újból déleesti imádkozás. Fél hétkor vacsora, nyolczkor lefekvés. Hetenként kétszer lovaglás és vadászat fogolyra és nyulra. S mind e napirend, a vadászatot kivéve, dobszóra és katonai pontossággal történik.

Csakhogy Rákóczit, a nagy protestáns szabadsághősök unokáját buzgó katholikusnak nevelik a bécsi jezsuiták, mig Kossuth szabadon gondolkozó protestáns marad egész életén át.

Nem vallástalan ő se. Az ő lelke is föl-fölszáll a végtelenbe, a hol az örökélet és üdvözülés fenséges ábrándjait készíti számunkra az isten-eszme. Az ő tudása is szeretettel övezi Jézus Krisztus isteni alakját s szent vallásunknak erkölcstanai megtöltik az ő szívét is. De ő nem az egyház hideg falai közt keresi csupán s nem a pap kezéből várja egyedül az üdvösséget. Est deus in nobis. Isten bennünk lakozik. Ez az ő gyakorlati életelve.

Rákóczi istennek irgalmára bizza hazáját és nemzetét, mikor a bujdosás rideg tanyájába temetkezik. Kossuth

pedig tovább fárad, tovább küzd, tovább dolgozik; nem nyugszik meg a végzetben, hanem megpörli és bevádolja azt három világrész minden mivelt és szabad nemzete előtt s igazságot követel eltiprott hazájának menekülésére.

Hanem egyben mégis hasonlít a két nagy szabadsághős.

Azt írja Mikes Rákócziról:

— Csak a sok írásban tölti az időt!

Bizony ebben tölti a Kormányzó is. Életének utolsó tizenkét esztendejét egészen ebben töltötte. A mi fölött sokat csóválta fejét a jó öreg Ihász Dani barátom.

Ihász Dani öreg barátomat én csak a külföldön ismertem meg, még akkor, mikor Genuában laktam, de aztán a Kormányzó mellett gyakran találkoztam vele s szíves rokonszenv fejlődött ki köztünk. Ő veszprémi megyei sarjadék a Bakony napnyugoti oldaláról, a vajdának táblabíró-társa. Ha a vajda egyszer kedvet kap az íráshoz: akkor majd ír róla bőségesen ő. Én csak collegno al baraccone-i életéről akarok egyet-mást elmondani, a mit talán a vajda még se tud.

Ihász Dani már honvédezredes volt 1849-ben is, noha csak a harc végén. Mikor a Kormányzó a nyaralót megvette: akkor Turinban lakott, mint az olasz királyi hadsereg nyugalmazott ezredese. A király Viktor Emanuel nagyon szerette az öreget. Részt vett Olaszország felszabadításának minden nagy harczában s azért tisztességes nyugdíjat kapott, közel négy ezer lírát.

A Kormányzó nem volt gazdag ember, jótékony adományokkal hiveit nem láthatta el, de a mikor nya-

rálójának épületeit apróra megszemlélte, látta, hogy az utra néző melléképületének emeleti lakosztálya az ő cselédsége számára nem szükséges. Vagy ki kell adnia bérbe, vagy üresen kell hagynia.

Idegen, ismeretlen embereket telkére eresztetni nem akart, szíves barátsággal felajánlotta tehát azt a lakosztályt Ihász Daninak s meghívta őt állandó lakóvendégjeül. Az öreg végtelen kegyelettel ragaszkodott a Kormányzóhoz s hálás szívvvel fogadta a meghívást. Némi kis haszna is volt belőle, legalább Turinban nem kellett lakbért fizetnie. De az öregnek nem ez okozott örömet, hanem a Kormányzó figyelme. S az a megnyugtató érzés, hogy ezentul szakadatlanul a Kormányzó közelében lehet.

Igy lett hű árnyéka Kossuthnak, mint Mikes Rákóczinak.

Kiköltözött Collegno al Baracconéba, kiszállította butorait s elfoglalta az utra néző épület emeleti szobáit. Három szobát, konyhát, folyosót — mint már említettem. Saját konyhát, saját háztartást rendezett be a maga számára s ott élt nyugodtan, boldogan. Mindennap egyszer vagy kétszer fölnezett a Kormányzóhoz, nincse a Kormányzónak hozzá valami óhajta, a mit parancsnak tekintett. Mindennap hűségesen elkészítette a huszharmincz cigarettát s oda tette a Kormányzó íróasztalára. Társalogni, unalomüzni rendesen benézett Gunszt barátunkhoz, a titkárhoz, vagy ha otthon volt, Lajos Tivadarhoz. Ha pedig a Kormányzó sétálni hívta: ment vele nagy örömmel. Levelezett is Veszprémmegyében

lakó testvérjével Imrével s ennek fiával Ihász Lajossal s még néhány magyarországi barátjával. A Kormányzó látogatására jövő magyarokat ő is mindig szívesen látta, hosszan elbeszélgetett velük s elkerdezősködött az otthon való dolgokról. Él-e még ez? Él-e még az? Miként boldogulnak, a kik őt szerették s a kiket ő szeretett? Gyermekkori játszótársai, honvédbajtársai hova lettek? Bizony több holtról szólt a hir, mint elevenről.

De a busulásnak nem adta át magát.

Költői kedély, érzelgős természet idegen volt az ő lelkétől. Ritkán lepte meg a honvágy is. Katona volt egész életében, vasideggel áldotta meg a gondviselés. Zömök teste, naptól barna fekete arcza daczolt minden viszontagsággal.

Még a korral is.

Melyik évben, melyik napon született: nem tudom. A Kormányzónál fiatalabb volt tiz vagy tizenegy évvel. Ugy emlékszem, 67 éves volt, mikor 1881 év tavaszán elhunyt, tehát 1813 körül született.

Ő volt tehát hű társa a Kormányzónak.

Volt életének regénye is. Miért ne mondanám el, miért ne mondhatnám el most már?

Mikor a Kormányzó dicső emlékü neje már betegeskedni kezdett: ügyes ápolóra s hű komornára volt szüksége. A Kormányzó határtalan gyöngédséggel tűnődött a fölött, miként és hol lehetne állandó, hű, megbízható, gyöngéd lelkű s ha lehet, mivel komornát s ápolónőt szerezni szenvedő neje mellé?

Turinban a valdenzi protestánsok papja akkor 1863

körül Mayer volt. Ott nincsenek se kálvinisták, se lutheránusok, legalább szervezett egyházuk nincs; az összes protestánsok lelki gondját a valdenzi egyház lelkésze végezi. A Kormányzó megkérte a lelkészt, a kit különben is ismert, ajánljon neje mellé tisztos és gondos derék leányzót. A lelkész utána nézett s talált egy igazán derék valdenzi vallásu lányt Torre-Pellicében. A neve Marguerit volt. Nem volt szép, de gyöngéd, mivel, nemeslelkű lány volt s Kossuthné végtelenül megkedvelte. Ügyesebb, gondosabb ápolót és komornát már képzelni se lehet. Ott volt a Kormányzó neje mellett a betegség végeig. Ott volt, mikor a haldoklónak szemeit befogták.

Ezzel a nővel később Turinban megismerkedett a jó öreg Ihász Dani barátom. Azaz, hogy akkor nem is volt még éppen öreg, csak ugy az 57-ik év körül ballagott. Magához vette. Rábizta házának és háztartásának összes gondját s a nő bizony méltó volt erre tökéletesen.

Ezt a nőt is, Margueritot is kivitte magával Collegno al Baracconéba Ihász Dani.

Hát hiszen ebben semmi sincs. Agg legény, öreg katona, nyugalmazott vitéz ezredes maga csak nem zsurolhat, nem vethet-bonthat ágyat, nem hámozhatja a burgonyát, nem gyurhatja a tésztát, nem állhat a tűzhely mellé kuktának vagy konyhaleánynak, neki szüksége van valakire, még pedig asszonyfélére, a ki a konyhát, szobát, háztartást rendben vezeti. Csatát állani könnyű dolog, legföljebb egy napig tart s vagy az

embert lövik meg, vagy ő lő agyon valakit, de aztán pipára gyújt az ember s elveti a gondját. Katonadolog, semmi más. — De háztartást vezetni, minden szobát és butort tisztán tartani, naponként ételt főzni, mosni, vasalni, beteget ápolni: ezt végezze jól Julius Caesar vagy nagy Napoleon. Jó asszony kell ide vagy okos lány. Itt már nem segít se a kard, se a biblia, csak a nő.

Öreg barátomnak tehát igaza volt, mikor Margueritot kivitte magával Collegno al Baracconéba. Ha nem őt viszi oda, a kivel már összeszokott s a ki ételben-italban s mindenféle házi rendtartásban eltalálta már kedvét s minden gondolatát, hanem valaki mást, ismeretlent hurezol magával: nem lett volna igaza. Nem cselekedett volna okosan. Megsértette volna saját életkedvét s vétett volna talán Marguerit ellen is, a ki ragaszkodott hozzá.

Igaz ez. Csakhogy ő állandó vendége volt a Kormányzónak s illő dolog, hogy a vendég is alkalmazkodjék valamennyire a házi gazda felfogásához.

A Kormányzó lelke pedig a férfi és nő közt való viszony tekintetében szigorú elvekkel volt tele.

Boldogult nejét szerette. Rajongó szív egész hevével szerette. Szíve, míg élt, se nyílt meg más nő bája előtt; a mikor pedig eltemette, bezárult szíve örökre. Többé még csak nem is gondolt női barátságra. Nemes férfi mély tiszteletével gondolt a nőkre azon túl is; gyöngéd, figyelmes, lovagias volt is irántuk mindenkor, de hűtlenségnek tartotta volna másra gondolni, másra nézni, valamely vágy sarjadjását megengedni, mikor ő

neki már van igaz felesége, hűséges élettársa. Igaz, hogy az övé már örök álmát alussza a szent benignói temetőben ott a génuai bércezen, de szerelmét nem temette el s a míg szerelme tart: a hűségnek is tartani kell.

Fiaitól, barátaitól is megkövetelte a férfiaság legmagasabb erényét. Azt az erényt, mely nővel csak a törvényes házasságban köthet benső barátságot. Minden más szerelmi viszonyt ledérségnek vagy könnyelműségnek vagy szerencsétlenségnek tartott. Azok közt, a kik államokat, népeket kormányoznak, a kik hatalom fölött rendelkeznek, a kik után hatalmuk ragyogása miatt úgy sovárogo a női szív, mint a hogy sötét estén lámpafényhez siet az esti pillangó: azok közt alig akad hasonló Kossuth Lajoshoz. Talán mindenki gyöngébb volt a női bájjal szemben, mint ő.

Jól tudta ezt Ihász öreg barátom. S azért a csintevő gyermek minden aggodalma hemzsegett-lelkében, mikor arra gondolt, hogy a Kormányzó megtudhatja, hogy ott van vele Marguerit is. Mit csináljon akkor? Mivel mentse magát? Miként szabaduljon?

Jó idő telt el, mialatt a Kormányzó ezt meg nem tudta. De utóbb mégis csak megtudta. Találkozott Marguerittel, megismerte nyomban s szívesen elkérdezősködött, hol és miként élt 1865 óta, a mikor a Kormányzó neje meghalt s ő elkerült a háztól? Marguerit őszintén elmondta, hogy már évek óta vezeti Ihász háztartását s hogy már hónapok óta lakik ő is a nyaralóban.

A Kormányzó fejét csóválta.

— Hogy énnekem ezt Ihász barátom mindeddig meg nem mondta!

Ki is kapott ezért a mulasztásért az öreg ezredes. Hogy lehetett ilyen feledékeny és figyelmetlen? Hiszen csak tudhatta, hogy az ő istenben boldogult kedves nejének hű ápolóját ő el nem felejtheti. Meg nem mondani ezt!

Ihász barátom nem volt e téren ügyes hadvezér. Ügyetlenül állította csatarendbe gondolatait. Elszólta magát.

— Nem mertem Kormányzó ur!

— Nem merte? Mit akar ezzel mondani? Mitől félt?

— Attól, hogy a Kormányzó ur majd gondol valamit.

A Kormányzó keményen nézett az ezredesre.

— Bizonyos, hogy gondolk. Ez a nő tisztességes, ártatlan hajadon s nem is éppen fiatal. Azt gondolom, hogy ha már állandóan rábizza háztartását Ihász barátom: vigyáznia kell életsorsára s felelős lesz tisztességeért is.

Szerencséje volt az én jó öreg barátomnak, hogy ő igazi katona volt s jól tudta azt, hogy a haptákban a följebbvalóval feleselni nem szabad. De úgy elhallgatott a szóval, mintha tábornoka előtt állott volna s mintha tábornoka haragos lett volna.

De ezentul aztán semmi se zavarta collegno al baraccone életének nyájasságát. A Kormányzó sohase vette észre, hogy közte és Marguerit között benső barátság is létezik. De ha más mondja is, el se hitte volna. Marguerit is szerény, derék nő maradt, a kire

még a kertészék vén asszonyai se tudtak megharagudni, noha egy földél alatt laktak vele.

Egyik áprilisi napon 1882-ben kegyetlen hideg szél rohant le az Alpesekről Collegno al Baracconéra. Öreg barátom egy nagy sétában erősen ki talált izzadni, a hideg szél utban érte, este már elkezdett köhögni, reggel felé láza támadt, egész éjjel, egész nap a szemeit se hunyta le, tüdőgyuladása lett, negyednapon elvesztette eszméletét s ötödnapra meghalt. Orvosi kéz, a Kormányzó gondos figyelme s a jó Marguerit édes ápolása s keserű könnyhullatása mind nem használt semmit.

Gondoskodni kellett a temetésről.

De hát hova temessék a hideg holttestet?

Hova máshova, hanem ha a köztemetőbe?

Oda ám, csakhogy az ezredes protestáns magyar ember volt, hitetlen és eretnek; a papok által megszentelt collegnoi köztemető földje az eretnek holttestét be nem fogadja, harmadnapon úgy is kivetné s örök nyugalmat úgy se adna neki.

Azonban bölcs és jó emberek ilyen esetről is gondoskodtak már előre.

Collegno körül s a szomszéd Grugliasco körül gyárak vannak. A gyárakban olasz valdenziek és svájcei kálvinisták is dolgoznak, mint felügyelők és közmunkások. S ha mikor ezek közül egyik-másik elhal: ezek holttestét is csak el kell tenni az anyaföld kebelébe. A collegnoi campo santo vagyis köztemető mellett elkerítették tehát egy kis darab földet, hogy ezt a

papok be ne szentelnék s hogy az itt elhalt protestánsok élettelen testét ide temetnék el.

Mind jól ki van ez gondolva, csakhogy a grugliascoi jezsuiták nagyobb hatalommal bírnak, mint a bölcsek és jó emberek. Ők tele sugdosták a szegény nép fülét, hogy az istentelen eretnek holttestét az ő szent földjükhöz eltemetni ne engedjék. Álljanak ellent haraggal és erőszakkal, kövezzék meg a kíséretet s lökjék ki a koporsót a temető árkába. Hitetlenek hamva az ő földjüket meg ne fertőztesse.

Oh ti bárgyu jezsuiták!

Elfelejtétek-e, hogy a vitéz ezredes, a mig élt, Kossuth barátja volt? S nem jut-e eszetekbe, hogy Kossuth ép úgy dolgozott az olasz nemzet egységeért és szabadságáért, mint akár a legelső és legnagyobb olasz hazafi? Nem jut-e eszetekbe, hogy Kossuth 1848-ban a szegedi vár földalatti üregeibe élve eltemetett száz jó olasz hazafinak adta vissza életét és szabadságát? Nem jut-e eszetekbe, hogy királytoknak még most is legjobb barátja és leghivebb tisztelője s királytok szíve is hű barátságot ápol iránta? S vajjon megtagadnátok-e a sirnak nyugalmaát attól, a ki Kossuthnak barátja volt?

Oh ti bárgyu jezsuiták!

Nem tudjátok-e ti azt, hogy az az ezredes a legjobb szívű ember volt a világon? A ki nem volt gazdag, de mindig volt adománya a szegény ember számára. A ki, mikor naponként bejárta Collegno és Grugliasco környékét, minden nap kiürítette zsebjét és tárczáját s

utolsó fillérét oda adta a kéregetőnek, az éhesnek, a ruhátlanak, isten nyomorékjainak, pedig saját asztalánál gyakran alig volt ennivalója? Nem tudjátok-e ti, hogy isten irgalma ellen lázitjátok azt a szegény népet, mikor jóltevője ellen lázitjátok?

Oh ti rossz szívű jézsuiták!

Elfeledtétek-e, hogy az az öreg ezredes egykor délczeg volt és fiatal s szívének minden dobbanása a ti népetek szabadságáért lángolt? Elfeledtétek-e, hogy elhagyta saját honát, elhagyta őseinek csöndes tanyáját, elhagyta az apai hajlékot, a tejjel és mézzel folyó boldog mezőket ott a Bakonyerdő lábánál s a Marczal vize mellékén, hogy karjának minden erejét, életének egész boldogságát, vakmerő lelkének minden hősi indulatát az olasz nemzet szabadságáért áldozza fel? Elfeledtétek-e, hogy száz csatákat küzdött végig s függetlenségtek illatos virága abból a földből nőtt ki, melyet az ő hulló vére is öntözött? Vajjon meg tudnátok-e zavarni hamvainak örök nyugalomát?

Meg tudták zavarni.

A vallásos gyűlöletnek nincs határa.

A kinek romlott szíve tele van ezzel a gyűlölettel: széthordja az ezt minden tájra, fölviszi az egekbe is s leviszi a sirnak fenekére. Istennek minden szentsége, hazafiságnak minden érzete, még a csecsemőnek szerelme, még a halottnak kimélete is kihalt már az így megromlott szívből.

Nem volt nagy tömeg elhunyt öreg barátom halotti kíséréte.

A Kormányzó családjának tagjai, titkára, cselédjei, a zokogó Marguerit, néhány bajtárs Turinból, néhány szegény ember, a turini valdenzi lelkész, néhány protestáns munkás s a temetésnél eljáró hivatalos személyzet, egyházfiak, sirások: ezekből állott a halotti kíséret.

De várta a kíséretet láthatatlan helyről a grugliascoi jezsuita csoport s a felizgatott tömeg. Keze husánggal és kővel tele, szívében átok és düh s a vallásos gyűlölet őrzöngése.

Megtörtént, a mit a jezsuiták előre csináltak.

A tömeg a protestánsok külön kis temetőjében elkezdte kővel dobálni a halotti kíséretet. Hullott a kő, mint a zápor. A koporsó deszkája viszhangzott a rá hulló kőtől. A kíséret egyik tagja a másik után kapott sebet. Azok a szegények voltak a kőhajigálásban a legserényebbek, a kiket legtöbb alamizsnával látott el a holt ezredes. Lajos Tivadar beküldött valakit a szindakóhoz, a kit nálunk községbirónak nevezünk: nyújtson védelmet és segítséget. A szindakót nem találták sehol. Megszökött, elbujt. Ő a törvény és az alkotmány őre a falun. De a hol a tömeget jezsuita vezeti: ott a törvénynek és alkotmánynak el kell bujni. Különben neki is beverik a fejét.

Jól-rosszul behantolták a koporsót. De öröket kellett oda állítani, hogy a tömeg föl ne dulja a sirt.

Lajos Tivadar bement Turinba. Jelentést tett mind a katonai hatóságnál, mind a szindakónál. Intézkedtek haladéktalanul. A grugliascoi jezsuiták keze oda már

el nem ért. Így nyert az én elhunyt öreg barátom hőshöz illő temetést. Hamvait bevitték Turinba rögtön s eltemették bajtársai mellé.

Örököse a derék Marguerit maradt.

Nem nagy volt az örökség. Néhány száz lira papirokban. Butorok, ruhaneműek ára a többi. Alig pár ezer lirát kapott összesen a hű ápoló és derék barát nő. Ezzel Turinba vonult be.

Ott szerencséje akadt.

Egy teljesen elszegényedett olasz báró, korban hozzá való, állására nézve valami kis hivatalnok, feleségül vette. Gyermekek is lett egy vagy kettő.

Férje korán elhalt s most már néhány év óta özvegy. Bizony küzd a szegénységgel s küzd most már az élemedett korral is. Az áldott lelkű Ruttkayné gyakran fölkeresi s gyakran fogad el tőle jó szívvvel nyújtott szerény segítséget.

Ha ismerné nyelvünket s eljönne hozzánk: itt még akadna pártfogója. De a magyar nyelvet idegen országban meg nem tanulja senki, mert a magyar ember minden idegen ország nyelvét rögtön megtanulja maga.

Ez évet már nem töltötte végig a Kormányzó se Collegno al Baracconében.

Még a nyáron eladta nyaralóját. Boetti nevű turini ügyvéd vette meg. Ugyanazon az áron, a melybe a Kormányzónak került. Alig vesztett rajta valamit a Kormányzó.

XII. FEJEZET.

(A papai diák-adoma. — A kecsők. — Kossuth Lajos, könnyei. — Soha nem látott többé bennünket.)

Beszélgetésünk a Kormányzóval vége felé járt. Hat órakor akartunk eltávozni tőle s ez az idő mind inkább közelgetett. Az elválás gondolata lassanként lelkünkre kezdett nehezedni. A társalgás perczről perczre szagatottabbá vált.

A vajda látta, érezte, hogy az elbucsuzás érzékeny jelenet lehet. Még csak futó bánatnak se akarta a Kormányzót kitenni. Azt akarta, vidám legyen a bucsuzás.

Gondolt ki valamit.

Azt gondolta ki a vajda, hogy a Kormányzót az elbucsuzás pillanatában derültlélekállapotba kell hozni, — ha lehet, kaczagásra kell indítani. Ha együtt létünk utolsó pillanata jut eszébe: vidám legyen emlékezete, ne bánatos.

Várta az alkalmat.

Perczről-perczre késett az alkalom. A Kormányzó beszédes volt s édesen közlékeny. Mintha ő is érezte volna, hogy az előző napokban talán nagyon hideg s kevés szavu volt hozzánk.

Elővette talán legnagyobb erekljét. Washingtonnak, Amerika szabadító hősének hajfürtét. Ézüst ékitmény-nyel körülvelt kristályüveg tokban van ez. Fényes fehér hajfürt talán husz-huszonöt hajszálból. Az amerikai szövetséges államok adományozták ezt a Kormányzónak ez előtt negyven évvel örök emlékül s egyuttal emberi és történeti nagyságának elismerésül. Ugyanakkor adományozták neki Washington kardját is. A szabad államok szövetsége s függetlensége több mint száz év óta áll fenn: ekkora ajándékot s ily kitüntetést se az előtt, se azóta nem nyújtott senkinek.

Röviden elmondta a Kormányzó az ajándékozás nemzeti ünnepének részleteit. Ezeket nem írom le. Legalább most nem. A történetírás megörökítette már e részletek legnagyobb részét.

Felálltunk mindannyian, hogy a Kormányzótól búcsút vegyünk.

A Kormányzó egyik szekrényéhez ment, legszebb fényiratos képét előkereste, valamit írt rá s nevét is ráírta s ezt átadta Eötvös Bálintnak.

— Fogadja el ön tőlem emlékül. Csekélység, de barátságból adom.

A fiu megköszönte s kezet csókolt a Kormányzónak.

A Kormányzó újra hozzánk fordult s a vajda ezt a pillanatot találta alkalmasnak arra, hogy híressé vált s utóbb az egész országban csakhamar elterjedt adomáját elmondja:

— Kormányzó ur, ön tegnapelőtt azt kérdezte tőlem, mennyit érő ember az a Polónyi, mi róla a vélemény-

nyem? Nem feleltem kérdésére, sőt fölmentést kértem a felelet alól. Tegnap is előhozta Kormányzó ur, mikor a legutóbbi »Egyetértést« megkapta s abból Justhnak és Polónyinak szolnoki beszédeit áttekintette, de én akkor se feleltem se jót, se rosszat.¹ Most mégis, mielőtt elválnánk, felelni akarok valamit. Feltűnhetett a Kormányzó ur előtt s ezentul is fel fog tűnni, hogy Polónyi mindig mindenütt ott van s minden sikert a látszat az ő nevéhez kapcsol az országházban is, a fővárosnál is. Bizonyára nagy sikerekhez jut, de ezek rendszerint furcsa sikerek. Engedje meg, hogy e sikereket egy adomával világítsam meg. A pápai kálvinista kollégium konviktusán négy ember tesz egy-egy asztalt, négy emberre tálnak egy tálból. Szerdán és pénteken van turós csusza s a pápai diák nagyon szereti a turós csuszát. A ki leggyorsabban tud enni, természetesen annak jut legtöbb csusza. Volt egy Nagy Sigmond nevű nagy fejű, nagy termetű és nagy gyomru theológus diák, a ki csak úgy nyelte az ételt s a ki a csusza felét rendesen maga költötte el. De azért a másik felét is sajnálta asztaltársaitól. Megtette tehát igen gyakran, hogy a mikor a famulus diák hozta be a csuszás tálát, Nagy Sigmond beleköpött a tálba. Igaz, hogy kés, villa, tányér ilyenkor a fejéhez röpült, de ő azzal nem törődött semmit, letörülte az arcát, nagyot nevetett s övé lett az egész csusza.

Ez a nem épen finom illatu diák-adoma, az ünnepi hangulat ellentéte gyanánt, valóságos kitörésre birta a Kormányzó nevető idegeit. Felkaczagott. De oly erős,

mély és csengő hangon kaczagott, hogy valamennyien meglepődve néztük és hallottuk. Én is elnevettem magam, csak a vajda maradt komoly. Végre azt mondta a Kormányzó:

— No, ne féljenek hát önök tőle. Beleköp az a Nagy Sigmond ur még a klerikálisok turóscsuszájába is.

De azért ez az adoma, ez a jelenet se használt sokat. Az elválás mégis érzelmes lett.

A Kormányzó nem akarta megengedni, hogy neki kezet csókoljunk. Csak ifjak és gyermekek csókolnak kezet szülőiknek, öreg rokonuknak. Csak miniszterek s udvari emberek csókolnak kezet császároknak, királyoknak. A minden oroszok czárjának kezet csókolt Bismarck herczeg is, Andrassy gróf is. Hát mi hogyne csókolnánk kezet nemzeti függetlenségünk utolsó és legnagyobb hőségnek, a kilenczvenegy éves szent öregnek?

Őszintén megvallom, nekem nem jutott volna eszembe Nem úgy neveltek engem, nem úgy nevelik a gróf-csemetéket, hogy azok öreg embereknek, nagy hazafiaknak kezet csókoljanak. Asszonynak, papnak igenis kezet csókolunk akár kell, akár nem kell. Néha nagy ritkán valamelyik nagybácsinak is, a ki után egy vagy két uradalom néz ránk. De én már sokszor találkoztam a Kormányzóval, sokszor megtisztelt azzal, hogy kezet fogott velem. Sohase jutott eszembe, hogy kezét megcsókoljam. Külföldön nincs is szokásban. Volt idő, a mikor mindenféle orvosok, nevelők, világjavítók és bölcselkedők elhirdették, hogy kezet csókolni s a tüsszentés után jó egészséget kívánni, ellenkezik az egész-

séggel és okossággal. Ez óta a magasabb társadalmi körökben nincs se kézcsoók, se tüsszentés.

De azért a vajda után rajtam is erőt vett a régi jó szokás.

A Kormányzó mereven tartotta kezét, mikor a vajda megfogta s föl akarta emelni, de nem szólt. Szólt a vajda:

— Engedje meg, Kormányzó ur, hadd csókoljam meg ezt a kezét. E pillanatban nem vagyok egyéb én se, mint minden más jó magyar.

A Kormányzó magához ölelte a vajdát. Átkarolta nyakát két kezével, magához szoritotta s pufók arcát melegen megcsókolta jobbról-balról. S még azután is ott tartotta egy pillanatig, míg könnyei el nem borították szemeit s a vajdának arcát.

Mindnyájan meghatva álltunk ott s néztük a két férfit.

Sohase láttam ezen kívül Kossuth Lajos könnyeit.

De azért a Kormányzó arca nem változott. Nem is szólt percekig. Nem engedte mélységes érzése.

Csak a mikor elbocsátotta a vajda kezeit, akkor mondta fojtott, mély hangon:

— Utoljára látjuk egymást. Én már önt nem látom többé.

A vajdán is mély érzés vett erőt. Ő se tudta könnyeit visszatartani. Fölkiáltott:

— Nem utoljára! Én eljövök még ide!

A Kormányzó fejét csóválta.

— Öreg vagyok már!

— De erős. Az Isten meg jó s megtartja önt. Eljövök még, nemsokára.

A vajda szentül hitte, a mit mondott. Este elmagyarázta nekünk, hogy oly hatalmas, erős, érezes és mély hang, a minő a Kormányzó kaczagása volt, csak erős férfiszervezettől telik. Még hosszú időhöz van reményünk.

A Kormányzó, mikor végre a vajda kezeit elbocsátotta, engem ölelt meg s az én arczomat csókolta meg.

— Isten önnel édes Gábor! Ha jöhetnek: jöjjenek minél előbb.

Hivatalos jelentésünkben, melyet pártunkhoz intéztünk s melyet a Kormányzónak is megküldtünk, ez a jelenet ebben a két sorban van megírva:

»Az e napi kihallgatások délután 6 óráig tartottak, a mikor a Kormányzótól búcsút vettünk s ő Eötvöst és gróf Károlyit búcsuzás közben érzékenyen megölelte és megcsókolta.«

Eleget mondtam a vajdának, hogy a búcsuzás részleteit írjuk meg bővebben. Hadd értse meg a nemzet s értsék meg az álorczások, mily közel eresztett minket szívéhez a Kormányzó, de a vajda nem állt rá.

— A mi szent titkunk ez édes Gáborom; még hivalkodásnak vehetnék sokan.

Ezt felelte.

— — — — —
Igaza lett a Kormányzónak is, a vajdának is.

Elmentünk mi még Turinba, láttuk is mi még a Kormányzót, de ő többé nem látott már bennünket.

Ő haldoklott már akkor s révedező szemeit az egekre függeszté, nem mi reánk gyarló emberekre.

De utolsó levelét a vajdához írta s utolsó kézszeritása az enyém volt.

Majd elbeszélem ezt abban a följegyzésben, melynek ez lesz czime: »Az utolsó ut Kossuth-hoz.«

Ha élek addig.

Giorgiót megajándékoztuk.

Basso barátunk eljött velünk szállásunkra, együtt költötte el velünk vacsoráját s kikisért a vasutra.

Másnap pihenőül Triesztben kiszálltunk, a tengerben megfürödtünk s a fővendéglőben lakomát csaptunk. A vajda sokáig gunyolt érte, mert én apró tengeri rákot rendeltem, a melyre a vajda rá sem tudott nézni. Azt mondta, nem egyéb az, mint sáska, Keresztelő Jánosnak jó lehetett, de neki az öreg apja se evett afféle ocsmány férget.

Junius 23-án értünk Budapestre, 24-én pártgyűlést hívtam össze s az értekezlet elé terjesztettük jelentésünket.

Jelen voltak elnökletem alatt: Horváth Ádám mint jegyző, Eötvös Károly, Madarász József, Herman Ottó, Veres József, Pogrányi József, Benitzky Árpád, Kiss Albert, Rigó Lajos, Madarász Imre, Sturmán György, Luby Géza és Uray Imre. Följegyzem nevüket.

Derék, nemes férfiak s tiszta lelkű igaz függetlenségiek valamennyien. Hejh ha pártunk minden tagja olyan lett volna, mint ezek!

Szent fogadásunk volt a vajdával, hogy még ez év őszén elmegyünk Turinba.

Miért maradt el ez az utunk?

Nagyon szomorú e kérdésnek története. Talán följegyzem, talán föl se jegyzem.

* * *

Jegyzet.

¹ Justh Gyula 1893. június 18-án tartott beszámolót Szolnokon. Erről a tudósítás lapunkban június 19-én jelent meg. Ez a lap 20-án dél tájban ért Turinba s délután vitte a postás Kossuthhoz, ki éppen olvasta, mikor d. u. 3 óra körül hozzá mentünk.

EÖTVÖS KÁROLY.

TARTALOM.

	Oldal
Kossuth Lajos „Iratai“	1
<p>(Genuai uzsorásomhoz utazom. — Látogatásom a Kormányzónál. Szerződés az Athenaeum embereivel. — Kossuth Ferencz aláírása hasonlít apjáéhoz. — Miért kell Kossuth aláírásához közjegyző? — Kossuth szegényül hagyta el hazáját. — Az ég alatt hál. — Uti málhája? — Mit ér a magyar korona? — Miből élt Jézus Krisztus? — Mac Ádám mint jó barát. — Gunszt Bertalan a titkár. — Mi volt fizetése? — Miként dolgozott Kossuth? — Tolla, téntája, papírosa. — Buvárkodások a könyvtárakban. — A két luthránus diák. — Titkárát elbocsájtja.)</p>	
Törvényhozó lettem	42
<p>(Született törvényhozó. — Nem akarok képviselő lenni. — A vajda rábeszél. — A kortes élet. — Székesfehérvárott megválasztanak. — Kistül, hogy nem vagyok választó. — A petitio. — Küzködünk az igazolásért. — A vajda anyámnál. — A hamisító. — A kaposvári választás. — Cserébe gróf Széchenyi Pálért. — Van-e becsületes ember a politikában?)</p>	
Klapka holttestét ellopják	78
<p>(Klapka Egyiptomban. — A sivatagbeli orvos. — Klapka halála. — A holttestet éjjel elsikkasztják. — Horváth Gyula. — Éjjel a halottas házbán. — Klapka nyugdija. — Nincs nemzeti jutalom.)</p>	
Ameli halála	101
<p>(Feleségem betegségei 1836-tól kezdve. — Megkapja a rákot. — A Gellért tetején. — Fifi kutyám. — A halál. — A részvét. — A temetés. — Jegyzet: A pusztá sir.)</p>	
Éljen Kossuth Lajos!	124
<p>(Helfy Ignác és Kossuth atillája — Mekkora volt Kossuth Lajos termete? — A Kormányzó úr szükségét lát. — A titkos segítség. — Brázay Kálmán. — Ruttkayné levele. — A vajda rögtön segít. — A Kossuth-bizottság. — Doktor Basso. — A gyűjtés.)</p>	

JÓKAI MÓR ≡

ÖSSZES MŰVEI

NEMZETI KIADÁSA

100 KÖTETBEN, VÁSZONDISZKÖTÉSSEN 500 K.

100 „ FÉLBŐRKÖTÉSSEN . . . 580 „

100 „ FÜZVE 400 „

2000 IVEN,
ERŐS PAPIRON,
NYOLCZADRÉT
ALAKBAN,
DISZKÖTÉSSEN,
KÖTETENKÉNT
ÁTLAG 20 IVVEL.

A 100 kötetes nemzeti kiadás tartalomjegyzéke.

1. Erdély aranykora.	36. A magyar elődökből.	74/75. A kis királyok. I/II.
2/3. Törökvilág Magyarországon. I/II.	Egy asszonyi hajsza.	76. A tengerszemű hölgy.
4/5. Egy magyar nábob. I/II.	37. Novellák.	77/78. A lelekidomár. I/II.
6. Kárpáthy Zoltán.	38/40. Színművek. I/III.	79. A gazdag szegények.
7. A janicsárok végnapjai. — Fehér rózsza.	41. Szerellem bolondjai.	80. Rakóczy fia.
8. Hétköznapok.	42. Fekete gyémántok.	81/82. Fráter György. I/II.
9. A régi jó táblabírák.	43/44. Eppour si muove.	83. Péter Péter. — Asszonyt kísér.
10. Csataképek a magyar szabadságharcból.	Es mégis mozog a föld. I/II.	84. A cigánybaró. — Minden poklokon keresztül.
11/13. Dekameron. I/III.	45/46. Az arany ember. I/II.	85. Nincsen ördög. — A Magláy-család. — A ki holta után áll bosszút.
14. Árnyképek.	47/48. Enyém, tied, övé I/II.	86. A fekete vér. — Lenczi fráter.
15. Szegény gazdagok.	49. Virradóra.	87. A két Trenk. — Trenk Frigyes.
16. Népvilág.	50. Föld felett és víz alatt.	88. Sarga rózsza. — A Kráo. — A három királyok csillaga.
17. Politikai divatok.	51. Rab Ráby.	89. Magnéta. Tégy jót.
18. Szomorú napok.	52/53. A jövő század regénye. I/II.	90. De kár megvenülni.
19. Véres könyv.	54/55. Az élet komédiásai. I/II.	91. Napraforgók és újabb beszélgetések.
20. Délvirágok. — Oceánia.	56. A Damokoszok.	92. Oszi fény és újabb beszélgetések.
21. Hangok a vihar után.	57. Szép Mikhál.	93. Mesék és regék.
22. Vadon virágai.	58. Targallyak.	94. A barátfalvi lévita. Újabb beszélgetések.
23. Erdélyi képek.	59. Egész az északi pólusig. — A ki a szívét a homlokán hordja.	95. Levente. — Utazás egy sírdomb körül.
24. Új földesur.	60. Bálványos vár.	96/97. Életemből. I/II.
25. Milyenek a nők.	61. Megtörtént regék.	98/99. Köttemények. I/II.
Milyenek a férfiak.	62/63. A kik kétszer halnak meg. I/II.	100. A Jókai-jubileum története.
26/27. Egy az Isten. I/II.	64. Görög tűz.	
28. Mire megvénülünk.	65. Egy hírhedttkalandor.	
29/30. A köszív ember fiai. I/II.	66. Szabadság a hó alatt.	
31. Az elátkozott család.	67/68. Szeretve mind a vérpadig. I—II.	
32/33. Névtelen vár. I/II.	69. Még egy csokrot.	
34. Felfordult világ. — Észak honából. — A debreczeni lunátikus.	70. Egy játékos, a ki nyer.	
35. Szélséden alatt. — Az élethől ellesve.	71/72. A löcsei fehér asszony. I/II.	
	73. A három márványfej.	

MIKSZÁTH KÁLMÁN

ÖSSZEGYÜJTÖTT

MUNKÁI

ÁRA KÖTETENKÉNT, FÜZVE 4 kor.
DISZKÖTÉSBEN 6 „
A 12 KÖTET ÁRA DISZKÖTÉSBEN . . 72 „

UJ —
OLCSÓ
KIADÁS

Minden
kötet kü-
lön is
kapható.

— — — — — Az eddig megjelent 12 kötet tartalma: — — — — —

I. A TEKINTETES VÁRMEGYE. Igaz történetek. 4-ik kiadás. II. AZ APRÓ GENTRY ÉS A NÉP. Harmincz kis elbeszélés. 3-ik kiad. III. NEMZETES URAMÉK. (Mácsik a nagy erejű.) Regény 3-ik kiadás. IV. PIPACSONK A BÚZÁBAN. Tizen-nyolcz elbeszélés. V. TAVASZI RÜGYEK. Elbeszélések az ifjuságról. 2-ik kiadás. VI. URAK ÉS PARASZTOK. Huszon-két elbeszélés. VII. A KÉT KOLDUSDIÁK. A mi a lelket megmérgezi.	VIII. CLUB ÉS FOLYOSÓ. Politikai ötlesek és rajzok. 2-ik kiadás. IX. A BESZÉLŐ KÖNTÖS. Regény. A LOHINAI FÜ. Elbeszélés. 2-ik kiadás. X. PERNYE. Tizenöt elbeszélés 2-ik kiadás. XI. A KIS PRIMÁS. — MAGYAR-ORSZÁG LOVAGVÁRAI REGÉK-BEN. 2-ik kiadás. XII. NGOS KATÁNGHY MENYHÉRT képviselő ur viszontagságos élete, kalandjai, szerencsétlensége, szerencséje és művei.

A MÁSODIK ♦ ♦ ♦ SOROZATBAN

részben megjelentek,
részben legközelebb
meg fognak jelenni a
következő kötetek:

- I. BESZTERCZE OSTROMA. Egy külön-
ember története.
- II. SZENT PÉTER ESERNYŐJE.
- III. KISÉRTET LUBLÓN és egyéb elbeszélések
- IV. AZ UJ ZRINYIÁSZ. Társadalmi és politika.
satyrikus rajz.
- V. A TÓT ATYAFIAK. Elbeszélések és rajzok
róluk. — A JÓ PALÓCZOK. Tizenöt apró
történet.
- VI. PRAKOVSKY. A SÜKET KOVÁCS. —
EGY VÁLASZTÁS MAGYARORSZÁGON,
vagy a körtvélyesi csíny.
- VII. A GAVALLÉROK. — A DEMOKRATÁK. —
NE OKOSKODJ PISTA.

— A gyűjtemény folytatattatik. —